

e-ISSN 1309-1387

MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL

BİLİMLER

ENSTİTÜSÜ

DERGİSİ

Sayı/Issue: 40

Kasım/November, 2024

Mehmet Akif Ersoy University Journal of Social Sciences Institute

BURDUR

Sahibi / Owner

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi adına / On behalf of Burdur Mehmet Akif Ersoy University

Prof. Dr. Hüseyin DALGAR
hdalgar@mehmetakif.edu.tr

Editör / Editor

Doç. Dr. Ahmet Buğra HAMŞIOĞLU
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
abhamsioglu@mehmetakif.edu.tr

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Doç. Dr. Melek ZUBAROĞLU YANARDAĞ
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
mzyanardag@mehmetakif.edu.tr

Doç. Dr. Emre SAVUT
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
esavut@mehmetakif.edu.tr

Doç. Dr. Mehmet Ali TAŞ
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
matas@mehmetakif.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Faruk TEMEL
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
ftemel@mehmetakif.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Fatih SEVAL
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
hfseval@mehmetakif.edu.tr

Alan Editörleri / Field Editors**Psikoloji/Psychology**

Doç. Dr. Gamze ŞEN PAKYÜREK
gamze.pakyurek@cbu.edu.tr

Antropoloji/Anthropology

Dr. Ayşe YILDIRIM
ayseyildirim@mehmetakif.edu.tr

İktisat/Economics

Doç. Dr. Murat BELKE
mbelke@mehmetakif.edu.tr

İşletme/Business Administration

Prof. Dr. Ali Murat ALPARSLAN
alimurat@mehmetakif.edu.tr

Maliye/Public Finance

Doç. Dr. Düriye TOPRAK
dtoprak@mehmetakif.edu.tr

Sağlık Yönetimi/Health Management

Dr. Nurdan ORAL KARA
nokara@mehmetakif.edu.tr

Kamu Yönetimi/Public Adm.

Prof. Dr. Mustafa LAMBA
mlamba@mehmetakif.edu.tr

Sosyal Hizmet/Social Work

Doç. Dr. Seda ATTEPE ÖZDEN
sattepe@baskent.edu.tr

Din Bilimleri/Science of Religion

Doç. Dr. Nurettin ÇALIŞKAN
ncaliskan@mehmetakif.edu.tr

Güzel Sanatlar/Fine Arts

Doç. Dr. Murat KARA
muratkara@mehmetakif.edu.tr

Spor Bilimleri/Sport Sciences

Prof. Dr. Kadir PEPE
kpepe@mehmetakif.edu.tr

Turizm/Tourism

Doç. Dr. Olcay KILINÇ
olcaykilinc@mehmetakif.edu.tr

Arkeoloji/ Archaeology

Doç. Dr. Şükrü ÖZÜDOĞRU
sozudogru@mehmetakif.edu.tr

Dil Bilimleri/Linguistic Sciences

Doç. Dr. Hakan YILMAZ
hyilmaz@mehmetakif.edu.tr

Felsefe/Philosophy

Doç. Dr. S. Ertan TAĞMAN
setagman@mehmetakif.edu.tr

İstatistik/Statistics

Dr. Bekir ÇETİNTAV
bekircetintav@mehmetakif.edu.tr

Sosyoloji/Sociology

Doç. Dr. Fatma Gaye G. YILMAZ
fgyilmaz@mehmetakif.edu.tr

Tarih/History

Prof. Dr. Zafer GÖLEN
zgolen@mehmetakif.edu.tr

Pazarlama/Marketing

Prof. Dr. Tülin DURUKAN
tdurukan@kku.edu.tr

**Yönetim ve Organizasyon /
Administration and Organization**

Prof. Dr. Himmet KARADAL
hkaradal@gmail.com

**Uluslararası İlişkiler /
International Relations**

Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU
gokmenkilicoglu@duzce.edu.tr

Türk Dili ve Edebiyatı/Turkish Language and Literature

Doç. Dr. Didem AKYILDIZ AY
didemakyildiz@mehmetakif.edu.tr

Bankacılık ve Finans/Banking and Finance

Prof. Dr. İsmail ÇELİK
ismailcelik@mehmetakif.edu.tr

Bilimsel Yayın Danışma Kurulu/Scientific Publication Advisory Board

- Prof. Dr. Hüseyin DALGAR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
hdalgar@mehmetakifedu.tr
- Prof. Dr. A. Şevki DUYMAZ
Süleyman Demirel Üniversitesi
sevkiduyamaz@sdu.edu.tr
- Prof. Dr. Betül KARAGÖZ YERDELEN
Giresun Üniversitesi
drbetulkaragozyerdelen@gmail.com
- Prof. Dr. Fevzi OKUMUŞ
University of Central Florida
fevzi.okumus@ucf.edu
- Prof. Dr. Haluk SOYDAN
University of Southern California
soydan@usc.edu
- Prof. Dr. Levent AYTEMİZ
Karabük Üniversitesi
laytemiz@bandirma.edu.tr
- Prof. Dr. Muammer ÇETİNGÖK
Tennessee University
muammercetingok@yahoo.com
- Prof. Dr. Mustafa Zihni TUNCA
Süleyman Demirel Üniversitesi
tunca@hotmail.com
- Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
ozcangungor@yahoo.com
- Prof. Dr. Saffet KÖSE
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
saffet.kose@ikc.edu.tr
- Prof. Dr. Sevil ATASOY
Üsküdar Üniversitesi
sevil.atasoy@uskudar.edu.tr
- Prof. Dr. Valentin BLANDUL
University of Oradea
bvali73@yahoo.com
- Prof. Dr. Yüksel METİN
Süleyman Demirel Üniversitesi
yukselmetin@sdu.edu.tr
- Prof. Dr. B. Ayça POLAT BECKS
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
aycapolat@mehmetakif.edu.tr
- Doç. Dr. Gökhan ÖZDEMİR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
gozdemir@mehmetakif.edu.tr
- Doç. Dr. Mykhaylo YAKUBOVYCH
The National University of Ostroh Academy
mykhaylo.yakubovych@oa.edu.ua
- Doç. Dr. Ummahan KAYGISIZ
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
ukaygisiz@mehmetakif.edu.tr
- Doç. Dr. Elif Ayşe ŞAHİN İPEK
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
elifasahin@gmail.com
- Prof. Dr. Aşkın KESER
Bursa Uludağ Üniversitesi
askin@uludag.edu.tr
- Prof. Dr. Belkıs ÖZKARA
Afyon Kocatepe Üniversitesi
bozkara@aku.edu.tr
- Prof. Dr. Durmuş ACAR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
dacar@mehmetakif.edu.tr
- Prof. Dr. Hakan DEMİRGİL
Süleyman Demirel Üniversitesi
hakandemirgil@sdu.edu.tr
- Prof. Dr. Hasan BABACAN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
babacan@mehmetakif.edu.tr
- Prof. Dr. Metin TOPÇUOĞLU
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
metin.topcuoglu@asbu.edu.tr
- Prof. Dr. Murat KAYALAR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
kayalar@mehmetakif.edu.tr
- Prof. Dr. Nesrin DEMİR
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
nesrin.demir@ikc.edu.tr
- Prof. Dr. Ramazan ERDEM
Süleyman Demirel Üniversitesi
raerdem@yahoo.com
- Prof. Dr. Sanela BAŠIĆ
University of Sarajevo
sanela.basic@fpn.unsa.ba
- Prof. Dr. Ümit ARKLAN
Süleyman Demirel Üniversitesi
umitarklan@sdu.edu.tr
- Prof. Dr. Veli ATMACA
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
vatmaca@mehmetakif.edu.tr
- Prof. Dr. Zeynep KOÇEL ERDEM
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
zerdem@gmail.com
- Doç. Dr. Eugene KENNEDY
Louisiana State University
ekennedy@lsu.edu
- Doç. Dr. Jana MALI
University of Ljubljana
Jana.Mali@fsd.uni-lj.si
- Doç. Dr. Oğuzhan ZENGİN
Karabük Üniversitesi
oguzhanzengin@karabuk.edu.tr
- Doç. Dr. Zafer YILDIZ
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
zyildiz@kmu.edu.tr
- Doç. Dr. Gökhan KALAĞAN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
gkalagan@mehmetakif.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

İngilizce/English
Öğr. Gör. Süleyman GÜN
sgun@mehmetakif.edu.tr

Türkçe/Turkish
Dr. Öğr. Üyesi Faruk TEMEL
ftemel@mehmetakif.edu.tr

40. Sayı Hakem Listesi / Academic Referees of the Issue 40

Prof. Dr. Canan Gamze Bal	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Deniz Yengin	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Kamil Şahin	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. M. Evrim Gülsünler	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Öznur Bozkurt	Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat Bostan	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Şermin Tağ Kalafatoğlu	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Ahu Öztürk	Bursa Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Celal Yeşilçayır	Gümüşhane Üniversitesi
Doç. Dr. Eda Özgül Katlav	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Ekmel Geçer	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Esin Özer	Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Hatice Nilüfer Süzen	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Murat Tunçbilek	Karabük Üniversitesi
Doç. Dr. Meryem Berrin Bulut	Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammet Çankaya	Hitit Üniversitesi
Doç. Dr. N. Müge Selçuk	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Nurhayat Çalışkan Akçetin	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Onur Cüneyt Kahraman	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Samet Çevik	Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Samet Doğan	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emre Çetin	Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emre Satıcı	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esra Savaş	Yeditepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Habibe Polat	Malatya Turgut Özal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat Ödemiş	Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem Karsandık Yazıcı	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Pınar Özdemir Karaca	Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sevil Aslan	Kafkas Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sevim Erşahin Karakaş	Munzur Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ufuk Barmanpek	Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ziya Yavuz	Muş Alparslan Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- Sosyal Bilimler Atıf İndeksinde Yer Alan Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Konulu Makalelerin Bibliyometrik Analizi**
Bibliometric Analysis of Articles on Green Human Resource Management in the Social Sciences Attribution Index **1-18**
Onur ÇATALTEPE, Yasemin HARMANCI
- Yetişkin Öz-Merhamet Ölçeğinin Geliştirilmesi**
Development of the Adult Self-Compassion Scale **19-36**
Eşref NAS
- Erken Çocukluk Döneminde Felsefe ve Değerler Eğitimi**
Philosophy and Values Education in Early Childhood **37-53**
Emel GÜVENÇ, Meral GÜNEY
- İnanç Turizmi Kapsamında Antakya/Dursunlu'daki Hızır Aleyhisselâm İnançının ve Türbesi'nin Yerel Halk Tarafından Değerlendirilmesi**
Evaluation of the Faith and Tomb of Hızır Aleyhisselam in Antakya/Dursunlu by the Local People within the Scope of Faith Tourism **54-69**
Seda ÇİÇEKLİ AYYILDIZ, Sevda SAHİLLİ BİRDİR, Kemal BİRDİR, Burak AYYILDIZ
- Sağlık Çalışanlarının Bilişim Teknolojilerine ve Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutumları Arasındaki İlişki**
The Relationship between Healthcare Workers Attitudes towards Information Technologies and Flexible Working Arrangements **70-90**
Meral ESEN, Sezer KORKMAZ
- Sağlık Kuruluşlarının Kurumsal İtibarının Metin Madenciliği ve Duygu Analizi ile Değerlendirilmesi**
Evaluation of Corporate Reputation of Healthcare Organisations with Text Mining and Sentiment Analysis **91-104**
Hasan ŞAHİN, Mehmet KAYAKUŞ, Dilşad ERDOĞAN, Fatma YİĞİT AÇIKGÖZ
- Aşırı Turizm (Overtourism) Konusunda Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi: Web of Science Örneği**
Bibliometric Analysis of Studies on Overtourism: An Example of Web of Science **105-116**
Melahat AVŞAR
- Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un Resimlerinde Temsil-Anlam İlişkisi: Figüratif Resimde İmpastonun Anlatı Üzerindeki Gücü**
The Relationship between Representation and Meaning in the Paintings of Frank Auerbach and Leon Kossoff: The Power of Impasto in Figurative Painting **117-131**
Uğur YILMAZ, Ece Nur DEMİR YILMAZ

Siber Egemenlik Konusu
The Issue of Cyber Sovereignty **132-149**
Mehmet Erkan KILLIOĞLU

**Dijital Oyunlar ve Farkındalık: Oyun Okuryazarlık Düzeylerinin
Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma** **150-162**
Digital Games and Awareness: A Study to Determine Game Literacy Levels
Oğuzcan AKGÖL, Burçin ATASEVEN DOĞRU, Ümit Engin TEKİN, Makbule TAMKAŞ

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Şekerin Serüveni **163-174**
The Adventure of Sugar in Evliya Çelebi's Travel Book
Gülistan KEIKHA SHAHINPOUR

DİZİNLER / INDEXING

Dergimiz, hâlihazırda DOAJ, EBSCO, SOBIAD, EUROPUB ve DRJI dizinleri tarafından taranmakta olup; başta TR Dizin ve ESCI olmak üzere diğer dizinlerle ilgili başvuru süreçlerimiz devam etmektedir.

Our journal is currently covered and abstracted by DOAJ, EBSCO, SOBIAD, EUROPUB and DRJI; the application processes of TR Dizin and ESCI, with others, are in progress.

Sosyal Bilimler Atf İndeksinde Yer Alan Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Konulu Makalelerin Bibliyometrik Analizi*

Bibliometric Analysis of Articles on Green Human Resource Management in the Social Sciences Attribution Index

Onur ÇATALTEPE¹, Yasemin HARMANCI²

1. Doktora Öğrencisi, Kayseri Üniversitesi, onurcataltepe.tr@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2138-1848>
2. Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi, ykaya@kayseri.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3800-0244>

Makale Türü Article Type
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
08.03.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
10.07.2024

DOI
10.20875/makusobed.1449048

*Bu çalışma 14-15 Ekim 2023 tarihlerinde Kayseri Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi bünyesinde gerçekleştirilen 1. Uluslararası İnsan Kaynakları Yönetimi Kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuş tam metin olarak yayınlanmamıştır. 07 Mart 2024 itibarıyla veriler güncellenerek makale formatına dönüştürülmüştür.

Öz

Son yıllarda çevrenin korunması ve sürdürülebilirliğe yönelik uygulamalar işletmeler için kritik öneme sahip bir konu haline gelmiştir. Bu nedenle olarak hem işletmeler hem de araştırmacılar insan kaynakları yönetimi uygulamalarının çevrenin korunması ve sürdürülebilir örgütsel stratejilere ne derecede katkı sağlayabileceğini araştırmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda çalışanları çevreye duyarlı tutum ve davranışlara teşvik etmek anlamında kullanılan yeşil insan kaynakları yönetimi ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada yeşil insan kaynakları yönetiminin mevcut durumunu tespit etmek ve gelecekte konu ile ilgili yapılacak çalışmalara bir kaynakça oluşturmak amacıyla sosyal bilimler alan indeksinde yer alan makalelerin yayın yılı, yayımlandıkları dergiler, atf sayıları, kullanılan anahtar kelimeler, yayımlandıkları ülkeler ve kurumlar incelenmiştir. Bu amaçla; Web of Science veri tabanı kullanılarak Sosyal Bilimler Atf Dizininde (SSCI) "Green Human Resource Management" anahtar kelimesi taranmıştır. İşletme ve yönetim alanında yer alan 135 makale üzerinden analizler gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi, Sürdürülebilirlik, Yeşil Yönetim, Bibliyometrik Analiz

Abstract

In recent years, environmental protection and sustainability practices have become a critical issue for businesses. For this reason, both businesses and researchers have started to investigate to what extent human resource management practices can contribute to environmental protection and sustainable organizational strategies. As a result, green human resource management, which is used to encourage employees to adopt environmentally friendly attitudes and behaviors, has emerged. In this study, in order to determine the current status of green human resources management and to create a bibliography for future studies on the subject, the publication year, journals, number of citations, keywords used, countries and institutions where the articles in the social sciences field index were examined. For this purpose; the keyword "Green Human Resource Management" was searched in the Social Sciences Citation Index (SSCI) using the Web of Science database. Analyses were conducted on 135 articles in the field of business and management.

Keywords: Green Human Resource Management, Sustainability, Green Management, Bibliometric Analysis

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Çataltepe, O. ve Harmancı, Y. (2024). Sosyal bilimler atf indeksinde yer alan yeşil insan kaynakları yönetimi konulu makalelerin bibliyometrik analizi. *MAKU SOBED*, (40), 1-18. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1449048>

EXTENDED SUMMARY

The Research Problem and Research Questions: In this study, to determine the current status of green human resource management and to create a bibliography for future studies on the subject, the year of publication, journals, number of citations, keywords used, countries and institutions where the articles in the social sciences field index were examined.

In line with the aim of the research, the following questions were sought to be answered regarding the studies written on green human resource management. (1) What is the distribution of articles according to years? (2) Which are the most cited articles? (3) What is the distribution of articles according to the journals in which they are published? (4) What are the most used keywords? (5) Which elements are prominent in the reference, journal, and author co-citation network?

Literature Review: When the literature is examined, there are many studies in which Green HRM is associated with different concepts such as environmental performance, leadership, organizational citizenship, green behavior of employees, and green innovation. Paillé et al. (2014) concluded that environmental organizational citizenship behavior fully mediates the relationship between strategic human resource management and environmental performance. Gilal et al. (2019) determined the relationship between Green HRM and environmental performance and concluded that Green HRM practices affect environmental performance. Singh et al. (2020) concluded that Green HRM affects the environmental performance of the business through green innovation. Mansoor et al. (2021) determined the mediating effect of Green HRM in the relationship between green human capital and corporate environmental performance. Hameed et al. (2021) concluded that Green transformational leadership mediates the relationship between Green HRM practices and Green organizational support.

Methodology: For the articles on Green Human Resource Management, which constitutes the sample of the study, the Social Sciences Citation Index (SSCI) was selected using the Web of Science database. On March 7, 2024, "Green Human Resource Management" was typed, and a search was performed within the subject. The search area was determined as "Business" and "Management". As a result of the search, a total of 136 articles in the SSCI index were reached, one article whose content could not be reached was excluded, and a total of 135 articles were analyzed using the VOSviewer program.

Results and Conclusions: Green HRM has become a critically important issue both in the business and academic world in recent years. HRM, which seems to be the main element in the implementation of sustainable environmental policies of enterprises, plays a major role in solving environmental problems and encouraging green attitudes and behaviors of employees towards the environment. In the research findings, it was determined that the studies on Green HRM showed a significant increase as of 2019 and the most studies were conducted in 2022 with 33 articles. When the number of authors of the articles scanned in the SSCI index was analyzed, it was determined that the studies with three authors were the most common. It was determined that studies on green HRM were published in 41 different journals. As a result of the author's keyword analysis on Green HRM, it was determined that the most frequently used keyword was "Green Human Resource Management". This keyword was used in 69 different articles. As a result of the reference co-citation analysis, it was determined that the most cited study was Renwick et al. (2012)'s article titled "Green Human Resource Management: A Review and Research Agenda". As a result of the journal co-citation analysis, it was determined that the most cited journal was "The Journal of Cleaner Production". In the author co-citation network analysis, it was determined that the author named Jabbour was the most cited. In the results of the country network in the co-authorship analysis, it was determined that most studies on Green HRM were conducted in the People's Republic of China. In the results of the university network, where the institutions where these studies were conducted were examined and it was determined that the institution where the most cited studies were conducted was "The University of Milan".

This study consists of articles in the field of management and business administration that were scanned in the SSCI citation index in the Web of Sciences database between 2013 and 2023 and whose publication language is English. The limitation of the study is that conferences, book chapters, and articles indexed in SCI-EXPANDED, ESCI, and CPCI-SSH are not included. It is thought that it is important to include the excluded areas in future studies to enrich the Green HRM literature.

1. GİRİŞ

Yeşil kavramı son yıllarda gerek akademisyenlerin gerekse sektör uygulayıcıların dikkatini çeken önemli bir kavram olarak ifade edilmektedir (Yong vd., 2019). Yeşil pazarlama, yeşil muhasebe, yeşil perakendecilik, yeşil yönetim ve yeşil insan kaynakları gibi konularla birlikte yönetim alanında yeşil kavramının giderek büyüyen bir literatürü bulunmaktadır (Renwick vd., 2012). Çevreye uygun faaliyetler için kullanılan yeşil kavramına olan ilgi Kyoto 1997, Bali 2007 ve Kopenhag 2009 gibi iklim değişikliğiyle mücadeleyle yönelik belirli anlaşmalardan kaynaklanmaktadır (Ahmad, 2015).

Çevresel konulardaki farkındalığın artmasıyla beraber yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi (YİKY) alanındaki çalışmalarda artış göstermektedir (Tanova ve Bayıghomog, 2022). Yeşil insan kaynakları yönetimi, çevre açısından olumlu çıktılar sağlayan İK faaliyetleri olarak tanımlanmaktadır (Renwick vd., 2012). Özellikle çevre yönetimi ve kaynakların sürdürülebilir gelişimi konusunda farkındalığın arttığı günümüzde yeşil insan kaynakları yönetimi, çevresel ve ekolojik amaçlara yönelik insan kaynakları yönetimi uygulamalarını ifade etmektedir (Singh vd., 2020). Yeşil insan kaynakları, çalışma ortamında çalışanları çevre yanlısı tutum ve davranışlara teşvik etmek anlamında kullanılmaktadır (Wielewska vd., 2022). Buna bağlı olarak insan kaynakları birimi sürdürülebilirlik ve çalışanların çevreye duyarlı davranışlarda bulunması ve katılımını sağlamada stratejik bir ortak rol oynamaktadır. (Sathasivam vd., 2021).

Bibliyometrik analiz, bilimsel yayın, makale, kitap ve diğer akademik kaynaklar gibi yazılı bilgi kaynaklarının, nicel ve nitel özelliklerinin incelendiği bir araştırma yöntemi olarak ifade edilmektedir. Bu tür analizler, araştırmaların, disiplinlerin ve bilim insanlarının oranları, performansları ve ilgili literatürün gelişimini gösteren önemli bilgiler sunmaktadır. Buna bağlı olarak bibliyometrik analizler, araştırmacılar için literatür boşluklarının belirlenmesi, stratejik planlamaların yapılması, kaynakların yönlendirilmesi ve fırsatların belirlenmesi gibi önemli kararların alınmasında sıklıkla kullanılmaktadır. Bu nedenle bibliyometrik analizler bir araştırma yöntemi ve destek aracı olarak akademik dünyada önemli önemli bir yer tutmaktadır.

Yeşil insan kaynaklarına yönelik literatür incelendiğinde konuyla ilgili farklı zaman dilimlerinde, farklı ölçütlerle ve farklı ortamlarda yer alan makaleler (Bahuguna vd., 2022; Fachada vd., 2022; Choudhary ve Datta, 2023; Khateeb ve Nabi, 2023) üzerinde bibliyometrik analizler yapıldığı görülmektedir. Bu araştırmada Web of Science veri tabanı üzerinde 2013-2023 yılları arasında Social Science Citation Index (SSCI) atıf indeksinde taranan “yeşil insan kaynakları yönetimi” konulu makaleler incelenmiştir. Elde edilen veriler VOSviewer 1.6.19 versiyonu kullanılarak haritalandırılmıştır.

2. YEŞİL İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ KAVRAMINA YÖNELİK BİR ALAN YAZIN TARAMASI

Son birkaç on yılda çevre kirliliğini önleme ve çevresel zararları azaltmaya yönelik proaktif kurumsal tepkiler oluşmaktadır (Renwick vd., 2012). 1990’lı yıllardan itibaren başlayan bu çevre farkındalığı ile işletmeleri daha yeşil bir hale getirmeyi amaçlayan çeşitli uygulama ve prosedürler ortaya çıkmaktadır. Bu uygulamalar arasında çevre için tasarım, ürünlerin yaşam döngüsünün takip edilmesi, tersine lojistik vb. sayılabilmektedir. Fakat tüm bu uygulamaların hayata geçirilmesi ve sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi çalışanların çevreye yönelik olumlu tutum ve davranışlarıyla mümkün olabilmektedir (Jabbour, 2011). Çevre konusunda artan kaygıdan dolayı işletmeler, çalışanlarını çevre yanlısı yeşil davranışlara teşvik etmek için yeşil insan kaynakları uygulamalarına ağırlık vermektedir (Renwick vd., 2012). İnsan kaynakları yönetimi, çalışanların çevreye yönelik tutumlarını, davranışlarını, bilgi ve motivasyonlarını tespit etme ve bunları etkileme kabiliyetine sahiptir. Dolayısıyla işletmeler, çevre dostu politikaları etkin bir şekilde uygulamak için İKY’den faydalanmaktadır (Saeed vd., 2019).

İnsan kaynakları yönetiminin, çevre yönetimi bağlamında işletme performansı ile ilişkili olduğu belirtilmektedir. Buna bağlı olarak çevre yönetim sisteminin işleyişini daha etkili hale getirebilecek bir dizi insan kaynağı uygulaması tanımlanmaktadır (Jabbour ve Santos, 2008). Dolayısıyla işletmelerin doğal çevreye mümkün olduğunca az zarar verme amacını gerçekleştirebilmesi için stratejik düzeyde uygun İKY uygulamalarını benimseyerek çalışanları dahil etmesi hayati önem taşımaktadır (Paillé vd., 2014). Bu uygulamalardan bazıları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarının Çevresel Yönetime Katkıları

İşe alım ve Seçim	İşe alım, potansiyel adayların önceden belirlenmiş ve önceden planlanmış boş pozisyonlara başvurularını teşvik eden örgütsel faaliyet olarak tanımlanmaktadır. Bu faaliyet çevresel boyutta düşünüldüğünde işletmenin çevresel performansı yüksek olan insanları çekmek için bir araç olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla çevre konusuna kendini adanmış çalışanların, çevre yönetimine liderlik etme becerisi gösterme potansiyeli tercih sebebi olmaktadır.
Eğitim ve Geliştirme	Eğitim, çalışanların davranışlarını bir dizi örgütsel hedefe ulaşmaya yönlendiren bir süreç ifade edilmektedir. Yalnızca belirli departmanlara özgü değil, işletmenin tüm çalışanları çevre konusunda eğitim alması gerekmektedir. Çevreye yönelik eğitimin bir sonucu olarak çalışanlar, çevresel kalitenin iyileştirilmesi konusunda daha bilinçli hale gelmektedir.
Performans Değerlendirme ve Ödüllendirme	Performans değerlendirme çalışanların performansını sorumluluklarına göre analiz eden ve bunun çıktıları sonucunda çalışanların verimliliğini artırmayı hedefleyen insan kaynakları boyutu olarak tanımlanmaktadır. Performans değerlendirme ve buna bağlı olarak ücretlendirme çalışanların çevresel davranışlarını da kapsamaktadır. Örneğin çalışanların atık azaltma, yeniden kullanım ve geri dönüşüm ilgilenme düzeyleri önem arz etmektedir.
Ekip Çalışması	Ekip çalışması, ortak amaç ve hedefler için bir araya gelen küçük bir grup anlamına gelmektedir. Çevre yönetimiyle ilgili sorunlara çözüm bulmak için ekip çalışmasının kullanılması özellikle üretim işletmeleri başta olmak üzere tüm sektörlerdeki işletmeler için büyük önem arz etmektedir. Çevreye yönelik oluşturulan bu gruplar literatürde yeşil ekipler olarak bilinmektedir ve çevresel sorunları çözmek için oluşturulan gönüllü çalışanlardan oluşan ekipler olarak tanımlanmaktadır.
Örgüt Kültürü	Bir şirket tarafından proaktif bir çevresel duruşun benimsenmesi, kurum kültürü, insan kaynakları yönetimi ve bu kurumsal alanın yetkinliklerindeki değişimlere de yansıtılmalıdır. Bu nedenle, örgüt kültürü ve insan kaynakları yönetimi, üstün çevresel modellerin başarılması için kritik unsurlar haline gelmektedir.
Örgütsel Öğrenme	Çevresel öğrenme dinamiklerine ve çalışanları tarafından geliştirilen ekolojik yetkinliklere sahip olmayı başaran kuruluşlar, yeşil pazarlarla ilgili fırsatları daha hızlı ve etkin bir şekilde keşfedebilmektedir. Bu nedenle örgütsel öğrenme işletmelerdeki çevre yönetiminin gelişiminde büyük önem arz etmektedir.

Kaynak: Jabbour ve Santos (2008) çalışmasından uyarlanmıştır.

Çevre sorunlarının ana nedenlerinin işletmeler olduğunu belirten Renwick vd. (2012) çevresel konuların ele alınmasında işletmelerin büyük rol oynaması gerektiğinin altını çizerek, çevresel problemlere karşı kurumsal bir yanıt olarak çeşitli İKY uygulamalarını beceri geliştirme, motivasyon ve çalışanların katılımı çerçevesinde özetlemektedir. Bu uygulamalar Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2. Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarının Özeti

Yeşil Yeteneklerin Geliştirilmesi	Yeşil Çalışanların Motive Edilmesi		Yeşil Fırsatlar Sağlanması
Başvuru Sağlama	Performans Yönetimi/Değerlendirme	Ücret ve Ödül Sistemleri	Destekleyici Örgüt kültürü
* İş tanımlarında belirtilen yeşil konular * Yeşil adaylar * Yeşil kriterler * Yeşil marka *Yeşil bilince sahip çalışanların işe alınması *İşe alıştırma süreçlerinde yeşil konular	* PY sistemine yeşil performans göstergelerinin dahil edilmesi * Yeşil konularda işletme çapında iletişimin sağlanması *Yeşil çıktılara ulaşmaya yönelik hedeflerin belirlenmesi *Çevresel yönetim hedeflerine ulaşılmasını engelleyen sorunların tespiti	*Çevresel yönetim çerçevesinde personel önerilerinin ödüllendirilmesi *Ücrete dayalı çevresel yönetim ödül sistemleri *Ücret sistemin yeşil hedeflerin dahil edilmesi *İyi bir çevresel yönetim için aylık primlerin verilmesi *Personelin yeşil davranışlarına bağlı ödül sistemleri	*Çevresel yönetimde daha geniş çalışan katılımını destekleyen bir kültür *Sendika üyelerine yönelik çevresel yönetim eğitim programları.
Eğitim ve Geliştirme		Çalışanların Katılımı	
*Farkındalığı, becerileri ve uzmanlığı artırmak için çevresel yönetim eğitimi *Yeşil eğitim uygulamalarına gönüllü katılım *Yöneticiler için yeşil eğitim atölyeleri		*Çevresel yönetimde çalışan katılımı uygulamaları *Yeşil aksiyon takımları *Çalışanları çevresel yönetimi iyileştirmeleri için önerilerde bulunmaya teşvik etmek *Çevresel yönetimi destekleyecek yönetici davranışları	

Kaynak: Renwick vd. (2012) çalışmasından uyarlanmıştır.

Literatür incelendiğinde yeşil insan kaynakları yönetiminin çevresel performans, liderlik, örgütsel vatandaşlık, çalışanların yeşil davranışı ve yeşil inovasyon gibi farklı kavramlarla ilişkilendirildiği birçok çalışma bulunmaktadır. Paillé vd. (2014) çalışmalarında çevreye yönelik örgütsel vatandaşlık davranışının, stratejik insan kaynakları yönetimi ile çevresel performans arasındaki ilişkiye tam olarak aracılık ettiği sonucuna ulaşmıştır. Gilal vd. (2019) çalışmalarında yeşil insan kaynakları yönetimi ile çevresel performans

ilişkiyi tespit etmiş ve yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamalarının çevresel performansı etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Singh vd. (2020) ise yeşil insan kaynakları yönetiminin yeşil inovasyon aracılığıyla işletmenin çevresel performansını etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Mansoor vd. (2021) ise yeşil insan sermayesi ile kurumsal çevre performansı arasındaki ilişkide yeşil insan kaynakları yönetiminin aracılık etkisini tespit etmişlerdir. Hameed vd. (2021) çalışmalarında yeşil dönüşümcü liderliğin yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamaları ile yeşil kurumsal destek arasındaki ilişkiye aracılık ettiği sonucuna ulaşmışlardır. İslam vd. (2021) etik liderliğin çalışanların çevreye yönelik vatandaşlık davranışları üzerindeki etkisinde yeşil insan kaynakları yönetiminin aracılık etkisine sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Pham vd. (2019), Aboramadan ve Karatepe (2021) ve Lu vd. (2022) yeşil insan kaynakları yönetiminin çalışanların çevreye yönelik örgütsel davranışları üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Zhang vd. (2023) yeşil insan kaynakları yönetiminin ve liderin çevre yanlısı tutumunun sırasıyla çalışanların gönüllü yeşil davranışları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Shah ve Soomro (2022) çalışmalarında, yeşil insan kaynakları yönetimi fonksiyonlarının (yeşil çalışan katılımı, yeşil ücret ve ödül yönetimi, yeşil performans yönetimi, yeşil eğitim, yeşil seçim) görevle ilgili yeşil davranışlar, gönüllü yeşil davranışlar ve yeşil inovasyon üzerinde pozitif ve anlamlı etkilerinin olduğunu tespit etmişlerdir.

3. METODOLOJİ

Bibliyometrik analiz, büyük hacime sahip verileri analiz ederek, gelişen trendler, araştırma bileşenlerini, literatür boşluklarını tespit etmeye yönelik bir teknik olarak ifade edilmektedir. Bibliyometrik analiz geniş veri setlerini analiz ederek haritalamayı mümkün kılmaktadır. Bu sayede akademisyenler, bir konuyla ilgili kapsamlı bir bilgi elde edebilmekte, konuyla ilgili boşlukları tespit edebilmekte, gelecekteki araştırmalarına yön verebilme imkanına sahip olmaktadır(Castañeda vd., 2022).

Bibliyometrik analiz, ilgili araştırma alanını nesnel bir şekilde haritalamak için kullanılan nicel bir yaklaşım olarak açıklanmaktadır. Bu yöntem araştırma konusuyla ilgili en etkili eserleri, yazarları, en çok kullanılan anahtar kelimeleri ve en çok ilişkilendirilen konuları gün yüzüne çıkarmaktadır(Tigre vd., 2022). Bibliyometrik analiz, araştırma konusuna yönelik ilgi faktörlerini belirlemek için konuyla ilgili yayınlardan veri toplamaktadır. Toplanan veriler arasında en sık alıntılanan yazarlar, makaleler, odak konuya yönelik en yüksek sayıda yayına sahip olan bilimsel dergiler ve yayın sayıları açısından konunun gelişimini değerlendirmektedir(Tierno vd., 2017).

Bu çalışmada yeşil insan kaynakları yönetiminin mevcut durumunu tespit etmek ve gelecekte konu ile ilgili yapılacak çalışmalara bir kaynakça oluşturmak amacıyla sosyal bilimler alan indeksinde yer alan makalelerin yayın yılı, yayımlandıkları dergiler, atıf sayıları, kullanılan anahtar kelimeler, yayımlandıkları ülkeler ve kurumlar incelenmiştir. Bu amaçla; 7 Mart 2024 tarihinde Web of Science veri tabanı kullanılarak Sosyal Bilimler Atıf Dizininde (SSCI) “Green Human Resource Management” anahtar kelimesi taranmıştır. Tarama alanı olarak “Yönetim” (Management) ve “İşletme” (Business), tarama yıl aralığı ise 2013-2023 olarak belirlenmiştir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki soruların cevabı aranmıştır.

- Makalelerin yıllara göre dağılımı nedir?
- En çok atıf alan makaleler hangileridir?
- Makalelerin yayımlandığı dergilere göre dağılımı nedir?
- En yaygın kullanılan anahtar kelimeler nelerdir?
- Referans, dergi ve yazar ortak atıf ağında hangi unsurlar ön plana çıkmaktadır?

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, yeşil insan kaynakları yönetimi alanında mevcut durumu tespit etmek ve gelecekte yapılacak çalışmalar için kapsamlı bir kaynakça oluşturmaktır. Bu doğrultuda, sosyal bilimler alan indeksinde yer alan makaleler, yayın yılları, yayımlandıkları dergiler, atıf sayıları, kullanılan anahtar kelimeler, yayımlandıkları ülkeler ve kurumlar açısından incelenmiştir. Özellikle 2013-2023 yılları arasında, yönetim ve işletme alanlarında SSCI kapsamında “Green Human Resource Management” anahtar kelimesi kullanılarak yapılan tarama sonucunda elde edilen veriler analiz edilmiştir. Bu araştırma, GHRM alanındaki bilimsel literatürün gelişimini, yaygın kullanılan terimleri ve anahtar çalışmaların tespit edilmesini sağlayarak, akademisyenler ve uygulayıcılar için değerli bir referans kaynağı oluşturmayı hedeflemektedir. Bu sayede, yeşil insan kaynakları yönetimi konusunda daha derinlemesine anlayış geliştirilmesi ve gelecek çalışmalara ışık tutulması amaçlanmaktadır.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Dünya çapında en tanınmış veri tabanlarından biri olan Web of Science (WoS), bilimsel literatürü detaylı bir şekilde incelemeye olanak tanıyan bir kaynak sağlamaktadır. WoS, araştırmacıların kapsamlı ve kaliteli içeriklere ulaşmasını sağlayan önemli bir veri tabanı olarak öne çıkmaktadır. WoS'un Science Citation Index Expanded (SCIE), Social Sciences Citation Index (SSCI) ve Arts ve Humanities Citation Index (AveHCI) gibi çeşitli özel indekslerden oluşması, kalite ve nitelik açısından üst düzey dergileri kapsamına alarak güvenilir kaynaklar sunması akademik değerlendirmelerde ve bibliyometrik analizlerde tercih edilmesini sağlamaktadır.(Pranckutė, 2021). Dolayısıyla WoS, geniş kapsamlı içerikleri ile araştırmaların sadece atıf verilerini değil, aynı zamanda nasıl ve ne sıklıkla kullanıldığını da analiz etmeyi mümkün kılmaktadır(Wang vd., 2016). Buna bağlı olarak WoS'un geniş kapsamı, güvenilir verilere sahip olması, güçlü arama motorları ve gelişmiş arama özellikleri ile detaylı atıf ve kullanım analizleri sunması gibi özellikleri nedeniyle bu çalışmada WoS veri tabanı tercih edilmiştir.

Araştırmanın örneklemini oluşturan yeşil insan kaynakları yönetimi ile ilgili makaleler için Web of Science veri tabanı kullanılarak, Sosyal Bilimler Atıf İndeksi (SSCI) seçilmiştir. 7 Mart 2024 tarihinde "Green Human Resource Management" yazılarak konu içerisinde tarama gerçekleştirilmiştir. Tarama alanı "İşletme" (Business) ve "Yönetim" (Management) olarak belirlenmiştir. Tarama sonucunda SSCI indeksinde yer alan toplam 136 makaleye ulaşılmış, içeriğine ulaşılamayan 1 makale kapsam dışı bırakılarak toplam 135 makale VOSviewer programı kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir.

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi üzerine son on yılda (2013-2023) yapılan çalışmaların yayın yılı, yayımlandığı dergi, yayınların yazarları, yayın başlıkları ve bu yayınların aldıkları atıf sayıları Tablo 1'de verilmiştir. Bu tarih aralığında yeşil insan kaynakları yönetimi konusundaki çalışmalarda 2019 yılından itibaren önemli artış olduğu; en fazla çalışmanın (31 adet) ise 2021 yılında gerçekleştiği görülmektedir. En fazla atıf yapılan makale (177) ise Ubeda-Garcia vd. (2021) tarafından yazılan ve *Journal of Business Research* dergisinde yayınlanan, "Corporate Social Responsibility And Firm Performance in The Hotel Industry. The Mediating Role of Green Human Resource Management And Environmental Outcomes" isimli makalenin olduğu görülmektedir.

Yeşil insan kaynakları yönetimi konusunda en çok atıf yapılan makale (177) Ubeda-Garcia, vd. (2021) "Corporate Social Responsibility and Firm Performance in The Hotel Industry. The Mediating Role of Green Human Resource Management and Environmental Outcomes" başlıklı makaledir. Bu makaleyi 170 atıf sayısı ile Carballo-Penela vd. (2023) araştırmacılarının "How Do GHRM Practices Influence Firms' Economic Performance? A Meta-Analytic Investigation of The Role of GSCM And Environmental Performance" başlıklı makalesi takip etmektedir. Atıf sayısı bakımından en yüksek üçüncü makale ise 165 atıf ile Irani vd. (2022) araştırmacılarının "Impact of Green Human Resource Management Practices on The Environmental Performance of Green Hotels" başlıklı çalışmasıdır. Bu araştırmacıları Al Kerdawy (2019) "The Role of Corporate Support for Employee Volunteering in Strengthening The Impact of Green Human Resource Management Practices on Corporate Social Responsibility in The Egyptian Firms" (164 atıf sayısı) ve Aftab vd. (2023) "Green And Non-Green Outcomes of Green Human Resource Management (GHRM) in The Tourism Context" (155 atıf sayısı) çalışmalar takip etmektedir.

Tablo 3. 2013-2023 Yılları Arasında En Çok Atıf Alan Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Makaleleri

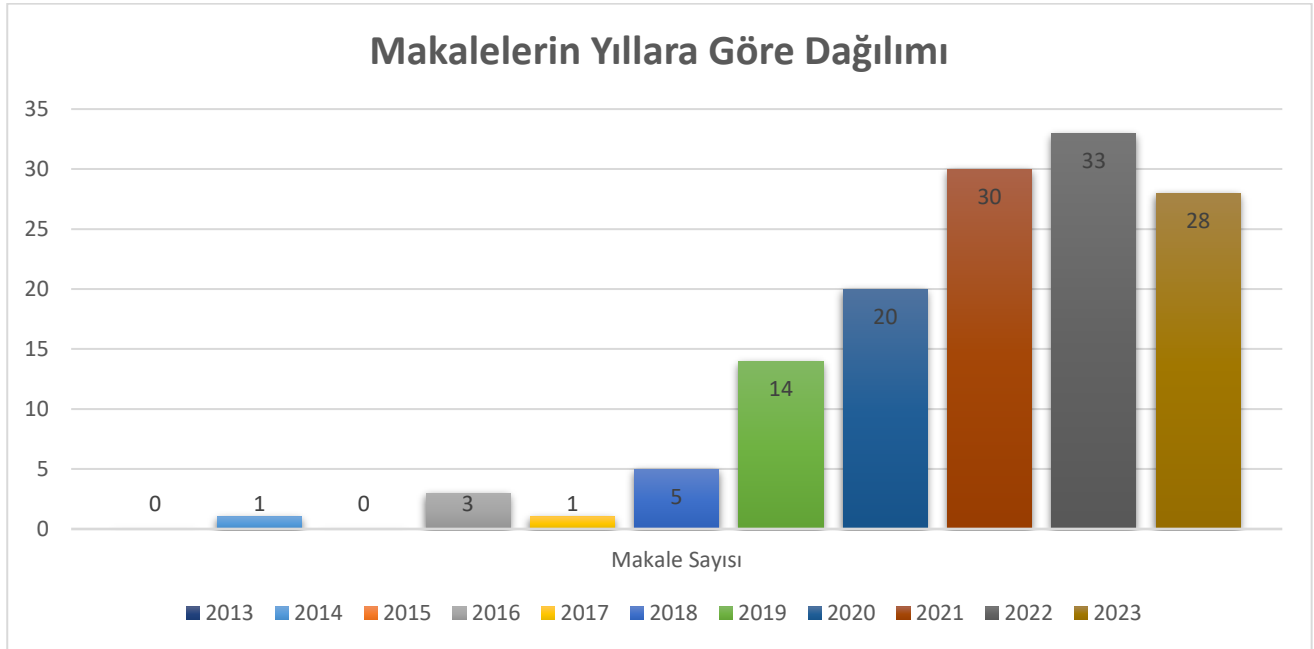
Yıl	Dergi Adı	Yazarlar	Atıf Sayısı	Başlık	Yöntem	Konu
2021	J. Bus. Res.	Ubeda-Garcia vd.	177	Corporate Social Responsibility and Firm Performance in The Hotel Industry. The Mediating Role of Green Human Resource Management and Environmental Outcomes	Anket	Otelcilik sektöründe kurumsal sosyal sorumluluk ile firma performansı ilişkisinde yeşil insan kaynakları yönetimi ve çevresel sonuçların aracılık rolü araştırılmıştır.

Yıl	Dergi Adı	Yazarlar	Atrf Sayısı	Başlık	Yöntem	Konu
2023	J. Bus. Res.	Carballo-Pencela, A vd.	170	How Do GHRM Practices Influence Firms' Economic Performance? A Meta-Analytic Investigation of The Role of GSCM and Environmental Performance	Literatür Taraması	Yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamalarının kuruluşların ekonomik performansı üzerindeki etkileri araştırılmıştır.
2022	J. Hosp. Market.	Irani vd.	165	Impact of Green Human Resource Management Practices on The Environmental Performance of Green Hotels	Anket	Yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamalarının otellerin çevresel performansları üzerindeki etkileri araştırılmıştır.
2019	Eur. Manag. Rev	Al Kerdawy	164	The Role of Corporate Support for Employee Volunteering In Strengthening The Impact of Green Human Resource Management Practices on Corporate Social Responsibility in The Egyptian Firms	Anket	Kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarının benimsenmesinde Yeşil insan kaynakları yönetiminin etkisini güçlendirmede çalışan gönüllülüğüne yönelik kurumsal desteğin rolü araştırılmıştır.
2023	Bus. Strateg. Environ.	Aftab, J; Abid, N; Cucari, N; Savastano, M	161	Green Human Resource Management and Environmental Performance: The Role of Green Innovation and Environmental Strategy in A Developing Country	Anket	Yeşil inovasyon, çevre stratejisi ve çevre yanlısı davranışın yeşil insan kaynakları yönetimi ile çevresel performans arasındaki ilişki araştırılmıştır.
2023	Tourism Manage.	Tandon, A; Dhir, A; Madan, P; Srivastava, S; Nicolau, JL	155	Green and Non-Green Outcomes of Green Human Resource Management (GHRM) in The Tourism Context	Anket	Yeşil insan kaynakları yönetiminin çalışanların yeşil ve yeşil olmayan davranışlarıyla ilişkisi araştırılmıştır.
2021	Corp. Soc. Resp. Env.	Ma vd.	149	Does Green Public Procurement Encourage Firm's Environmental Certification Practice? The Mediation Role of Top Management Support	Anket	Yeşil insan kaynakları yönetiminin stratejik perspektifinden Yeşil kamu alımlarının pazar baskısı ile işletmenin çevre sertifikasyon uygulaması arasındaki ilişki araştırılmıştır.
2022	Bus. Ethics Environ.	Al-Swidit vd.	144	How Does Consumer Pressure Affect Green Innovation of Manufacturing Smes in The Presence of Green Human Resource Management and Green Values? A Moderated Mediation Analysis	Anket	Bireysel yeşil değerlerin ılımlı etkisi altında tüketici baskısı ve yeşil inovasyon arasındaki ilişkide Yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamalarının aracılık rolü araştırılmıştır
2020	Technol. Forecast. Soc. Change	Singh vd.	141	Green Innovation and Environmental Performance: The Role of Green Transformational Leadership and Green Human Resource Management	Anket	Yetenek-motivasyon-fırsat teorisinden yararlanarak yeşil insan kaynakları yönetiminin yeşil dönüştürücü liderlik, yeşil inovasyon ve çevresel performans arasındaki ilişki araştırılmıştır.
2022	Int. J. Manpow.	Ali vd.	139	Green Intellectual Capital, Green HRM and Green Social Identity Toward Sustainable Environment: A New Integrated Framework forIslamic Banks	Anket	Yeşil insan kaynakları yönetiminin entelektüel sermayeyi kullanarak nasıl bir rol oynadığına ve Yeşil insan kaynakları yönetiminin İslami bankalarda çalışan bağlılığını, çevre dostu davranışı ve çevresel performansı üzerindeki etkileri araştırılmıştır.
2022	Hum. Resour. Manage.	Ren vd.	139	Leveraging Green HRM for Firm Performance: The Joint Effects of CEO Environmental Belief and External Pollution Severity and The Mediating Role of Employee Environmental Commitment	Anket	CEO'ların çevresel inancı ile dış kirlilik şiddetinin yeşil insan kaynakları yönetimi kullanımı üzerindeki ortak etkileri ve yeşil insan kaynakları yönetimi ile işletme performansı arasındaki ilişkide çalışanların yeşil bağlılıklarının aracılık rolü araştırılmıştır.
2016	Int.J. HRM	Guerci vd.	132	Translating Stakeholder Pressures into Environmental Performance- The Mediating Role of Green HRM Practices	Anket	Yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamalarının dış paydaşlardan gelen çevresel konulardaki baskılar ve çevresel performans arasındaki ilişkiye aracılık etmede oynadığı rolü araştırılmıştır.

Yıl	Dergi Adı	Yazarlar	Atıf Sayısı	Başlık	Yöntem	Konu
2020	Int. J. Manpow.	Shafaei vd.	132	Green Human Resource Management A Two-Study Investigation of Antecedents and Outcomes	Anket	Yeşil insan kaynakları yönetimi uygulamalarının bireysel ve örgütsel düzeyde etkileri araştırılmıştır.
2021	Can. J. Adm. Sci.	Islam vd.	132	Ethical Leadership and Environment Specific Discretionary Behaviour: The Mediating Role of Green Human Resource Management and Moderating Role of Individual Green Values	Anket	Etik liderlik ile çevreye yönelik vatandaşlık davranışları arasında yeşil insan kaynakları yönetiminin aracılık rolü ve bireysel yeşil değerlerin moderatör etkisi araştırılmıştır.
2022	Corp. Soc. Resp. Env. Manag. Mon.	Lu vd.	131	Does Top Management Team Responsible Leadership Help Employees Go Green? The Role of Green Human Resource Management and Environmental Felt-Responsibility	Anket	Sosyal bilgi işleme teorisine dayanarak, üst yönetimin sorumlu liderliği ile çalışanların çevreye yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkide yeşil insan kaynakları yönetiminin aracılık rolü araştırılmıştır.

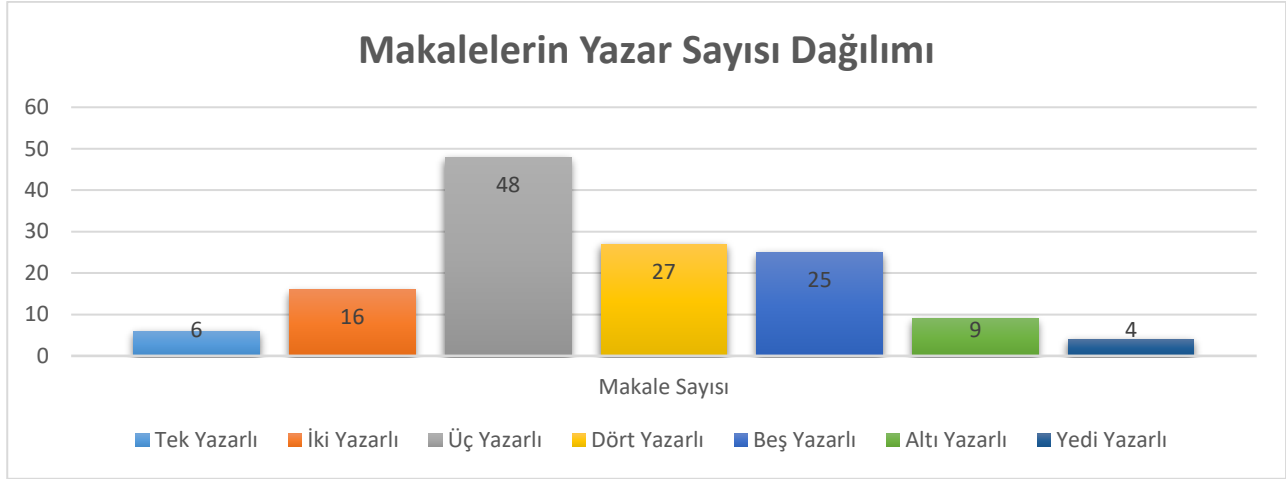
Yeşil insan kaynakları yönetimine yönelik araştırmaların son on yıllık (2013-2023) dağılımını gösteren Grafik 1 incelendiğinde, toplam 135 makalenin 125 adedin son beş yıllık (2019-2023) süreçte ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dönem içerisinde en fazla yayın 33 adet ile 2022 yılında yapılmıştır. Bu durum yeşil insan kaynakları yönetiminin son yıllarda artan önemini vurgulamaktadır.

Grafik 1. Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Makalelerinin Yıllara Göre Dağılımı

Yeşil insan kaynakları yönetimi makalelerinin yazar sayılarını içeren Grafik 2 incelendiğinde 2013-2023 yıllarını içeren on yılda SSCI'da en çok üç yazarlı çalışmaların yer aldığı görülmektedir. Bu çalışmaların dört yazarlı (27) ve beş yazarlı (25) çalışmalar takip etmektedir.

Grafik 2. Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Makalelerinin Yazar Sayılarına Göre Dağılımı

Makalelerin yayımlandığı dergilere göre dağılımını içeren Tablo 4'te görüldüğü üzere 2013-2023 yılları arasında SSCI'da yeşil insan kaynakları yönetimi üzerine yapılan çalışmalar 41 farklı dergide yayınlanmıştır. En çok makalenin ise International Journal of Manpower (23 makale) ve Corporate Social Responsibility and Environmental Management (17 makale) dergilerinde yayımlandığı görülmektedir.

Tablo 4. Yeşil İnsan Kaynakları Yönetimi Çalışmaların Yayımlandığı Dergiler ve Toplam Atıf Sayıları

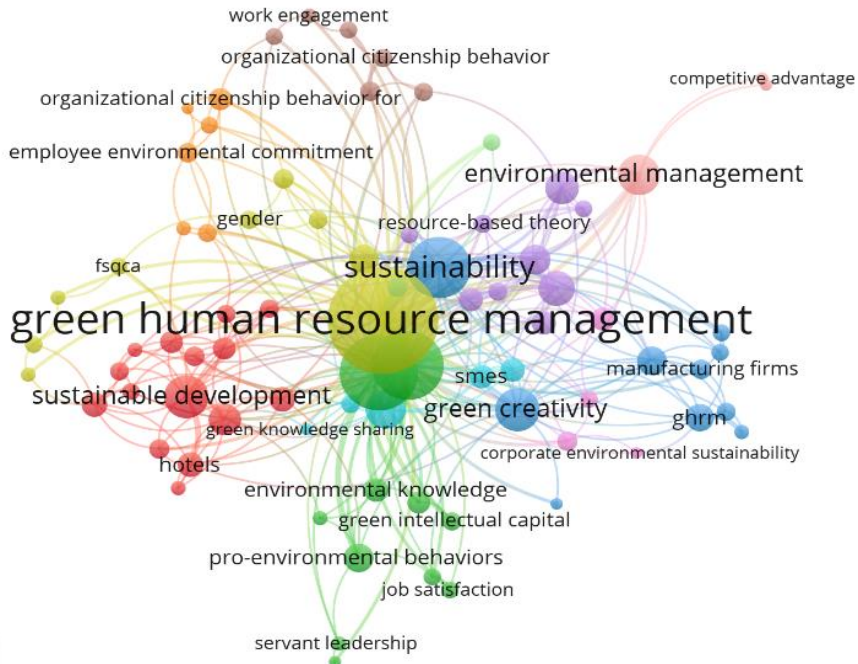
	DERGİLER	Makale Sayısı	Atıf Sayısı
1	INTERNATIONAL JOURNAL OF MANPOWER	23	873
2	COR. SOCIAL RESPONSIBILITY AND ENVIRONMENTAL MAN.	17	1137
3	BUSINESS STRATEGY AND THE ENVIRONMENT	15	811
4	INT. JOURNAL OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT	7	518
5	ASIA PACIFIC JOURNAL OF HUMAN RESOURCES	6	434
6	INT. JOURNAL OF CONTEMPORARY HOSPITALITY MAN.	5	184
7	EMPLOYEE RELATIONS	4	129
8	HUMAN RESOURCE MANAGEMENT	4	590
9	JOURNAL OF BUSINESS ETHICS	4	723
10	JOURNAL OF BUSINESS RESEARCH	4	202
11	TOURISM MANAGEMENT	4	519
12	JOURNAL OF MANUFACTURING TECH. MAN.	3	52
13	LEADERSHIP ORGANIZATION DEVELOPMENT JOURNAL	3	148
14	TECHNOLOGICAL FORECASTING AND SOCIAL CHANGE	3	1028
15	BUSINESS ETHICS THE ENVIRONMENT RESPONSIBILITY	2	14
16	JOURNAL OF HOSPITALITY AND TOURISM MANAGEMENT	2	57
17	JOURNAL OF HOSPITALITY MARKETING MANAGEMENT	2	56
18	JOURNAL OF INTELLECTUAL CAPITAL	2	79
19	PERSONNEL REVIEW	2	32
20	SUPPLY CHAIN MANAGEMENT-AN INT. JOURNAL	2	110
21	ASIAN BUSINESS MANAGEMENT	1	0
22	BALTIC JOURNAL OF MANAGEMENT	1	2
23	CANADIAN JOURNAL OF ADMINISTRATIVE SCIENCES	1	40
24	CHINESE MANAGEMENT STUDIES	1	37
25	EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION MANAGEMENT	1	87
26	EUROPEAN MANAGEMENT REVIEW	1	54
27	GERMAN JOURNAL OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT	1	1

	DERGİLER	Makale Sayısı	Atıf Sayısı
28	GROUP ORGANIZATION MANAGEMENT	1	125
29	HUMAN RESOURCE MANAGEMENT JOURNAL	1	2
30	HUMAN RESOURCE MANAGEMENT REVIEW	1	65
31	JOURNAL OF BUSINESS ECONOMICS AND MANAGEMENT	1	41
32	JOURNAL OF KNOWLEDGE MANAGEMENT	1	34
33	JOURNAL OF MANAGEMENT ORGANIZATION	1	3
34	KNOWLEDGE MANAGEMENT RESEARCH PRACTICE	1	5
35	MANAGEMENT DECISION	1	20
36	REVIEW OF MANAGERIAL SCIENCE	1	11
37	SERVICE INDUSTRIES JOURNAL	1	41
38	TECHNOLOGY ANALYSIS STRATEGIC MANAGEMENT	1	7
39	TRANSFORMATIONS IN BUSINESS ECONOMICS	1	4
40	IEEE TRANSACTIONS ON ENGINEERING MANAGEMENT	1	28
41	INTERNATIONAL JOURNAL OF EMERGING MARKETS	1	5

4.1. Yazar Anahtar Kelime Ağı

Yeşil insan kaynakları yönetimi makalelerine yönelik yazar anahtar kelime analizinde anahtar kelime sayısı en düşük 2 seçilerek 427 kelimedenden 81'i eşik değerini sağlamaktadır. Haritalandırma sonucunda 81 anahtar kelime ile toplam 229 bağlantı ve 8 küme elde edilmiştir. Anahtar kelime analizi sonucunda en çok (59) kullanılan anahtar kelimenin “Green Human Resource Management” olduğu görülmüştür. Ayrıca bağlantı gücünün en yüksek (69) olduğu anahtar kelimedir. Bu anahtar kelimeyi sırasıyla “Green HRM” (23), “Environmental Performance” (21), “Sustainability” (15), “Environmental Management” (9) ve “Green Innovation” (6) kavramları takip etmektedir.

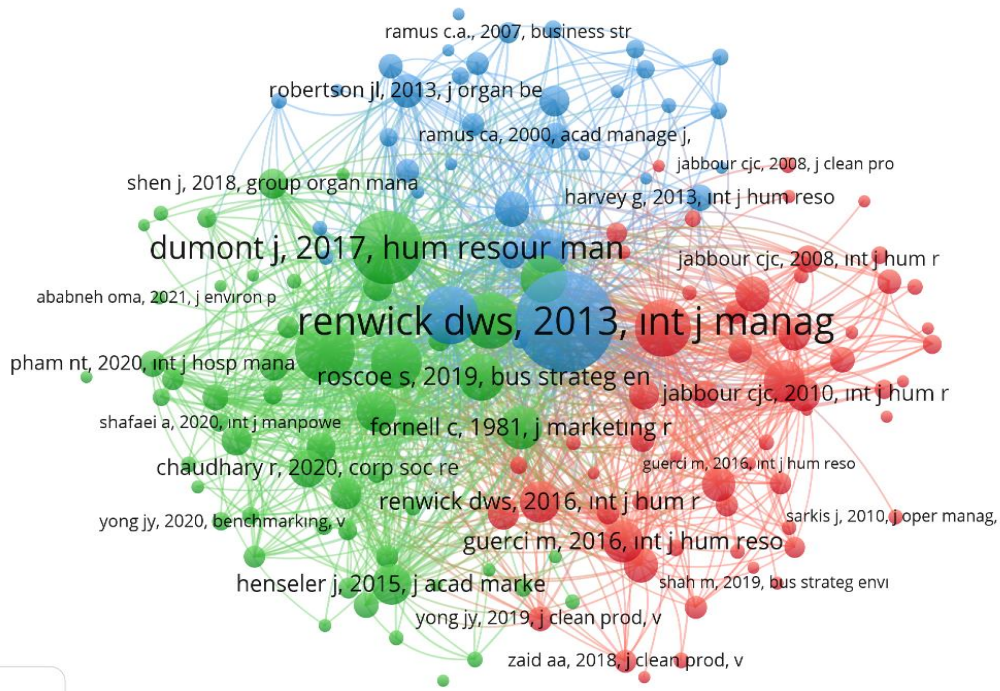
Şekil 1. Yazar Anahtar Kelime Ağı Analizi

4.2. Referans Ortak Atıf Ağı

Alıntılanan bir referansın en düşük atıf sayısı 10 seçildiğinde 6729 alıntı yapılan referanstan 149'u eşik değerini sağlamaktadır. Haritalandırma sonucunda kırmızı, yeşil ve mavi olmak üzere 3 küme elde edilmiştir. Bu kümeler arasında kırmızı küme 58 yazara, yeşil küme 56 yazara ve mavi küme 35 yazara sahiptir. Yazarlar arasında en çok atıf yapılan yazar 114 atıf ve 2579 bağlantı gücüyle Renwick, Redman ve Maguire (2012)'nin “*Green Human Resource Management: A Review and Research Agenda*” başlıklı makalesidir. Bu makaleyi 78 atıf sayısı ve 1875 bağlantı gücüyle Dumont, Shen ve Deng (2017)'nin “*Effects of Green HRM Practices on Employee Workplace Green Behavior: The Role of Psychological Green Climate and Employee Green Values*” başlıklı makalesi takip etmektedir.

Şekil 2. Yayınların Referans Ortak Atıf Ağ Analizi

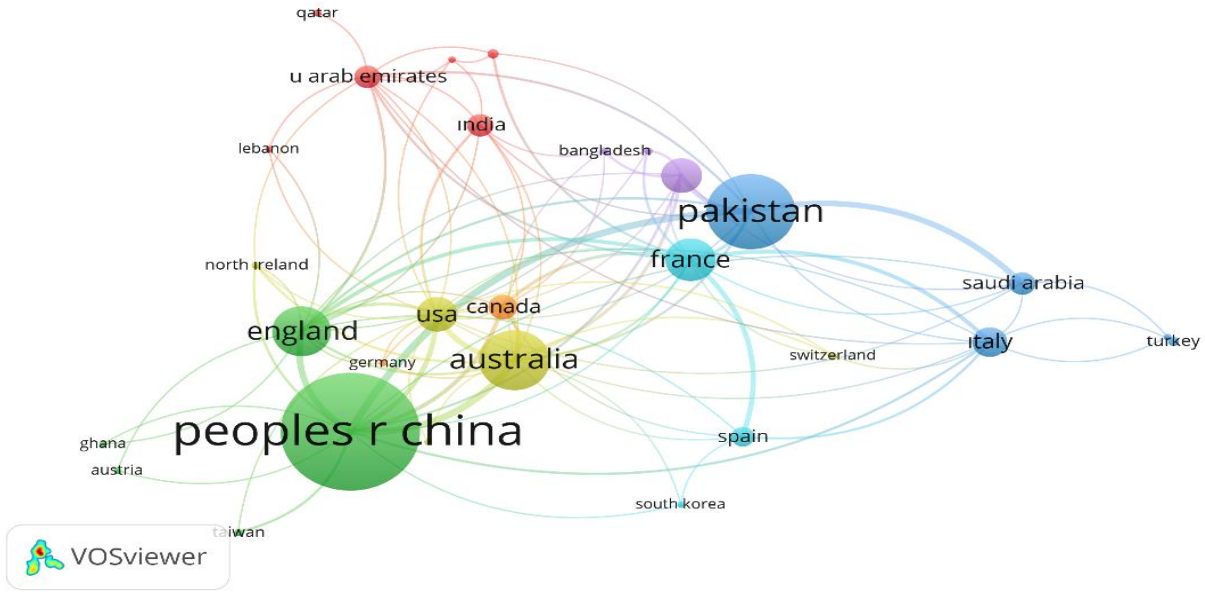
4.3. Dergi Ortak Atıf Ağı

Ortak atıf ağında dergiler arasında bağlantı mesafesinin kısalığı veya uzunluğu dergiler arasındaki ilişkinin gücünü temsil etmektedir (Doğan vd., 2021). Dergi ortak atıf ağı analizinde bir kaynağın aldığı en düşük atıf sayısı 10 seçildiğinde 2173 kaynağın 161'i eşik değerini sağlamaktadır. Haritalama sonucunda toplam 4 küme elde edilmiştir. İlk üç dergi incelendiğinde; Yeşil kümeye “*International Journal of Human Resource Management*”, Sarı kümeye “*Corporate Social Responsibility and Environmental Management*”, Kırmızı kümeye “*Journal of Cleaner Production*” dergisi öncülük etmektedir.

4.5. Ortak Yazarlık Analizinde Ülke Ağı

Ortak yazarlık analizinde ülke ağının haritalandırılmasında bir ülkeden alıntılanan belge sayısı en düşük 2 seçildiğinde 48 ülke arasından 30'u eşik değerini sağlamaktadır. Bu ülkeler 6 kümeye ayrılmıştır. Bu kümeleri 42 adet belge sayısı, 3138 atıf sayısı ve 51 toplam bağlantı gücü ile Çin Halk Cumhuriyeti temsil etmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti'ni takip eden 5 ülke sırasıyla Pakistan (30 belge, 1867 atıf sayısı), Avustralya (24 belge, 1281 atıf sayısı), İngiltere (20 belge, 1143 atıf sayısı) ve Fransa (17 belge, 2184 atıf sayısı) ülkeleri takip etmektedir.

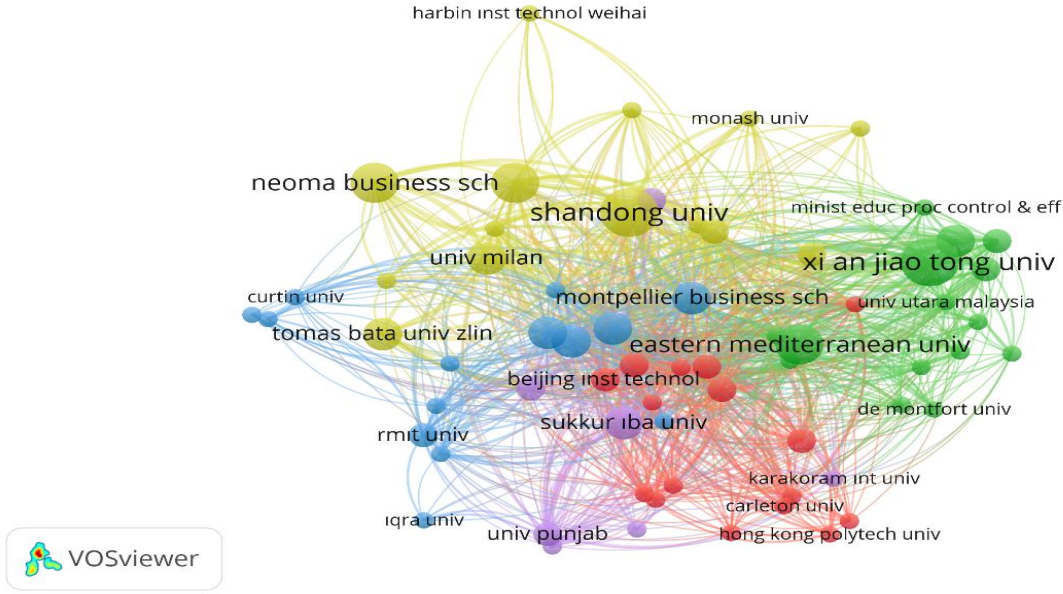
Şekil 5. Ortak Yazarlık Analizinde Ülke Ağı

4.6. Ortak Atıf Analizinde Üniversiteler Ağı

Yeşil insan kaynakları yönetimine ilişkin makalelerin hangi kurumlar tarafından daha fazla araştırıldığını tespit etmek amacıyla kurum ağı analiz edilmiştir. Kurumların alıntılanan makale sayısı en düşük 2 seçildiğinde 283 kurumdan 66'sı eşik değerini karşılamıştır. Yapılan haritalandırma sonucunda toplam 5 küme, 463 bağlantı ve 798 toplam bağlantı gücü olduğu görülmektedir. Üniversiteler arasında 4 belge, 1195 atıf sayısı ile "University of Milan" ilk sırada yer almaktadır. Bu kurumu 4 belge, 891 atıf sayısı ile "Montpellier Business School" ve 2 belge 767 atıf sayısı ile "Southwestern University of Finance and Economics" kurumları takip etmektedir.

Şekil 6. Ortak Atıf Analizinde Kurum Ağı

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yeşil insan kaynakları yönetimi son yıllarda hem iş dünyasında hem de akademik dünyada kritik öneme sahip bir konu haline gelmiştir. İşletmelerin sürdürülebilir çevre politikalarının uygulanmasında ana unsur olarak görünen İKY, çevresel problemlerin çözümünde, çalışanların çevreye yönelik yeşil tutum ve davranışlarını teşvik etmede büyük rol oynamaktadır. Bu nedenle yeşil insan kaynakları yönetiminin gelişimine yönelik mevcut durumu tespit etmek önemli bir gereklilik arz etmektedir.

Yeşil insan kaynakları yönetimi alanında yapılan bu tür bibliyometrik analizler, alanda yeni çalışmalara başlamak isteyenler için değerli bir rehber niteliğindedir. Araştırma eğilimlerinin, literatürdeki boşlukların, en çok atıf alan çalışmaların ve anahtar kavramların belirlenmesi, araştırmacıların ve uygulayıcıların daha stratejik ve etkili çalışmalar yapmalarına yardımcı olmaktadır. Bu bilgiler, yeşil insan kaynakları yönetimi alanında derinlemesine bir anlayış geliştirilmesine ve gelecekteki çalışmaların yönlendirilmesine katkı sağlamaktadır. Bu doğrultuda 7 Mart 2024 tarihinde Web of Science veri tabanı üzerinden “Green Human Resource Management” anahtar sözcüğüyle 2013-2023 yılları arasında Sosyal Bilimler Atıf Dizisinde (SSCI) taranan 135 makaleye erişim sağlanmıştır. Erişim sağlanan makalelerin yıllara göre dağılımı, atıf sayıları, yayımlandığı dergiler, en sık kullanılan anahtar kelimeler, referans, dergi, ortak atıf, ülke ve kurum ağında öne çıkan unsurlar analiz edilmiştir.

Araştırma bulgularında yeşil insan kaynakları yönetimi ile ilgili çalışmaların 2019 yılı itibariyle ciddi bir artış gösterdiği ve bu yıllar içerisinde fazla çalışmanın 33 makale ile 2022 yılında yapıldığı tespit edilmiştir. SSCI indeksinde taranan makalelerin yazar sayıları incelendiğinde ise en çok üç yazarlı çalışmaların yer aldığı tespit edilmiştir. Yeşil insan kaynakları yönetimi konusundaki çalışmaların 41 farklı dergide yayımlandığı ve bu konudaki makalelerin en çok yer aldığı dergi 23 adet ile “*International Journal of Manpower*” isimli dergi olduğu tespit edilmiştir. Bu dergiler arasında “*Cor. Social Responsibility And Environmental Man.*” isimli derginin 17 makale ve 1137 toplam atıf sayısı ile en fazla atıf alan dergi olduğu tespit edilmiştir.

Yeşil insan kaynakları yönetimi konusunda yazar anahtar kelime analizi sonucunda en sık kullanılan anahtar kelimenin “Green Human Resource Management” olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu anahtar kelime 69 farklı makalede kullanılmıştır. Referans ortak atıf analizi sonucunda en çok atıf yapılan çalışmanın Renwick vd. (2012)’nin “Green Human Resource Management: A Review and Research Agenda” başlıklı makalesinin olduğu tespit edilmiştir. Dergi ortak atıf analizi sonucunda ise en çok atıf alan derginin “*Journal of Cleaner Production*” isimli dergi olduğu tespit edilmiştir. Yazar ortak atıf ağı analizinde ise Jabbour isimli yazarın en çok atıf yapılan yazar olduğu tespit edilmiştir. Ortak yazarlık analizinde ülke ağı sonuçlarında yeşil insan kaynakları yönetimi konusunda en çok çalışmanın Çin Halk Cumhuriyeti’nde yapıldığı tespit

edilmiştir. Bu çalışmaların yapıldığı kurumların incelendiği üniversiteler ağı sonuçlarında ise en çok atıf alan çalışmaların yapıldığı kurumun “University of Milan” olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma bulguları, yeşil insan kaynakları yönetiminin yayın yılı, yayınlandığı dergiler, atıf sayıları, kullanılan anahtar kelimeler, yayınlandığı ülkeler ve kurumlar açısından geniş bir yelpazeye yayıldığını göstermektedir. Özellikle son yıllarda YİKY konusundaki çalışmaların arttığı ve daha fazla atıf aldığı gözlemlenmiştir. Bu durum, işletmelerin çevre dostu uygulamalara olan ilgisinin arttığını ve yeşil insan kaynakları yönetiminin akademik dünyada önemli bir araştırma konusu haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Yeşil insan kaynakları yönetimi, çevresel sürdürülebilirlik ve işletme performansını iyileştirme potansiyeline sahip önemli bir yönetim alanıdır. Yeşil insan kaynakları yönetimi çevrenin korunması ve sürdürülebilirlik konularında işletmelerin stratejik hedeflerine ulaşmasında önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla bu araştırma yeşil insan kaynakları yönetiminin mevcut durumunu ve araştırma eğilimlerini analiz ederek bu alandaki literatürün kapsamını ve yönelimlerini ortaya koymuştur.

Bu çalışma, 2013-2023 yılları arasında Web of Science veri tabanında yer alan ve SSCI'da taranan, İngilizce yazılmış yönetim ve işletme alanındaki makaleleri kapsamaktadır. Konferanslar, kitap bölümleri ve SCI-EXPANDED, ESCI, CPCI-SSH gibi indekslerde taranan makalelerin çalışmaya dahil edilmemesi araştırma için bir sınırlılık teşkil etmektedir. Gelecekte yapılacak araştırmalarda bu kapsam dışı bırakılan alanların da dahil edilmesi, yeşil insan kaynakları yönetimi literatürünün zenginleştirilmesi açısından önemli görülmektedir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Aboramadan, M. ve Karatepe, O. M. (2021). Green human resource management, perceived green organizational support and their effects on hotel employees' behavioral outcomes. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 33(10), 3199-3222. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-12-2020-1440>
- Ahmad, I. ve Umrani, W. A. (2019). The impact of ethical leadership style on job satisfaction: Mediating role of perception of Green HRM and psychological safety. *Leadership ve Organization Development Journal*, 40(5), 534-547. <https://doi.org/10.1108/LODJ-12-2018-0461>
- Ahmad, S. (2015). Green Human Resource Management: Policies and practices. *Cogent Business and Management*, 2(1), 1-13. <https://doi.org/10.1080/23311975.2015.1030817>
- Bahuguna, P. C., Srivastava, R. ve Tiwari, S. (2022). Two-decade journey of green human resource management research: A bibliometric analysis. Benchmarking: *An International Journal*, 30(2), 585-602. <https://doi.org/10.1108/BIJ-10-2021-0619>
- Bohlmann, C., van den Bosch, J. ve Zacher, H. (2018). The relative importance of employee green behavior for overall job performance ratings: A policy-capturing study. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 25(5), 1002-1008. <https://doi.org/10.1002/csr.1516>
- Castañeda, K., Sánchez, O., Herrera, R. F., ve Mejía, G. (2022). Highway planning trends: A bibliometric analysis. *Sustainability*, 14(9), 1-33. <https://doi.org/10.3390/su14095544>
- Choudhary, P. ve Datta, A. (2023). Bibliometric analysis and systematic review of green human resource management and hospitality employees' green creativity. *The TQM Journal*, 36(2), 546-571. <https://doi.org/10.1108/TQM-07-2022-0225>
- Darvishmotevali, M. ve Altinay, L. (2022). Green HRM, environmental awareness and green behaviors: The moderating role of servant leadership. *Tourism Management*, 88, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2021.104401>
- Doğan, T. G. B., Doğan, S. ve Aykan, E. (2021). Liderlik tarzlarının bibliyometrik analizi. *Erciyes Akademi*, 35(1), 161-189.
- Fachada, J., Rebelo, T., Lourenço, P., Dimas, I. ve Martins, H. (2022). Green Human Resource Management: A Bibliometric Analysis. *Administrative Sciences*, 12(3), 1-22. <https://doi.org/10.3390/admsci12030095>
- Gilal, F. G., Ashraf, Z., Gilal, N. G., Gilal, R. G. ve Channa, N. A. (2019). Promoting environmental performance through green human resource management practices in higher education institutions: A moderated mediation model. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 26(6), 1579-1590. <https://doi.org/10.1002/csr.1835>
- Hameed, Z., Naeem, R. M., Hassan, M., Naeem, M., Nazim, M. ve Maqbool, A. (2021). How GHRM is related to green creativity? A moderated mediation model of green transformational leadership and green perceived organizational support. *International Journal of Manpower*, 43(3), 595-613. <https://doi.org/10.1108/IJM-05-2020-0244>
- Islam, T., Hussain, D., Ahmed, I. ve Sadiq, M. (2021). Ethical leadership and environment specific discretionary behaviour: The mediating role of green human resource management and moderating role of individual green values. *Canadian Journal of Administrative Sciences / Revue Canadienne Des Sciences'Administration*, 38(4), 442-459. <https://doi.org/10.1002/cjas.1637>
- Jabbour, C. J. C. ve Santos, F. C. A. (2008). Relationships between human resource dimensions and environmental management in companies: Proposal of a model. *Journal of Cleaner Production*, 16(1), 51-58. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2006.07.025>

- Jose Chiappetta Jabbour, C. (2011). How green are HRM practices, organizational culture, learning and teamwork? A Brazilian study. *Industrial and Commercial Training*, 43(2), 98-105. <https://doi.org/10.1108/00197851111108926>
- Khateeb ve Nabi. (2023). Green human resource management: a review of two decades of research. *Management Research and Practice*, 15(2), 43-64.
- Liu, Z., Mei, S. ve Guo, Y. (2020). Green human resource management, green organization identity and organizational citizenship behavior for the environment: The moderating effect of environmental values. *Chinese Management Studies*, 15(2), 290-304. <https://doi.org/10.1108/CMS-10-2019-0366>
- Lu, H., Cai, S., Liu, Y. ve Chen, H. (2022). How GHRM impacts employee OCBE: The role of emotions and value discrepancy. *International Journal of Manpower*, 44(2), 318-333. <https://doi.org/10.1108/IJM-02-2021-0094>
- Mansoor, A., Jahan, S. ve Riaz, M. (2021). Does green intellectual capital spur corporate environmental performance through green workforce? *Journal of Intellectual Capital*, 22(5), 823-839. <https://doi.org/10.1108/JIC-06-2020-0181>
- Paillé, P., Chen, Y., Boiral, O. ve Jin, J. (2014). the impact of human resource management on environmental performance: An employee-level study. *Journal of Business Ethics*, 121(3), 451-466. <https://doi.org/10.1007/s10551-013-1732-0>
- Pham, N. T., Tučková, Z. ve Chiappetta Jabbour, C. J. (2019). Greening the hospitality industry: How do green human resource management practices influence organizational citizenship behavior in hotels? A mixed-methods study. *Tourism Management*, 72, 386-399. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.12.008>
- Pranckutė, R. (2021). Web of Science (WoS) and Scopus: The titans of bibliographic information in today's *Academic World. Publications*, 9(1), 1-59. <https://doi.org/10.3390/publications9010012>
- Renwick, D., Redman, T. ve Maguire, S. (2012). Green human resource management: A review and research agenda. *International Journal Of Management Reviews*, 15(1), 1-14. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2011.00328.x>
- Saeed, B. B., Afsar, B., Hafeez, S., Khan, I., Tahir, M. ve Afridi, M. A. (2019). Promoting employee's proenvironmental behavior through green human resource management practices. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 26(2), 424-438. <https://doi.org/10.1002/csr.1694>
- Sathasivam, K., Abu Bakar, R. ve Che Hashim, R. (2021). Embracing organisational environmental sustainability: Experiences in green human resource management. *Business Strategy ve Development*, 4(2), 123-135. <https://doi.org/10.1002/bsd2.133>
- Shah, N. ve Soomro, B. A. (2022). Effects of green human resource management practices on green innovation and behavior. *Management Decision*, 61(1), 290-312. <https://doi.org/10.1108/MD-07-2021-0869>
- Singh, S. K., Giudice, M. D., Chierici, R. ve Graziano, D. (2020). Green innovation and environmental performance: The role of green transformational leadership and green human resource management. *Technological Forecasting and Social Change*, 150, 1-20. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2019.119762>
- Tanova, C. ve Bayighomog, S. W. (2022). Green human resource management in service industries: The construct, antecedents, consequences, and outlook. *The Service Industries Journal*, 42(5-6), 412-452. <https://doi.org/10.1080/02642069.2022.2045279>
- Tierno, N. R., Cruz, T. F. G., ve Martinez, J. L. (2017). An overview of qualitative comparative analysis: A bibliometric analysis. *Journal of Innovation ve Knowledge*, 2(1), 15-23. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2016.12.0>
- Tigre, F. B., Curado, C., ve Henriques, P. L. (2022). Digital Leadership: A Bibliometric Analysis. *Journal of Leadership & Organizational Studies*. 30(1), 40-70. <https://doi.org/10.1177/15480518221123132>

- Wielewska, I., Kacprzak, M., Król, A., Czech, A., Zuzek, D. K., Gralak, K. ve Marks-Bielska, R. (2022). Green human resource management. *Economics and Environment*, 83(4), 276-302 <https://doi.org/10.34659/eis.2022.83.4.496>
- Wang, X., Fang, Z., ve Sun, X. (2016). Usage patterns of scholarly articles on Web of Science: A study on Web of Science usage count. *Scientometrics*, 109(2), 917-926. <https://doi.org/10.1007/s11192-016-2093-0>
- Yong, J. Y., Yusliza, M.-Y., Ramayah, T. ve Fawehinmi, O. (2019). Nexus between green intellectual capital and green human resource management. *Journal of Cleaner Production*, 215, 364-374. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.12.306>
- Zhang, W., Zhang, W. ve Daim, T. U. (2023). The voluntary green behavior in green technology innovation: The dual effects of green human resource management system and leader green traits. *Journal of Business Research*, 165, 1-23. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2023.114049>

Yetişkin Öz-Merhamet Ölçeğinin Geliştirilmesi*

Development of the Adult Self-Compassion Scale

Eşref NAS¹

Öz

Alanyazın incelendiğinde, ülkemizde bireylerin öz-merhamet düzeylerini belirlemeye yarayan orijinal ve kültüre uygun bir ölçeğin bulunmadığı görülmüştür. Bu yüzden, bu çalışmada yetişkin bireylerin öz-merhamet seviyelerini belirlemek için kullanılacak bir ölçeğin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın yöntem kısmında ölçek geliştirme süreci takip edilmiştir. Araştırmaya 477 yetişkin katılmıştır. Veri analizinde açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi kullanılmış ve güvenilirlik katsayısı incelenmiştir. Analiz sonucunda dört faktörlü ve 12 maddeden oluşan bir ölçek ortaya konulmuştur. Söz konusu ölçeğin yetişkinlerin öz-merhamet seviyelerini belirlemek için uygun bir ölçme aracı olduğu tespit edilmiştir. Ölçek uygulanırken alınabilecek en düşük puan 12, en yüksek puan ise 60 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca ölçekten alınan puan arttıkça öz-merhamet düzeyinin de arttığı anlamına gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Öz-merhamet, Yetişkin, Ölçek Geliştirme.

Abstract

Upon examining the literature, it has been observed that there is no original and culturally appropriate scale in our country to determine individuals' levels of self-compassion. Therefore, this research aims to develop a scale that can be used to determine the self-compassion levels of adult individuals. The scale development process was followed in the methodology section of the research. A total of 477 adults participated in the study. Exploratory and confirmatory factor analyses were used in the data analysis, and the reliability coefficient was examined. As a result of the analysis, a scale consisting of four factors and 12 items was developed. This scale was found to be a suitable measurement tool for determining the self-compassion levels of adults. The lowest possible score on the scale is 12, and the highest possible score is 60. Additionally, as the score obtained from the scale increases, the level of self-compassion also increases.

Keywords: Self-compassion, Adult, Scale Development.

1. Dr. Öğr. Üyesi., Dicle Üniversitesi,
esrefnasx@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4524-9534>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
15.03.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
13.07.2024

DOI
10.20875/makusobed.1453427

* Bu çalışma, 17-18 Aralık 2022 tarihleri arasında Rize'de düzenlenen Karadeniz 11. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Nas, E. (2024). Yetişkin öz-merhamet ölçeğinin geliştirilmesi. *MAKU SOBED*, (40), 19-36. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1453427>

EXTENDED SUMMARY

When the literature is examined, it is understood that there are scales measuring self-compassion available internationally (Neff, 2003a), and these scales have been translated into Turkish under various names (Akin et al., 2007; Deniz et al., 2008). This implies that a consistent conceptual framework is not maintained when adapting scales from other languages into Turkish. Moreover, there is no original self-compassion scale developed specifically within Türkiye. Consequently, there is a need to develop a culturally appropriate and original scale to resolve the conceptual inconsistencies and address the absence of a suitable measurement tool. Therefore, this study aimed to develop the Adult Self-Compassion Scale.

In the methodology section of this study, scale development processes and principles were rigorously followed. The initial step in the scale development process involves creating a comprehensive pool of potential items to be included in the final version of the scale (DeVellis, 2014). To prepare the draft version of the measurement tool and compile the item pool, an extensive review of the literature on self-compassion was conducted. Based on the literature and related studies, a draft form consisting of 26 items was prepared. These items were subsequently reviewed by seven experts with experience in scale development, resulting in an expanded draft of 28 items. This version was then examined by two Turkish language teachers for linguistic accuracy, grammatical correctness, and comprehensibility, leading to formal revisions on some items. Ultimately, a draft form with 28 items was finalized and distributed to participants following approval from the ethics committee.

The study sample consisted of 477 adults (aged over 18, mean age 28), including 236 men and 241 women residing in the Muş province. Data were processed using SPSS 22, and both Exploratory Factor Analysis (EFA) and Confirmatory Factor Analysis (CFA) were conducted. As a result of the EFA, it was determined that removing 16 items from the initial 28-item draft left a 12-item scale with a four-factor structure. These factors—Self-kindness, Common Humanity, Self-judgment, and Acceptance—explained 66.48% of the total variance. The item loading values ranged from .657 to .870, indicating high item loadings.

The structure identified through EFA was further validated using CFA. The fit values obtained in this study, as per the literature (Meydan & Şeşen, 2015), demonstrated a good fit. Additionally, the RMSEA (.057) and NFI (.91) fit values were within acceptable criteria, indicating that the scale exhibited good fit in most indices and acceptable fit in others. The reliability coefficients for the total scale and its sub-dimensions were analyzed, with the lowest reliability coefficient being .631 and the highest .823. Given that a reliability coefficient greater than .70 is considered appropriate for the use of a measurement tool (Field, 2009; Tezbaşaran, 1996), this scale can be deemed reliable.

In conclusion, the Adult Self-Compassion Scale, comprising four sub-factors and 12 items, is a valid and reliable instrument suitable for measuring self-compassion levels in adults. This scale is a first in the Turkish literature on self-compassion due to its originality. In this context, in future studies, parallel form reliability can be realized by using this scale together with the adapted scales related to self-compassion and the Pearson correlation coefficient for the two scales can be calculated.

1. GİRİŞ

Psikoloji alanında uzun yıllar boyunca genel olarak psikolojik bozukluklar, sorunlar ve yetersizlikler üzerinde durulmuştur. Ancak 20 yıldan fazladır, psikoloji alanında negatif yönler odaklanmak yerine insanın güçlü, yeterli ve işlevsel olduğu yönler vurgu yapılmaktadır. Pozitif psikoloji (Seligman, 1999) yaklaşımı olarak da ifade edilen bu yeni paradigmayla birlikte insanın olumlu yanlarına ve pozitif duygularına olan ilgi artış göstermiştir. Bu anlamda son yıllarda üzerinde durulan kavramlardan biri de merhamet kavramı olmuştur.

Merhamet kavramı, farklı disiplinlerde (eğitim, sağlık, hukuk, din, felsefe) incelenmiş olmakla birlikte pozitif psikoloji bağlamında faal değerlerden ve karakterin güçlü yönlerinden biri olarak ele alınmıştır (Hefferon ve Boniwell, 2014, s.197). Psikoloji ve psikoterapi kapsamında ise merhamet kavramı bir akış şeklinde tarif edilmiştir. Buna göre merhamet; kişinin başkalarına merhamet göstermesi (1), başkalarından merhamet görmesi (2) ve kendine karşı merhametli olması (3) şeklinde olmak üzere üç boyutlu bir akış olarak ele alınmıştır (Cowles vd., 2018; Gilbert vd., 2017). Söz konusu merhamet akışı (flow of compassion), Batı düşüncesinde kişinin başkalarına karşı merhametli olması ile ön plana çıkarken Doğu geleneklerinde kişinin kendine karşı merhametli olması ağır basmıştır (Strauss vd., 2016; Vivino vd., 2009). Kişinin kendi benliğine karşı merhametli bir yaklaşım içinde olması alanyazında öz-merhamet (self-compassion) kavramıyla yer almıştır. Bu kavram, Doğu felsefesi içinde yüzyıllar boyunca işlenmiş ve önemsenmiştir. Bunun yanı sıra pozitif psikolojinin yayılmasının etkisiyle birlikte Batı psikoloji içinde de öz-merhametle ilgili çalışmalara ağırlık verilmiştir (Neff, 2003a; 2003b).

Merhamet, isim grubu içinde yer alan Arapça kökenli bir kelimedir ve bir kimsenin ya da bir başka canlının karşılaştığı kötü durumdan dolayı duyulan üzüntü, acıma şeklinde tanımlanmıştır (Türk Dil

Kurumu, 2024). Oxford İngilizce Sözlüğüne göre merhamet kelimesi, Latin kökenli olup *com-* (birlikte) ve *+ pati* (acı çekmek) sözcüklerinin bir araya gelmesinden oluşmaktadır ve İngilizcede *compassion* sözcüğüyle ifade edilmektedir (Jazaieri, 2018; Strauss vd., 2016). Merhamet kavramı, acı çeken veya zor durumda olan insanların haline şahit olan kişilerin hissettiği duygu ve bu duygu neticesinde kişilerde gelişen yardım etme motivasyonu olarak açıklanmıştır (Goetz vd., 2010; Hökelekli, 2013, s.69; Polat, 2016). Sonuç olarak merhamet, kişinin kendi yaşadığı ya da başkasının çektiği acının ve zorlukların bilişsel ve duygusal olarak farkında olması, acının insanlığın ortak bir deneyimi olduğunu kabul etmesi ve acıların hafifletilmesi için eyleme geçme isteğine sahip olması şeklinde tanımlanmıştır (Nas ve Sak, 2020). Öz-merhamet kavramı da merhametin bu tanımından ayırt edilmeden alanyazında yer almıştır. Özellikle de Neff (2003a; 2003b) tarafından yapılan çalışmalarda öz-merhametin kişinin kendine karşı merhametli olmasıyla özetlenmiştir. Daha genel bir ifadeyle, öz-merhamet bireyin yaşadığı zorluklar ve acılar karşısında sakin olması, kendine karşı anlayış göstermesi ve kendini her haliyle kabul edebilmesidir.

Öz-merhamet, kişinin dertlerini, başarısızlıklarını ve eksikliklerini insan olmanın bir parçası olarak görebilmesidir. Bu görüş ve bakış açısı sayesinde kişi, tüm insanların merhamet görmeye layık olduğunu düşünerek kendisine karşı da merhametli ve şefkatli bir yaklaşım içinde olabilmektedir (Neff, 2003a). Öz-merhameti deneyimleyen kişiler, yetersiz ya da başarısız oldukları zamanlarda kendilerini aşırı eleştirmek ve yargılamak yerine öz-benliklerini zedeleyecek tutumlardan uzak durup kendilerine karşı daha sıcak, sakin ve anlayışlı bir tavır sergileyebilmektedir. Bu kişiler, aynı zamanda hata işlemenin, kusurlu olmanın ve sair durumlarla karşılaşmanın tüm insanların deneyimleyebileceği durumlar olarak algılayabilmektedir (Neff vd., 2007).

Öz-merhamet çerçevesinde ele alınan önemli kavramlar bulunmaktadır. Özellikle de Neff (2003a; 2003b; 2016; 2023) tarafından yapılan araştırmalarda öz-nezaket-öz-yargılama, ortak insanlık-izolasyon, bilinçli farkındalık-aşırı özdeşleşme olmak üzere iki kutuplu süreçlerden bahsedilmiştir. Öz-nezaket (self-kindness), kişinin kendini sert bir şekilde eleştirmek ve yargılamak yerine kendine şefkatli ve anlayışlı olma eğilimini ifade etmektedir (Neff, 2016). Bu yüzden öz-nezaket, öz-yargılama (self-judgment) sürecinin tam tersidir. Öz-nezaketli olmak, kişiye zarar veren ve işleri kötüleştiren yargılama biçimlerinden uzak durmaktır. Öz-nezaketle hareket edildiğinde kişisel sorunlar, kusurlar ve yetersizlikler daha nazik ve anlayışlı bir şekilde ele alınmaktadır (Neff vd., 2007). Bu yüzden öz-nezaketli bireylerin kendilerine karşı kullandıkları dil yapısı daha olumlu, yumuşak ve destekleyici olabilmektedir. Bu şekilde bireyler hem sözel açıdan hem de davranışsal yönden kendilerine karşı nezaket gösterebilmekte ve içinde buldukları zor süreçlerle başa çıkabilmektedir (Neff vd., 2005).

Öz-merhametin merkezinde yer alan kavramlardan biri de ortak insanlık (common humanity) olup bu kavramla tüm insanların hayatlarının belirli dönemlerinde başarısızlık yaşayabileceğini, herkesin hata yapabileceğini ve bir şekilde yetersiz kalabileceğini kabul etmeyi içermektedir (Neff, 2016). Böylece zor yaşam koşullarında kişi, kendini insanlık ailesinden bir üye olarak algılamaktadır. Bu algı vesilesiyle kişi, acı çektiği zamanlarda, kendini çevresinden, toplundan ve tüm insanlardan uzaklaştırarak izolasyon (isolation) içine girmez. Kişi, ortak insanlık ve deneyim sayesinde kendini diğerlerinden koparmaz aksine başkalarına bağlılık hissiyle hareket edebilmektedir (Neff vd., 2005). İzolasyon sürecinde genellikle kişinin kendini yalnız hissetmesi söz konusudur. Böyle bir kişi başarısız olduğunda veya sorun yaşadığında, bu durumun sadece kendi başına gelmiş bir durum olarak algılaması ihtimali bulunmaktadır (Neff, 2023). Ortak insanlıkla hareket eden kişi ise yaşadığı acı ve zor deneyimlerin herkesin başına gelebileceğini ve diğer insanlar gibi kendisinin de bu acı-zor sürecin üstesinden gelebileceğine dair olumlu ve iyimser bir bakış açısına sahip olabilmektedir (Neff vd., 2007).

Öz-merhametin önemli bir yönünü oluşturan diğer bir kavram ise bilinçli farkındalıktır. Son yıllarda pozitif psikoloji ve terapi alanında önemli düzeyde işlenen bilinçli farkındalık (mindfulness), kişinin yaşadığı zorlukları veya hoşuna gitmeyen durumları tamamen göz ardı etmek ya da sürekli ve aşırı şekilde olumsuzlukları düşünmek yerine şimdiki anda olup bitenlerin farkında olmasıdır (Brown ve Ryan, 2003). Öz-merhametli olabilmek öncelikle kişinin acı ve sıkıntılarının farkında olması ve kabul etmesiyle netleşmektedir. Farkındalık, bir yönüyle kişinin kendi deneyimine meta-perspektif almasını ve böylece daha nesnel ve sağlıklı bir şekilde deneyimlerini değerlendirmesini sağlamaktadır. Bilinçli farkındalık aynı zamanda kişinin acı dolu hikâyesine kapılıp sürüklenmesini engellemektedir dolayısıyla kişinin acılarıyla, problemleriyle ve yaşadığı zorluklarla kendisini özdeşleştirmesini önlemektedir (Neff vd., 2007). Aşırı özdeşleşme (overidentification) olarak geçen bu durumu yaşayan kişiler, kendileriyle ilgili olumsuz düşünce ve duygulara abartılı ve takıntılı bir şekilde odaklanmaya eğilimli olabilmektedir. Bu yüzden kendilerini veya içinde buldukları zor ve kötü durumu net bir şekilde görmeleri mümkün olmayabilir. Bilinçli

farkındalık ise kişinin olup biten süreçte sağlıklı bir pencereden durumu ele almasını kolaylaştırabilmektedir (Neff, 2023). Sonuç olarak bilinçli farkındalık sayesinde kişi, aşırı özdeşleşmeye varmadan olayları, durumları ve kendini faydalı bir şekilde değerlendirebilmektedir (Neff ve Germer, 2012).

Öz-merhamet kapsamında önemli görülen bir husus da kabul (acceptance) sürecidir. Kabul süreci, esasında yukarıda bahsedilen öz-nezaket, ortak insanlık ve bilinçli farkındalığın gerçekleştiği durumlarda ortaya çıkmaktadır (Neff, 2003a; 2003b). Öz-merhametli bireyler, kabul süreciyle birçok problemin ve zorluğun üstesinden gelebilmektedir (Neff, 2016). Kabul süreci, kişinin eksik veya yetersiz olduğu zamanlarda kendini durmaksızın eleştirmek yerine eksiklerini ve yetersizliklerini gerçekçi bir şekilde kabul etmesiyle açıklanmaktadır. Kabul aynı zamanda kişinin duyguları ve bedensel duyuları açıkça ve isteyerek deneyimlemesidir (Yadavaia vd., 2014). Gerçekçi bir kabul sayesinde kişi, kendini geliştirmeye devam edebilmektedir. Yaşam koşulları zor olduğunda kişi, bu süreci metanetli bir şekilde karşılamakta ve sakinlik, dinginlik ve sükûnetle zorluklarla başa çıkmaya çalışmaktadır (Neff ve McGehee, 2010). Kabul sürecinde kişi, olayları ve durumları sağlıklı ve rasyonel bir şekilde değerlendirmekle birlikte doğru, işe yarar ve gerçekçi çözümler bulmaya yönelik çaba göstermektedir (Neff, 2023).

Öz-merhamet, kişinin huzurlu bir yaşam sürmesi, ruh sağlığının iyi yönde seyretmesi, insanlarla ilişkilerinin işlevsel düzeyde olması açısından önemli bir faktördür. Öz-merhamet, kişinin zorluklarla mücadele edebilmesinde etkili bir değişkendir. Öz-merhamet düzeyi yüksek olan bireylerin iyi-oluş düzeyleri de yüksek düzeyde olabilmektedir (Neff ve McGehee, 2010). Öz-merhameti temel alan müdahale programlarının bilinçli farkındalığın ve iyi oluşun artırılmasında etkili olduğu belirtilmektedir. Öz-merhamet sayesinde çöküntü, kaygı ve stres gibi olumsuz deneyimlerde azalma görülürken yaşam tatmini, mutluluk ve yaşam kalitesi gibi arzu edilen deneyimlerde artış izlenebilmektedir (Neff ve Germer, 2012). Öz-merhametli bireyler, akademik alanlarda başarısız olduklarında daha çabuk ve kolay bir şekilde toparlanabilmekte ve daha sağlıklı tepkiler geliştirerek başarısızlığın üstesinden gelebilmektedir (Neff vd., 2005). Sinclair ve arkadaşları (2017) tarafından öz-merhametle ilgili yapılan meta-analiz çalışmalarında öz-merhametin içerdiği terapötik müdahalelerin duygusal durumlar üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmaktadır. Bununla birlikte araştırma sonuçlarına göre öz-merhametin depresyon (Ehret vd., 2014) ve stresin etkisini engellediği (Allen ve Leary, 2010), kaygıya karşı tampon görevi gördüğü (Neff vd., 2007), travma sonrası stres bozukluğunun şiddetini azaltabildiği (Thomson ve Waltz, 2008), tükenmişliğin azalmasında etkili olduğunun (Mills ve Chapman, 2016) yanı sıra pozitif yaşlanmayla (Philips ve Ferguson, 2013) ve iyi-oluşla ilişkili olduğu belirtilmektedir (Zessin vd., 2015). Buna göre öz-merhametin insanların duygusal halleri, ruh sağlıkları, psikolojik yapıları ve toplumsal ilişkileri açısından gerekli bir etmen olduğu belirtilebilir.

İnsanların başkalarına merhamet göstermesi konusunda hassas oldukları söylenebilir. Ancak çoğu zaman bireyler başkalarına gösterdikleri ilgiyi ve duyarlılığı kendilerine karşı ortaya koymada başarılı olamayabilir. Kimi insanlar öz-merhametin ne olduğunu ve nasıl uygulanabileceğini bilemeyebilir. Kimi insanlar da öz-merhametli olmayı bencillik ve öz-acıma olarak algılayabilir (Neff, 2003a). Bütün bu süreçlerde ortaya çıkma olasılığı olan durum ise kişinin kendine karşı merhamet göstermekten kaçınmasıdır (Gilbert, 2009a; 2009b). Hatta kimi insanların öz-merhametli olmaktan korktukları için kendilerine karşı merhametli olmaktan da uzak durdukları, kendilerini merhamet görmeye layık bulmadıkları ve öz-merhametli olmayı hak etmediklerine dair düşünceye sahip oldukları ifade edilmektedir (Gilbert vd., 2012; Gilbert vd., 2014a; 2014b). Pek çok insanın öz-merhamete ilişkin olumsuz bir algıya sahip olması ve öz-merhameti deneyimlemede zorluk yaşaması ihtimal dâhilindedir. Bu durum ciddiye alındığında, öz-merhamet konusunda bireylere psiko-sosyal ve duygusal hizmetlerin sunulması gerekli olabilmektedir. Ayrıca bireylerde öz-merhamet geliştirilmesine yönelik çalışmalara odaklanmak da mümkündür. Bu anlamda bireylere öz-merhamet eğitiminin sunulması önemli görülmektedir. Eğitim alanındaki müdahale programları incelendiğinde (Germer ve Neff, 2013; Jazaieri vd., 2013; Ozawa-de Silva ve Dodson-Lavelle, 2011) öz-merhamet eğitimi sağlayan çalışmaların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bireylerin öz-merhametlerini arttırmaya yönelik eğitsel çalışmaların gerçekleştirilebilmesi için öncelikle mevcut öz-merhamet seviyelerinin tespit edilmesi gerekir. Diğer bir ifadeyle, öz-merhametin artırılması ve geliştirilmesi bağlamında herhangi bir eğitimin sağlanabilmesi veya müdahale programlarının düzenlenebilmesi için bireylerin öz-merhamet düzeylerinin hangi düzeyde olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Bu düzeyin tespit edilmesi ise ancak geçerli ve güvenilir ölçme araçları aracılığıyla gerçekleştirilebilmektedir (Nas ve Sak, 2021).

1.1. Çalışmanın Gerekliliği ve Amacı

Ülkemizdeki alanyazın incelendiğinde genel olarak öz-merhamet konusundaki ölçek çalışmalarının uyarılma şeklinde yapıldığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, öz-merhametle ilgili Türkiye'deki ölçekler, yurt dışında geliştirilen ve uyarılma çalışmaları neticesinde Türkçe alanyazına kazandırılan ölçekler kategorisinde yer almaktadır. Örneğin, bu alanın ilk ölçme aracı olan Self-Compassion Scale (Neff, 2003a) ülkemiz alanyazınına iki farklı şekilde uyarlanmıştır. Bunlardan biri, Deniz ve arkadaşları (2008) tarafından yapılan çalışmada Öz-Anlayış Ölçeği olarak uyarlanırken, diğeri ise Akın ve arkadaşları (2007) tarafından yapılan çalışmada Öz-Duyarlılık Ölçeği şeklinde adapte edilmiştir. Öz-merhametle ilgili ölçek çalışmaları devam ederken Self-Compassion Scale isimli ölçeğin zaman açısından kullanışlı olmadığı görülmüştür. Buna bağlı olarak Raes ve arkadaşları (2011) tarafından Self-Compassion Scale Short Form ismiyle kısa formulu bir ölçek ortaya konulmuştur. Kısa formda geliştirilen bu ölçek, Yıldırım ve Sarı (2018) tarafından Öz-Şefkat Ölçeği Kısa Formu şeklinde Türkçeye uyarlanmıştır. Bütün bu ölçek çalışmaları dikkate alındığında yurt dışında self-compassion olarak geçen ifadenin Türkçeye öz-anlayış (Sümer, 2008), öz-duyarlılık (Korkmaz, 2018) ve öz-şefkat (Aydoğdu, 2019) gibi kavramlarla çevrildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca sadece bu kavramlarla değil, son yıllarda yapılan araştırmalarda ve ölçek geliştirme çalışmalarında self-compassion kavramının öz-merhamet olarak da kullanıldığı görülmektedir (Nas ve Sak, 2020; Nas vd., 2021; Orbay, 2019; Pehlivan ve Güner, 2018; Seven vd., 2019). Bu anlamda, yurt dışındaki ölçeklerin uyarlanması yapılırken Türkçe alanyazınında ortak bir kavram kullanımına gidilmediği gözlenmektedir. Diğer tarafta alanyazına bakıldığında öz-merhametle ilgili yurt içinde orijinal bir ölçme aracının mevcut olmadığı da anlaşılmaktadır. Oysa ölçek geliştirmeye odaklanan araştırmalarda kültüre uygunluğa önem verilmektedir (Heppner vd., 2013; Nas ve Sak, 2022). Çünkü batı kültüründe geçerli olan bir ölçeğin diğerkültürlerdeki (dolayısıyla Türkiye'deki) insanlar için uygun olmayabileceği ve bu nedenle ölçek çevirilerinin kültürlerarası uyumu sağlamada yetersiz kalabileceği belirtilmekte ve bu durum kültürel sınırlılık olarak kabul edilmektedir. Başka bir ifadeyle, bir kültürde belirli bir hedef için hazırlanan bir ölçme aracı, o kültüre ait inanç ve varsayımları temel aldığından uyarlanan başka kültüre ilişkin inanç, değer ve varsayımlardan farklı olabilmektedir (Heppner vd., 2013, s.556). Bu yüzden ölçek geliştirme sürecinde kültüre uygunluğun sağlanabilmesi için kültürel sınırlılığın aşılması önemli görülmektedir. Bu durum ise yeni ölçeklerin geliştirilmesiyle sağlanabilmektedir. Bununla birlikte alanyazındaki kullanıma hazır ölçme araçlarının her durum için uygun ve kullanışlı olmayabileceği belirtilmektedir (DeVellis, 2014). Tüm bu verilenler göz önünde bulundurularak yetişkin bireylerin öz-merhamet düzeylerini belirlemeye yarayan bir ölçeğin geliştirilmesine gerek duyulmuştur. Sonuç olarak, bu çalışmada Yetişkin Öz-merhamet Ölçeği'nin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Ölçeğin geliştirilmesi neticesinde öz-merhamet konusunda ülkemizde tespit edilen ölçek eksikliğinin giderilebileceği düşünülmektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmanın yöntem kısmında ölçek geliştirme süreçleri ve ilkeleri (DeVellis, 2014) dikkate alınmıştır. Bu anlamda ölçek konusuyla ilgili literatür taranmış ve taslak form oluşturulmuştur. Formun katılımcılara ulaştırılmasıyla elde edilen veriler üzerinde istatistiksel analizler gerçekleştirilmiştir.

2.2. Çalışma Grubu

Çalışma grubunda, Muş ilinde yaşayan 236 erkek ve 241 kadın olmak üzere toplam 477 yetişkin (18 yaş üstü; yaş ort. 28) yer almıştır. Çalışmanın verileri, 2022 Kasım ayında Google Forms uygulaması kullanılarak toplanmıştır. Ölçeğin taslak formu hazırlanırken, maddeler arasına "Lütfen 'Katılıyorum' seçeneğini işaretleyiniz." şeklinde bir madde yerleştirilmiştir. Söz konusu madde, formu baştan savma dolduran katılımcıların tespit edilmesi ve elenmesi amacıyla konulmuştur. Buna göre 'Katılıyorum' seçeneğini işaretlemeyen 71 katılımcıya ait veri, analize dâhil edilmemiştir. Geriye kalan 406 veri üzerinden analizler gerçekleştirilmiştir.

Ölçek geliştirme süreçlerinde gerekli analizlerin yapılabilmesi için katılımcı sayısına dikkat edilmektedir. Alanyazında yeterli sayıda katılımcıya ulaşılması durumunda Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) ile Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) kullanılmaktadır. Bu bağlamda aynı veriler üzerinde analizler yapılması yerine verilerin ikiye ayrılarak, ilk kısmıyla AFA ve diğerkısmıyla DFA yapılması uygun

görülmektedir (Fabrigar vd., 1999). Bu anlamda 406 katılımcıya ait verilerin ilk yarısı için AFA, ikinci yarısı için de DFA uygulanmıştır.

2.3. Ölçme Aracının Hazırlanması

Ölçek geliştirme sürecinin ilk basamağı, ölçeğin son halinde yer almaya aday geniş bir madde havuzunun oluşturulmasıdır (DeVellis, 2014). Madde havuzu oluşturulurken genelde tümevarım ve tümdengelim yöntemlerine başvurulmaktadır. Tümdengelim yöntemi esas alındığında, alana ilişkin literatürden yararlanılarak maddeler hazırlanmaktadır (Hinkin, 1998). Bu çalışmada tümdengelim yöntemine uygun olarak öz-merhametle ilgili alanyazın taranmış (Allen ve Leary, 2010; Ehret vd., 2014; Neff vd., 2007; Neff vd., 2005; Neff ve Germer, 2012; Neff ve McGehee, 2010; Mills ve Chapman, 2016; Sinclair vd., 2017; Thomson ve Waltz, 2008; Zessin vd., 2015) ve öz-merhametle ilgili ölçek geliştirme (Neff, 2003a; 2003b; Raes vd., 2011) ve uyarılama (Akın vd., 2007; Aydoğdu, 2019; Deniz vd., 2008; Korkmaz, 2018; Sümer, 2008; Yıldırım ve Sarı, 2018) çalışmaları incelenmiştir. Ulaşılan alanyazın dikkate alınarak 26 maddeden oluşan bir taslak form hazırlanmıştır. Taslak formda, mevcut ölçeklerde yer alan maddelerin bulunmamasına dikkat edilmiştir. Ayrıca taslak formdaki maddelerin literatürdeki kuramsal açıklamalarla (Neff, 2003a; 2003b; 2016; 2023) uygun olması esas alınmıştır.

Madde havuzu oluşturulduktan sonra havuzdaki maddeler uzman görüşüne sunulmaktadır (Heppner vd., 2013, s.562; Karagöz, 2021, s.136). Uzman görüşü, ölçek maddelerinin ölçülmek istenen durumu ne düzeyde yansıttığını belirlemek amacıyla alınmaktadır (Büyüköztürk vd., 2014, s.117). Bu bağlamda hazırlanan taslak formdaki maddeler, ölçek geliştirme alanında çalışmaları olan yedi uzman görüşüne sunulmuştur. Uzmanlardan gelen dönütler doğrultusunda taslaktaki iki madde benzer olmasından dolayı formdan çıkarılmış ve uzmanların önerilerine göre forma dört madde eklenmiştir. Bu süreçte 28 maddeden oluşan bir taslak ortaya çıkmıştır. Ölçeğin bu hali dil, gramer ve anlaşılabilirlik açısından iki Türkçe öğretmeni tarafından incelenmiş ve bu inceleme sonucunda dört madde biçimsel açıdan düzeltilmiştir. Sonuç olarak 28 maddelik taslak bir form hazırlanmıştır.

Ölçek geliştirme sürecinde taslak form hazırlandıktan sonra pilot çalışma gerçekleştirilmektedir (Evcı ve Aylar, 2017). Dolayısıyla hazırlanan taslak form, pilot çalışma amacıyla 35 üniversite öğrencisine uygulanmıştır. Uygulama sonrasında öğrencilerden alınan dönütler doğrultusunda ölçeğe son şekli verilmiştir (Mertens, 1998).

Ölçek geliştirme sürecinin son süreci, uygulama aşamasıdır. Uygulama aşamasında dikkate alınan önemli bir husus, örneklem büyüklüğüdür. Genelde örneklem büyüklüğünün ölçek maddelerinden beş kat fazla olması önerilmekte ve bu şekilde ölçeğin güvenilirliğinin artırılacağı ve faktör analizinin yapılabileceği belirtilmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2007). Bu durum göz önünde bulundurulduğunda örneklem büyüklüğünün minimum 140 olması gerektiği anlaşılmıştır. Sonuç olarak hazırlanan 28 maddelik taslak form, etik izin alındıktan sonra katılımcılara ulaştırılmıştır. Etik Kurul izni, Muş Alparslan Üniversitesinin Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan 19.10.2022 tarihli ve 68228 sayılı kararla alınmıştır.

2.4. Verilerin İşlenişi ve Analizi

Araştırma sürecinde ulaşılan veriler SPSS 22 programına işlenmiştir. Ölçeğin yapı geçerliği için AFA yapılmıştır. AFA yapılırken ölçek maddelerinin yük değerlerine bakılmış ve maddelerin hangi faktörler altında yer aldığına karar verilmiştir. Ardından AFA sonucunda bulunan modelin geçerli olup olmadığı AMOS programı kullanılarak DFA ile incelenmiştir.

3. BULGULAR

3.1. Açıklayıcı Faktör Analizi

Elde edilen verilerin faktör analizi açısından uygunluğu değerlendirilmiştir. Bunun için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Barlett's Test of Sphericity değerleri incelenmiş ve KMO değerinin 0,73 olduğu saptanmıştır. KMO test değeri için 0,70 ve üzerinde çıkması, örneklem sayısının analiz açısından iyi olduğunu; 0,50-0,70 arasında olması, yeterli olduğunu; 0,50'nin altında olması ise yeterli ilişkiyi sağlayacak örneklem ihtiyacı bulunduğunu göstermektedir (Can, 2017, s.325). Ayrıca verilerin çok değişkenli normallik niteliği taşıyıp taşımadığı, Barlett's Test of Sphericity ile test edilmiş ve bu değer anlamlı olduğu

görülmüştür ($p=0,00<0,05$ x^2 : 684,804/df:66). Barlett's Test of Sphericity değerinin anlamlı çıkması ise faktör analizi açısından verilerin uygun olduğu anlamına gelmektedir (Pallant, 2016).

Faktör analizi yapılırken saptanan faktörlerin öz değerlerine bakılmaktadır. Herhangi bir faktöre ait öz değer (eigenvalue), ilgili faktörün açıkladığı toplam varyansı ortaya koymaktadır (Pallant, 2016). Öz değeri 1'in üstündeki faktörler, anlamlı olarak kabul edilen faktörlerdir (Yaşlıoğlu, 2017). Bu bilgiler dikkate alınarak, bu çalışmada faktör öz değerlerinin minimum %1 olmasının yanı sıra alt faktörlerin ise toplam varyansın minimum %5'ini açıklayabilmesi ölçüt alınmıştır. Bu ölçütlere uyan dört alt faktöre ait öz değerler ve dört faktör tarafından açıklanan varyanslar, Tablo 1'de sunulmuştur. Ayrıca faktörler tarafından açıklanan toplam varyans da tabloda gösterilmiştir.

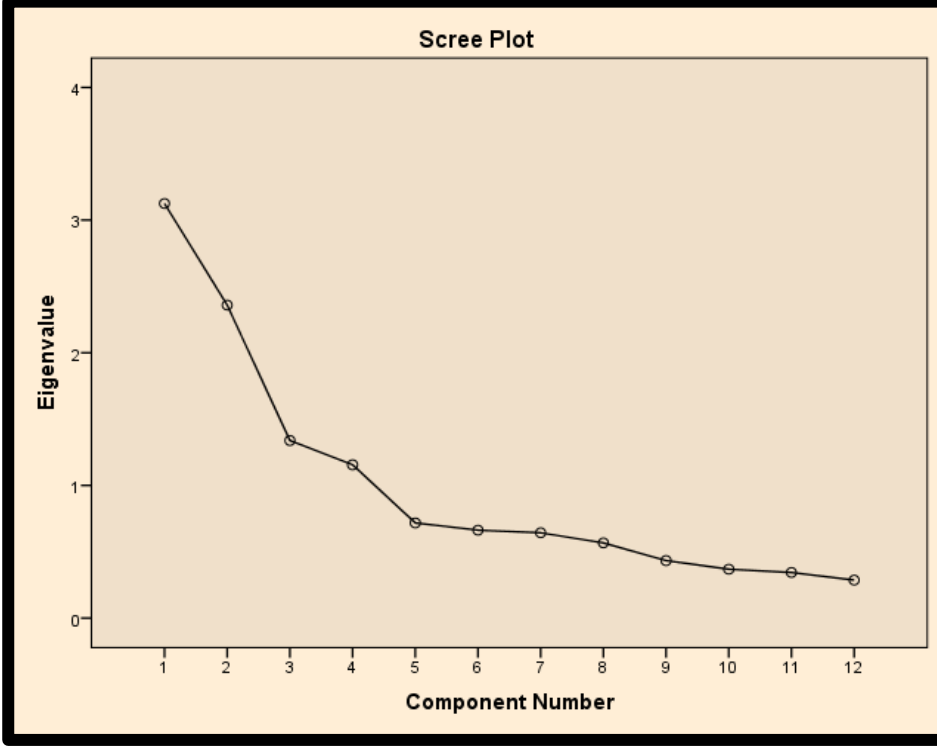
Tablo 1. Yetişkin Öz-Merhamet Ölçeği Faktör Analizi Bulguları

Maddeler	1.Faktör	2.Faktör	3.Faktör	4.Faktör
M16 (İşlerim kötüye gittiğinde kendimi sakinleştirmeye çalışırım.)	0,841			
M17 (Moralim bozuk olduğunda kendimi iyi hissetmek için çabalarım.)	0,810			
M18 (Canım sıkıldığı zamanlarda kendimi rahatlatmak için bir şeyler yaparım.)	0,755			
M1 (Herkes gibi ben de başarısız olabilirim.)		0,870		
M2 (Diğer insanlar gibi ben de hata yapabilirim.)		0,855		
M3 (Başkaları gibi ben de kendimi yetersiz hissedebilirim.)		0,854		
M10 (Hata yaptığım zamanlarda kendimi sert bir şekilde eleştiririm.)			0,839	
M6 (Bir soruna sebep olduğumda kendimden nefret ederim.)			0,754	
M19 (Yaptığım hataları kafama çok takarım.)			0,657	
M23 (Yaşadığım zorlukların hayatın bir parçası olduğunu kabul ederim.)				0,812
M20 (Zorluklarla karşılaştığımda bunun herkesin başına gelebileceğini düşünürüm.)				0,739
M26 (Bu hayatta sahip olmadığım/olmadığım şeyler olabilir.)				0,667
Öz Değer	3,125	2,359	1,339	1,155
Açıkladığı Varyans	26,043	19,660	11,156	9,629
Açıklanan Toplam Varyans	66,48			

Açımlayıcı faktör analizi sürecinde, faktör yükleri ,50 ve üstündeki maddeler değerlendirilmiştir. Bu anlamda faktör yükleri ,50'nin üzerinde olmayan ve yüksek iki yük değeri arasındaki farkın ,10'dan düşük olduğu gözlenen maddeler analize dahil edilmemiştir. Bu durumun sonucunda ölçekte yer alan 28 maddeden 16'sı çıkarılmış olup geriye kalan 12 maddenin AFA sonucuna ilişkin bulguları tabloda verilmiştir.

Tablo 1 incelendiğinde M16, M17 ve M18'in 1.Faktör altında, M1, M2 ve M3'ün 2.Faktör altında, M10, M6 ve M19'un 3.Faktör altında ve M23, M20 ve M26'nın da 4.Faktör altında yer aldığı anlaşılmaktadır. AFA sonucunda ölçeğin, 12 madde ve 4 alt faktör içerdiği ve toplam varyansın %66,48'ini açıkladığı görülmektedir. Bu bulgu, ölçeğin geçerli özellik taşıdığı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte 1.Faktör varyansın %26,04'ünü, 2. Faktör %19,66'sını, 3. Faktör %11,15'ini ve 4. Faktör ise %9,62'sini açıklamaktadır. Ayrıca en düşük faktör yük değeri 0,657 ve en yüksek faktör yük değeri 0,870 olarak saptanmıştır. Bu anlamda 0,40 ve üzeri faktör yükleri ideal değerler olarak kabul edildiği (Field, 2009) dikkate alınarak ölçek maddelerinin faktörlere önemli katkı sağladığı belirtilebilir. Sonuç olarak alanyazın göz önünde bulundurularak saptanan bu 4 faktör sırasıyla Öz-nezaket, Ortak Deneyim, Öz-yargılama ve Kabul şeklinde isimlendirilmiştir.

Şekil 1. AFA Yamaç-Birikinti Grafiği

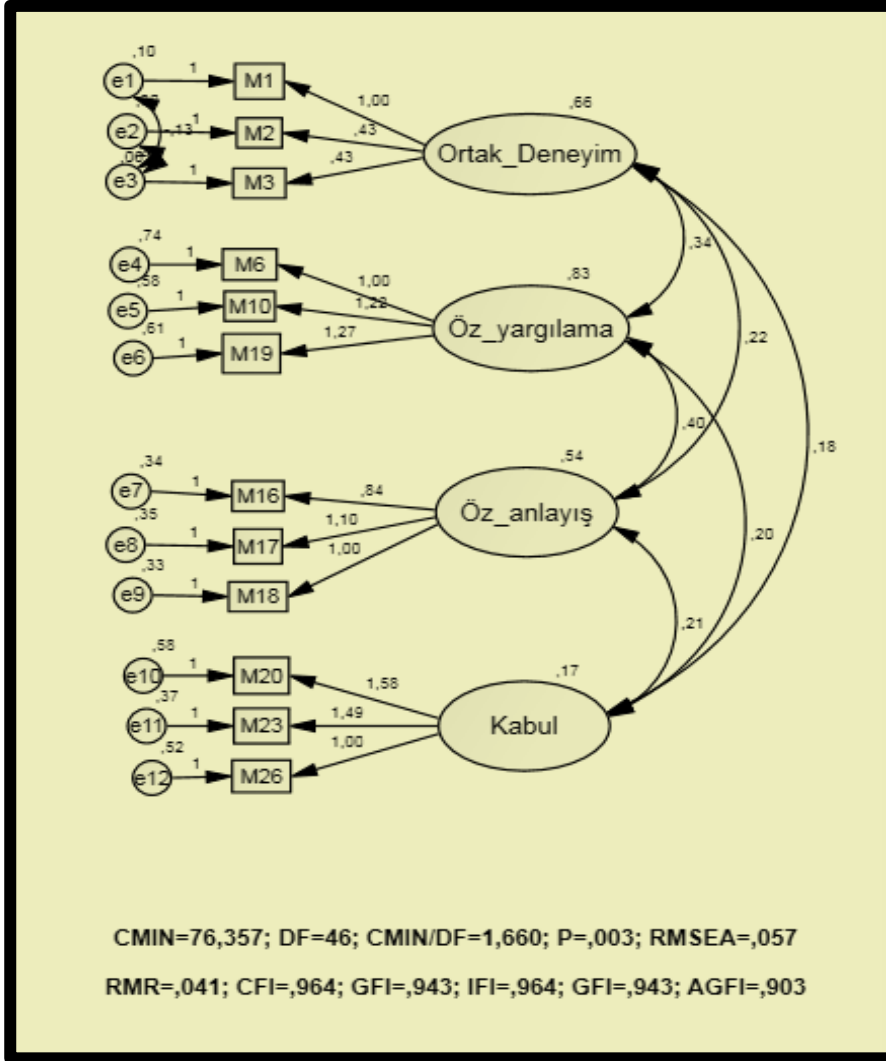

Açımlayıcı faktör analizinde ölçeğin kaç faktörlü olduğuna karar verilebilmesi amacıyla yamaç-birikinti grafiği de incelenebilmektedir (Pallant, 2016). Bu bağlamda yapılan analiz sonucunda saptanan grafik (Şekil 1) incelendiğinde Yetişkin Öz-merhamet Ölçeği'nin dört alt faktörden oluştuğu anlaşılmaktadır.

3.2. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Bu çalışmada, AFA sonucunda ulaşılan yapının, bir model teşkil edip etmediğine bakılmıştır. Diğer bir ifadeyle, AFA ile bulunan dört alt boyutlu modelin uyum değerleri incelenmiştir. Buna göre hesaplanan modifikasyonlar neticesinde bir kısım maddenin (M1-M3, M2-M3) kovaryansları arasındaki ilişkinin yüksek olduğu görülmüştür. Bu nedenle model analizi tekrar gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen analiz sonucunda elde edilen model, Şekil 2'de sunulmuştur.

Şekil 2. DFA Sonucunda Ulaşılan Dört Faktörlü Model

Elde edilen modelin yapısal geçerliğinin değerlendirilmesi için uyum indeksleri incelenebilmektedir. Model uyumunun yorumlanmasında birçok indeks kullanılabilir. Uyum indekslerinin birbirlerinden üstün ya da zayıf yanları olmamakla birlikte, bir kısmı serbestlik derecesini, bir kısmı örneklem büyüklüğünü ve bir kısmı da modelin basitlik ya da karmaşıklığını esas almaktadır (Yaşlıoğlu, 2017; Byrne, 2011). Model uyumuna ilişkin birçok değer bulunmasına rağmen genel olarak raporlanan değerlerin χ^2 , χ^2/df , GFI, IFI, CFI ve RMSEA olduğu ancak bazı çalışmalarda RMR, NFI, AGFI gibi değerlerin de raporlandığı ve bununla ilgili bir sınırlamanın bulunmadığı belirtilmektedir (Meydan ve Şeşen, 2015). Bu durum dikkate alınarak bu çalışmada χ^2/sd , RMSEA, GFI, CFI, NFI RMR, SRMR, IFI, AGFI indeksleri ölçüt alınmıştır.

Alanyazın incelendiğinde uyum indekslerinin iyi uyum ve kabul edilebilir uyum şeklinde değerlendirildiği anlaşılmaktadır (Byrne, 2011; Hooper vd., 2008; Hu ve Bentler, 1999; Marsh ve Hau, 1996; Marcoulides ve Schumacher, 2001; Meydan ve Şeşen, 2015; Shevlin ve Miles, 1998; Schumacker ve Lomax, 2010; Tabachnick ve Fidel, 2007; Waltz vd., 2010; Wang ve Wang, 2012). Bu çalışmada ortaya çıkan uyum indeksleri ve alanyazında yer alan indeks sınırları, Tablo 2’de verilmiştir. Tablodaki ölçüt ve sınırlar dikkate alındığında, bu araştırmada yapılan DFA sonucunda modelin uyum indekslerinin büyük bir kısmının iyi uyum gösterdiği belirtilebilir.

Tablo 2. Ölçeğin Uyum İndeks Değerleri ve Uyum İndekslerine İlişkin Kabul Edilen Sınırlar

Uyum İndeksleri	Çalışma Bulgusu	İyi Uyum Ölçütü	Kabul Edilebilir Uyum Ölçütü	Sonuç
χ^2/sd	1,660*	≤ 3	≤ 5	İyi
RMSEA	,057	$\leq 0,05$	$\leq 0,08$	Kabul Edilebilir Uyum
RMR	,04	$\leq 0,05$	$\leq 0,08$	İyi
SRMR	,04	$\leq 0,05$	$\leq 0,08$	İyi
IFI	,96	$\geq 0,95$	$\geq 0,90$	İyi
CFI	,96	$\geq 0,95$	$\geq 0,90$	İyi
NFI	,91	$\geq 0,95$	$\geq 0,90$	Kabul Edilebilir Uyum

GFI	,94	≥0,90	≥0,85	İyi
AGFI	,90	≥0,90	≥0,85	İyi

* $p < 0.00$ ($p = 0.003$)

3.3. Güvenirlğe İlişkin Bulgular

Yetişkin Öz-merhamet Ölçeği'nin güvenilirliğini tespit etmek amacıyla ölçeğin genel toplamı ve her bir alt boyutunun güvenilirlik katsayısı hesaplanmıştır. Hesaplama sonucunda ulaşılan değerler Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Yetişkin Öz-Merhamet Ölçeğinin Güvenirlik Analizi Sonucu

Faktör	Güvenirlik katsayısı
Öz-nezaket	,755
Ortak deneyim	,823
Öz-yargılama	,631
Kabul	,632
Toplam Cronbach's Alfa Değeri	,712

Tablo 3'e göre alt faktörlerden Öz-nezaketin alfa değeri ,75; Ortak Deneyimin alfa değeri ,82; Öz-yargılamanın alfa değeri ,63 ve Kabul alt faktörünün alfa değeri ,63 olduğu gözlenmektedir. Ayrıca tüm maddeler için hesaplanan toplam Cronbach's alfa değeri ise ,71 olduğu görülmektedir. Genel olarak güvenilirlik katsayısının 0,70 ve daha yüksek yüksek olması, güvenilirlik açısından yeterli görülmektedir (Büyüköztürk, 2014, s.183). Bulgulardan elde edilen değerlere bakıldığında, ölçeğin iki alt boyutunda (öz-yargılama ve kabul) güvenilirlik katsayısının kabul edilen değer düzeyine yakın olduğu, diğer iki alt boyutun (öz-nezaket ve ortak deneyim) güvenilirlik katsayısının ise yeterli düzeyin üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ölçeğin toplam güvenilirlik katsayısının da yeterli düzeyde olduğu görülmektedir.

Ölçekte yer alan maddelerin birbirleri ile ilişkisinin tespit edilmesi amacıyla güvenilirlik analizi (reliability analysis) yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda maddeler arasındaki korelasyon katsayılarının yanı sıra her bir madde ile toplam puan ortalaması arasındaki korelasyon incelenmiş ve Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Yetişkin Öz-Merhamet Ölçeğinin Madde Toplam Puan Korelasyonu Sonucu

Madde	Madde Toplam Puan Korelasyonu (r)	Cronbach Alpha Değeri
M1	,516	,790
M2	,330	,803
M3	,549	,785
M4	,315	,804
M5	,524	,789
M6	,405	,798
M7	,546	,784
M8	,340	,802
M9	,539	,785
M10	,471	,793
M11	,513	,789
M12	,448	,794

Tablo 4 incelendiğinde, Yetişkin Öz-merhamet Ölçeği'nin madde toplam puan korelasyon değerlerinin 0,31 ile 0,54 arasında değiştiği görülmektedir. Tabloda yer alan bir bulgu da Cronbach Alpha değerleridir. Bu değerler, ölçekteki maddelere ait puanların toplam puanlarla tutarlılığını göstermektedir (Büyüköztürk vd., 2014, s.111). Madde güvenilirlik analizi açısından kabul edilmesi için bu değerlerin 0,70 ve üzeri olması gerekli görülmektedir (Evcı ve Aylar, 2017). Bu bağlamda tablodaki alfa değerleri dikkate alındığında, ölçek maddelerinin ölçeğin bütünüyle tutarlı olduğu anlaşılmaktadır.

3.4. Maddelerin Ayırt Ediciliğine İlişkin Bulgular

Madde analizi için birden fazla yönteme başvurulmaktadır. Bu yöntemlerden biri de alt %27 ile üst %27'lik grupların madde ortalama puanları arasındaki farkların t-testi kullanılarak sınanmasıdır (Büyüköztürk, 2014, s.183). Bu bağlamda Yetişkin Öz-merhamet Ölçeği'nde yer alan maddelerin ayırt edicilik güçlerini belirlemeye yönelik, her bir madde için üst grup ve alt grup öz-merhamet puan ortalamaları arasındaki farka t-testi ile bakılmıştır. Hesaplama sonucunda ulaşılan değerler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 5. Ölçeğin Alt %27 ve Üst %27'lik Grupların Madde Ortalamaları İçin T-Testi Sonuçları

Maddeler	Gruplar	N	\bar{x}	SS	Sd	t	p
M1	Üst 27	109	4,78	,438	216	12,135	,000
	Alt 27	109	3,61	,901			
M2	Üst 27	109	4,60	,491	216	8,006	,000
	Alt 27	109	3,80	,917			
M3	Üst 27	109	4,21	,805	216	20,171	,000
	Alt 27	109	1,87	,903			
M4	Üst 27	109	4,72	,542	216	7,018	,000
	Alt 27	109	3,99	,947			
M5	Üst 27	109	4,59	,546	216	12,408	,000
	Alt 27	109	3,35	,887			
M6	Üst 27	109	4,77	,422	216	10,660	,000
	Alt 27	109	3,55	1,117			
M7	Üst 27	109	4,20	,960	216	15,506	,000
	Alt 27	109	2,22	,926			
M8	Üst 27	109	4,66	,494	216	7,333	,000
	Alt 27	109	3,94	,890			
M9	Üst 27	109	4,53	,617	216	13,050	,000
	Alt 27	109	3,05	1,007			
M10	Üst 27	109	4,35	,739	216	15,230	,000
	Alt 27	109	2,50	1,033			
M11	Üst 27	109	4,61	,575	216	11,538	,000
	Alt 27	109	3,38	,951			
M12	Üst 27	109	4,67	,621	216	10,572	,000
	Alt 27	109	3,51	,968			

Tablo 5'e göre ölçekte yer alan maddelerden elde edilen %27'lik alt ve üst grupların puan ortalamaları arasında anlamlı bir fark olduğu saptanmıştır. Bu durum, geliştirilmek istenen ölçme aracının, ölçülmek istenen davranışı sergileyenler ile sergilemeyenlerin birbirinden ayırt edildiği anlamına gelmektedir (Can, 2017, s.393). Dolayısıyla bu bulgu, ölçekteki her bir maddenin yetişkinlerin öz-merhametleri bağlamında ayırt edici nitelik taşıdığını göstermektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, yetişkinlerin öz-merhamet düzeylerinin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Alanyazın incelendiğinde yurt dışında öz-merhameti ölçen ölçeklerin (Neff, 2003a) mevcut olduğu ve bu ölçeklerin Türkçeye farklı isimlerle (Akın vd., 2007; Deniz vd., 2008) çevrildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, yurtdışındaki ölçekler Türkçeye uyarlanırken ortak bir kavram kullanılmadığına işaret etmektedir. Bununla birlikte ülkemizde geliştirilmiş orijinal bir öz-merhamet ölçeği bulunmamaktadır. Dolayısıyla kültüre uygun ve orijinal bir ölçek geliştirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü ölçek geliştirme çalışmalarında kültüre

uygunluk önemli görülmektedir (Nas ve Sak, 2022). Ayrıca bir kültürde belirli bir amaç için geliştirilen bir ölçeğin başka kültürlerle ilişkin özellikleri ölçmede yetersiz kalabilmektedir (Heppner vd., 2013, s.556). Bu bağlamda bu çalışmada yetişkinlerin öz-merhamet düzeylerini belirlemeye yarayan yeni bir ölçeğin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde yöntem olarak ölçek geliştirme süreci esas alınmıştır.

Ölçek geliştirme sürecinde öncelikle madde havuzunun oluşturulması önerilmektedir (DeVellis, 2014). Buna göre ilkin öz-merhametle ilgili literatür taranmış, mevcut ölçekler incelenmiş ve madde havuzu oluşturulmuştur. Ardından madde havuzunun yer aldığı taslak form, uzman görüşüne sunulmuş ve uzman dönütleri sonucunda form üzerinde değişiklikler yapılmıştır. Bunun yanı sıra formdaki maddeler dil açısından Türkçe öğretmenleri tarafından kontrol edilmiştir. Ayrıca 28 maddelik taslak formun son hali önce pilot çalışma kapsamında üniversite öğrencilerine uygulanmış sonrasında ise genel yetişkin kitlesine uygulanmıştır. Uygulama sonucunda 477 katılımcı tarafından ölçek doldurulmuştur. Ancak 71 katılımcıya ait formun sağlıklı ve doğru şekilde doldurulmadığı tespit edilerek analize dâhil edilmemiştir. Geriye kalan 406 katılımcıya ait veriler üzerinden analizler yapılmıştır.

Toplanan veriler üzerinde çeşitli istatistiksel analizler yapılmıştır. Verilerin yarısı (n=203) ile AFA gerçekleştirilmiştir. Yapılan AFA sonucunda taslak formda yer alan 28 maddeden faktör yük değerlerinin düşük olduğu görülen 16 madden çıkarılmış ve kalan 12 maddenin dört faktörlü bir yapıdan oluştuğu tespit edilmiştir. Bu yapının toplam varyansın %66,48'ini açıkladığı anlaşılmıştır. Ayrıca bu yapıdaki en düşük madde yük değerinin ,657 ve en yüksek madde yük değerinin ,870 olduğu saptanmıştır. Alanyazında faktör yük değerlerinin 0,40 ve üzeri olması, ideal değerler olarak kabul edilmiştir (Field, 2009). Bu durum göz önüne bulundurulduğunda, geliştirilen ölçeğe ilişkin madde yük değerlerinin yüksek olduğu anlaşılmıştır.

AFA ile ulaşılan yapı, DFA ile incelenmiştir. DFA sonucundaki uyum değerlerini ortaya koyan alanyazın (Meydan ve Şeşen, 2015; Schumacker ve Lomax, 2010) dikkate alındığında bu çalışmada ulaşılan χ^2/sd (1,660), RMR (,04), SRMR (,04), IFI (,96), CFI (,96), GFI (,94) ve AGFI (,90) uyum değerlerinin iyi düzeyde olduğu görülmüştür. Bununla birlikte RMSEA (,057) ve NFI (,91) uyum değerlerinin de kabul edilebilir düzeyde olduğu anlaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle, uyum indekslerinin çoğunluğunda ölçeğin iyi uyum düzeyinde olduğu ve iki alanda ise kabul edilebilir uyum düzeyinde yer aldığı saptanmıştır.

Gerçekleştirilen analizlerde ölçeğin alt boyutlarında en düşük güvenilirlik katsayısı ,631 ve en yüksek güvenilirlik katsayısı ,823 bulunmuştur. Toplam güvenilirlik katsayısı ise ,712 olarak saptanmıştır. Güvenirlik katsayısının 0,70'ten büyük olması, bir ölçme aracının kullanılabilirliği açısından uygun olduğu (Field, 2009; Tezbaşaran, 1996) dikkate alındığında geliştirilen bu ölçeğin güvenilir olduğu belirtilebilir. Ayrıca ölçekteki maddelerin birbirleriyle ilişkisinin saptanması için güvenilirlik analizi yapılmış ve maddeler arasındaki korelasyon katsayıları hesaplanmıştır. Buna göre madde toplam korelasyon değerlerinin 0,31 ile 0,54 arasında değiştiği anlaşılmıştır. Korelasyon katsayısının 0,70-0,30 arasında olması orta düzeyde bir ilişkiyi yansıtmaktadır (Büyüköztürk, 2014, s.32). Dolayısıyla madde toplam puan korelasyonlarının orta düzeyde ilişkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte ölçekteki maddelere ait puanların güvenilirliği hesaplanmış ve ölçek maddelerinin ölçeğin bütünüyle tutarlılığı olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan analizler sonucunda geliştirilen ölçeğin dört alt faktörden oluştuğu tespit edilmiştir. Bu faktörler (öz-nezaket, ortak deneyim, öz-yargılama ve kabul) öz-merhametle ilgili alanyazındaki kuramsal bilgilerle paralellik göstermektedir (Neff, 2003a; 2003b). Nitekim öz-merhametin önemli bir bileşeni öz-nezaket olarak açıklanmakta ve öz-nezaketin olmadığı süreçlerde öz-yargılamanın gerçekleştiği belirtilmektedir (Neff ve McGehee, 2010). Benzer şekilde ortak insanlık kavramı öz-merhametin merkezinde yer almaktadır. Kabul ise öz-merhametli olmak için gerekli görülen temel süreçlerden biri olarak görülmektedir (Neff, 2023).

Sonuç olarak dört alt faktör ve 12 maddeden oluşan ölçeğin, yetişkinlerin öz-merhamet seviyelerini belirlemek için uygun bir ölçme aracı olduğu söylenebilir. Beşli likert tipinde olan ölçekte yer alan üç madde tersten kodlanmıştır. Ölçek puan aralığı 12-60 arasında değişmektedir. Buna göre 12-27 puan arası düşük düzeyde öz-merhamet, 28-53 arası orta düzeyde ve 54-60 arası ise öz-merhametin yüksek olduğu anlamı taşımaktadır. Bu sonuçlardan yola çıkılarak, bu ölçek 18 yaş üstü yetişkinlerin öz-merhamet düzeylerinin belirlenebilmesi amacıyla kullanılabilir. Bu çalışmada geliştirilen ölçek, yeni ölçek geliştirme süreciyle ortaya konulmuştur. Başka bir ifadeyle bu çalışma sonucunda elde edilen ölçek, yurt dışında geliştirilip Türkçeye uyarlanan ölçeklerden bu yönüyle farklı bir özellik taşımaktadır. Dolayısıyla orijinal bir ölçek olması nedeniyle öz-merhametle ilgili Türkçe alanyazın açısından bir ilk olma niteliği taşıdığı söylenebilir. Bu durum aynı zamanda araştırmancının bir sınırlılığı olarak düşünülebilir. Bu bağlamda yapılacak çalışmalarda

bu araştırmada geliştirilen ölçek, öz-merhametle ilgili uyarlanan ölçeklerle birlikte kullanılarak paralel form güvenirliği gerçekleştirilebilir ve iki ölçeğe ilişkin pearson korelasyon katsayısı hesaplanabilir.

Bu alışma için Muş Alparslan niversitesinin Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan 19.10.2022 tarihli ve 68228 sayılı kararla izin alınmıştır

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmanın tüm süreci, çalışmanın beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akın, Ü., Akın, A. ve Abacı, R. (2007). Öz-duyarlık ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33, 1-10. <http://www.efdergi.hacettepe.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/983-published.pdf>
- Allen, A.B. ve Leary, M.R. (2010). Self-compassion, stress, and coping. *Social and Personality Psychology Compass*, 4, 107-118. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2009.00246.x>
- Aydoğdu, A.İ.B. (2019). *Yoga yapan ve yapmayan bireylerin şema düzeyi, somatik belirtiler ve öz şefkat açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Brown, K. W. ve Ryan, R. M. (2003). The benefits of being present: Mindfulness and its role in psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 822-848. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.4.822>
- Büyüköztürk, Ş. (2014). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Yayınları.
- Byrne, B.M. (2011). *Structural equation modeling with AMOS Basic concepts, applications, and programming (Multivariate Applications Series)*. Routledge Publication.
- Can, A. (2017). *SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi*. Pegem Akademi.
- Cowles, M., Randle-Phillips, C. ve Medley, A. (2018). Compassion-focused therapy for trauma in people with intellectual disabilities: A conceptual review. *Journal of Intellectual Disabilities*, 1-21. <https://doi.org/10.1177/1744629518773843>
- Deniz, M.E., Kesici, Ş. ve Sümer, A.S. (2008). The validity and reliability of the Turkish version of the Self-Compassion Scale. *Social Behavior and Personality*, 36(9), 1151-1160. <https://doi.org/10.2224/sbp.2008.36.9.1151>
- DeVellis, R.F. (2014). *Ölçek geliştirme kuram ve uygulamalar* (Çev. T. Totan). Nobel Yayıncılık.
- Ehret, A., Joorman, J. ve Berking, M. (2014). Examining risk and resilience factors for depression: The role of self-criticism and self-compassion. *Journal of Cognition and Emotion*, 29, 1496-1504. <https://doi.org/10.1080/02699931.2014.992394>
- Evcı, N. ve Aylar, F. (2017). Derleme: Ölçek geliştirme çalışmalarında doğrulayıcı faktör analizinin kullanımı. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(10), 389-412. <http://dx.doi.org/10.16990/SOBIDER.3386>
- Fabrigar, L.R., Wegener, D.T., MacCallum, R.C. ve Strahan, E.J. (1999). Evaluating the use of exploratory factor analysis in psychological research. *Psychological Methods*, 4(3), 272-299. <https://doi.org/10.1037/1082-989X.4.3.272>
- Field, A. (2009). *Discovering Statistics Using SPSS*. Sage Publication.
- Germer, C.K. ve Neff, K.D. (2013). Self-compassion in clinical practice. *Journal of Clinical Psychology*, 69(8), 856-867. <https://doi.org/10.1002/jclp.22021>
- Gilbert, P. (2009a). Introducing compassion-focused therapy. *Advances in Psychiatric Treatment*, 15, 199-208. <https://doi.org/10.1192/apt.bp.107.005264>
- Gilbert, P. (2009b). The nature and basis for compassion focused therapy. *Hellenic Journal of Psychology*, 6, 273-291. <https://doi.org/10.1111/bjc.12043>

- Gilbert, P., Catarino, F., Duarte, C., Matos, M., Kolts, R., Stubbs, J., Ceresatto, L., Duarte, J., Pinto-Gouveia, J. ve Basran, J. (2017). The development of compassionate engagement and action scales for self and others. *Journal of Compassionate Health Care*, 4(4), 1-24. <https://doi.org/10.1186/s40639-017-0033-3>
- Gilbert, P., McEwan, K., Catarino, F. ve Baião, R. (2014a). Fears of negative emotions in relation to fears of happiness, compassion, alexithymia and psychopathology in a depressed population: A preliminary study. *Journal of Depress Anxiety*, 1-7. <http://dx.doi.org/10.4172/2167-1044.S2-004>
- Gilbert, P., McEwan, K., Catarino, F. ve Baião, R. (2014b). Fears of compassion in a depressed population implication for psychotherapy. *Journal of Depress Anxiety*, 1-8. <http://dx.doi.org/10.4172/2167-1044.S2-003>
- Gilbert, P., McEwan, K., Gibbons, L., Chotai, S., Duarte, J. ve Matos, M. (2012). Fears of compassion and happiness in relation to alexithymia, mindfulness, and self-criticism. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 85(4), 374–390. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8341.2011.02046.x>
- Goetz, J.L., Keltner, D. ve Simon-Thomas, E. (2010). Compassion: An evolutionary analysis and empirical review. *Psychological Bulletin*, 136(3), 351-374. <https://doi.org/10.1037/a0018807>
- Hefferon, K. ve Boniwell, I. (2014). *Pozitif psikoloji-kuram, araştırma ve uygulamalar* (Çev. T. Doğan). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Heppner, P.P., Wampold, B.E. ve Kivlighan, D.M. (2013). *Psikolojik danışmada araştırma yöntemleri (Research design in counseling)* (Çev. D.M. Siyez). Mentis Yayıncılık.
- Hinkin, T. R. (1998). A brief tutorial on the development of measures for use in survey questionnaires. *Organizational Research Methods*, 1(1), 104–121. <https://doi.org/10.1177/109442819800100106>
- Hooper, D., Coughlan, J. ve Mullen, M. (2008). Structural equation modelling: Guidelines for determining model fit. *Electronic Journal of Business Research Methods*, 6(1), 53-60. <http://www.ejbrm.com/vol6/v6-i1/v6-i1-papers.htm>
- Hökelekli, H. (2013). *Ailede, okulda, toplumda değerler psikolojisi ve eğitimi*. Timaş Yayınları.
- Hu, L.-T. ve Bentler, P.M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1-55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Jazaieri, H. (2018). Compassionate Education from preschool to graduate school: Bringing a culture of compassion into the classroom. *Journal of Research in Innovative Teaching & Learning*, 11(1), 22-66. <https://doi.org/10.1108/JRIT-08-2017-0017>
- Jazaieri, H., Jinpa, G.T., McGonigal, K., Rosenberg, E.L., Finkelstein, J., Simon-Thomas, E., Cullen, M., Doty, J.R., Gross, J.J. ve Goldin, P.R. (2013). Enhancing compassion: A randomized controlled trial of a compassion cultivation training program. *Journal of Happiness Studies*, 14(4), 1113-1126. <https://doi.org/10.1007/s10902-012-9373-z>
- Karagöz, Y. (2021). *Bilimsel araştırma yöntemleri ve yayın etiği*. Nobel Yayıncılık.
- Korkmaz, B. (2018). Öz-duyarlık: Psikolojik belirtiler ile ilişkisi ve psikoterapide kullanımı. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 10(1), 40-58. <https://doi.org/10.18863/pgy.336489>
- Marcoulides, G. ve Schumacher, R. (2001). *New developments and techniques in structural equation modeling*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Marsh, H.W. ve Hau, K.T. (1996). Assessing goodness of fit: Is parsimony always desirable? *The Journal of Experimental Education*, 64(4), 364-390. <https://doi.org/10.1080/00220973.1996.10806604>

- Mertens, D. (1998). *Research methods in education and psychology*. SAGE Publications.
- Meydan, C.H. ve Şeşen, H. (2015). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları*. Detay Yayıncılık.
- Mills, J. ve Chapman, M. (2016). Compassion and self-compassion in medicine: Self-care for the caregiver. *Australasian Medical Journal*, 9(5), 87–91. <http://dx.doi.org/10.4066/AMJ.2016.2583>
- Nas, E. ve Sak, R. (2020). Merhamet ve merhamet odaklı terapi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 64-84. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.525744>
- Nas, E. ve Sak, R. (2022). Yetişkin merhamet ölçeğinin geliştirilmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32, 2(535-548). <https://doi.org/10.18069/firatsbed.1037168>
- Nas, E., & Sak, R. (2021). A new compassion scale for children and its psychometric properties. *Child Psychiatry & Human Development*, 52(3), 477-487. <https://doi.org/10.1007/s10578-020-01034-0>
- Nas, E., Sak, R. ve Tanhan, F. (2021). Lise öğrencilerinin merhamet düzeylerinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *Milli Eğitim Dergisi*, 50(231), 305-334. <https://doi.org/10.37669/milliegitim.737212>
- Neff, K. D. (2023). Self-compassion: Theory, method, research, and intervention. *Annual Review of Psychology*, 74, 193-218. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-032420-031047>
- Neff, K.D. (2003a). The development of validation of a scale to measure self compassion. *Self and Identity*, 2(3), 223-250. <https://doi.org/10.1080/15298860309027>
- Neff, K.D. (2003b). Self-compassion: An alternative conceptualization of a healthy attitude toward oneself. *Self and Identity*, 2(2), 85–101. <https://doi.org/10.1080/15298860309032>
- Neff, K.D. (2016). The self-compassion scale is a valid and theoretically coherent measure of self-compassion. *Mindfulness*, 7, 264-274. <https://doi.org/10.1007/s12671-015-0479-3>
- Neff, K.D. ve Germer, C.K. (2012). A pilot and randomized controlled trial of the mindful self-compassion program. *Journal of Clinical Psychology*, 1-17. <https://doi.org/10.1002/jclp.21923>
- Neff, K.D. ve McGehee, P. (2010). Self-compassion and psychological resilience among adolescents and young adults. *Self and Identity*, 9(3), 225-240. <http://dx.doi.org/10.1080/15298860902979307>
- Neff, K.D., Hsieh, Y. ve Dejjterat, K. (2005). Self-compassion, achievement goals and coping with academic failure. *Self and Identity*, 4, 263-287. <https://doi.org/10.1080/13576500444000317>
- Neff, K.D., Kirkpatrick, K.L. ve Rude, S.S. (2007). Self-compassion and adaptive psychological functioning. *Journal of Research in Personality*, 41, 139-154. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2006.03.004>
- Orbay, İ. (2019). *Kanser hastası çocuklara informal bakım verenlerde merhamet yorgunluğunun betimlenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Manisa Celal Bayar Üniversitesi.
- Ozawa-de Silva, B. ve Dodson-Lavelle, B. (2011). An education of heart and mind: Practical and theoretical issues in teaching cognitive-based compassion training to children. *Practical Matters*, 1(4), 1-28. https://tiber.emory.edu/documents/cbct-resources-for-teachers-certification-program/Education_of_Heart_and_Mind.Ozawa_Dodson.pdf (16.04.2023)
- Pallant, J. (2016). *SPSS survival manual a step by step guide to data analysis using IBM spss*. Open University Press.
- Pehlivan, T. ve Güner, P. (2018). Merhamet yorgunluğu: Bilinenler, bilinmeyenler. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 9(2), 129-134. <https://jag.journalagent.com/phd/pdfs/PHD-25582-REVIEW-PEHLIVAN.pdf>

- Phillips, W. ve Ferguson, S. (2013). Self-compassion: A resource for positive aging. *The Journal of Gerontology*, 68(4), 529-539. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbs091>
- Polat, F. (2016). *Merhamet yorgunluğu düzeyinin çalışma yaşam kalitesi ile ilişkisi: Sağlık profesyonelleri örneği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Raes, F., Pommier, E., Neff, K.D. ve Van Gucht, D. (2011). Construction and factorial validation of a short form of the self-compassion scale. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 18(3), 250-255. <http://dx.doi.org/10.1002/cpp.702>
- Schumacker, R.E. ve Lomax, R.G. (2010). *A Beginner's Guide to Structural Equation Modeling*. Taylor & Francis Publication.
- Seligman, M.E.P. (1999). Positive social science. *Journal of Positive Behavior Interventions*, 1(3), 181-182. <https://doi.org/10.1177/109830079900100306>
- Seven, A., Doğan, S.G., Kınık, A., Toraman, K., Daşkın, G., Sevinen, G.G. ve Doğru, T. (2019). Hemşirelik bölümü intörn öğrencilerin merhamet düzeyi ve etkileyen faktörler: Pilot çalışma. *Online Türk Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4(3), 273-282. <https://doi.org/10.26453/otjhs.546027>
- Shevlin, M. ve Miles, J. (1998). Effects of sample size, model specification and factor loadings on the GFI in confirmatory factor analysis. *Personality and Individual Differences*, 25(1), 85-90. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(98\)00055-5](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(98)00055-5)
- Sinclair, S., Kondejewski, J., Raffin-Bouchal, S., King-Shier, K.M. ve Singh, P. (2017). Can self-compassion promote healthcare provider well-being and compassionate care to others? Results of a systematic review. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 9(2), 168-206. <https://doi.org/10.1111/aphw.12086>
- Strauss, C., Taylor, B.L., Gu, J., Kuyken, W., Baer, R., Jones, F. ve Cavanagh, K. (2016). What is compassion and how can we measure it? A review of definitions and measures. *Clinical Psychology Review*, 47, 15-27. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2016.05.004>
- Sümer, A.E. (2008). *Farklı öz-anlayış (self-compassion) düzeylerine sahip üniversite öğrencilerinde depresyon anksiyete ve stresin değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya Selçuk Üniversitesi.
- Tabachnick, B.G. ve Fidell, L.S. (2007). *Using Multivariate Statistics*. Allyn & Bacon.
- Tezbaşaran, A.A. (1996). *Likert tipi ölçek geliştirme kılavuzu*. Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Thomson, B.L. ve Waltz, J. (2008). Self-compassion and PTSD symptom severity. *Journal of Traumatic Stress*, 21(6), 556-558. <https://doi.org/10.1002/jts.20374>
- Türk Dil Kurumu. (2024). *Güncel Türkçe sözlük*. <https://sozluk.gov.tr/>
- Vivino, B.L., Thomson, B.J., Hill, C.E. ve Ladany, N. (2009). Compassion in psychotherapy: The perspective of therapists nominated as compassionate. *Psychotherapy Research*, 19(2), 157-171. <https://doi.org/10.1080/10503300802430681>
- Waltz, C.F., Strickland, O.L. ve Lenz, E.R. (2010). *Measurement in nursing and health research*. Springer Publishing Company Publication.
- Wang, J. ve Wang, X. (2012). *Structural equation modeling applications using mplus: Methods and applications*. John Wiley & Sons Publication.
- Yadavaia, J. E., Hayes, S. C., ve Vilaradaga, R. (2014). Using Acceptance and Commitment Therapy to increase self-compassion: A randomized controlled trial. *Journal of Contextual Behavioral Science*, 3(4), 248-257. <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2014.09.002>

- Yaşhoğlu, M.M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: Keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74-85. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuisletme/issue/32177/357061>
- Yıldırım, M. ve Sarı, T. (2018). Öz-Şefkat Ölçeği Kısa Formu'nun Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(4), 2502-2517. <https://doi.org/10.17240/aibuefd.2018.18.41844-452171>
- Zessin, U., Dickhäuser, O. ve Garbade, S. (2015). The relationship between self-compassion and well-being: A meta-analysis. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 7(3), 340-364. <https://doi.org/10.1111/aphw.12051>

Erken Çocukluk Döneminde Felsefe ve Değerler Eğitimi

Philosophy and Values Education in Early Childhood

Emel GÜVENÇ¹, Meral GÜNEY²

Öz

Çocuklar için felsefe programları, çocuklarda bilişsel becerileri geliştirme noktasında önemli bir konuma sahiptir. Belli etik değerler doğrultusunda ilerleyen diyaloglarda çocuklar özenli bir şekilde tartışmayı, düşüncelerini belli gerekçeler eşliğinde savunmayı öğrenirler. Bu çalışmada erken çocukluk döneminden itibaren çocukların sorgulayıcı, yaratıcı ve eleştirel düşünebilmelerinde felsefenin nasıl etkin olarak kullanılabileceği üzerinde durulmuştur. Araştırmanın önemi felsefe aracılığıyla düşünme becerilerinin geliştirilmesinde kullanılabilecek yöntemleri bütünsel olarak ele almasından ve erken çocukluk dönemi için farklı etkinliklerle zenginleştirilmiş özgün örnekler içermesinden kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda erken çocukluk eğitim programlarında yer alan etkinlik çeşitliliği ve çocuğun gelişimsel ihtiyaçlarını dikkate alan bütünsel bir bakış açısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Makalede çocuklar için felsefe programları aracılığıyla onların etik değerler ekseninde düşünce üretebilme, sorgulama topluluğuna katılarak kendilerine olan güvenlerini arttırabilme, birbirlerinin düşüncelerine saygı duyarak diyalog kurabilme noktasında gelişme gösterebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Felsefe, Çocuklar İçin Felsefe, Erken Çocukluk, Değerler Eğitimi.*

Abstract

Philosophy programs for children have an important position in developing cognitive skills in children. This study focuses on how philosophy can be used effectively in helping children think inquisitively, creatively and critically, starting from early childhood. The importance of the research stems from the fact that it holistically addresses the methods that can be used to develop thinking skills through philosophy and includes original examples enriched with different activities for early childhood. In this regard, an attempt has been made to present a holistic perspective that takes into account the diversity of activities in early childhood education programs and the developmental needs of the child. In this study, it was concluded that philosophy programs for children will contribute to the child's development in many aspects such as being able to produce thoughts around ethical values, building self-confidence by participating in a community of inquiry, and treating others with care.

Keywords: *Philosophy, Philosophy for Children, Early Childhood, Values Education.*

1. Dr., Bağımsız Araştırmacı,
emelguvencsim@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-2885-7826>
2. Doktora Adayı, Bağımsız Araştırmacı,
meraleris@hotmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-3526-8659>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
12.05.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
11.06.2024

DOI
10.20875/makusobed.1482578

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Güvenç, E. ve Güney, M. (2024). Erken çocukluk döneminde felsefe ve değerler eğitimi. *MAKU SOBED*, (40), 37-53.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1482578>

EXTENDED SUMMARY

Philosophy programs are prepared for children in order to develop their cognitive skills starting from early childhood. In this way, children are guided to generate logical thought, express themselves accurately, make comparisons, think reflectively, and explore their own interpretations of the world through respectful and courageous cognitive challenge.

The aim of early childhood philosophy programs is not to directly transfer some philosophical knowledge to children. On the contrary, these programs aim to transform children over time into individuals who question, generate ideas, and strive to base their thoughts.

Philosophical dialogue offers children the opportunity to explore and express things they have not considered before. From this perspective, philosophy is no longer seen as a theoretical discipline disconnected from daily life, but as a discipline that has practical effects and is used to develop correct thinking skills. In philosophy programs for children, participants find themselves in a dialogic process based on discovery and questioning. In this process, dialogue partners are directed to produce ideas on a certain topic. Thus, a careful questioning process is initiated. The questioning method used here allows mental liberation to be achieved.

When philosophy programs prepared for children are viewed from the perspective of values education, the aim is for the participants of the inquiry community in these programs to produce thoughts from a critical perspective regarding existing values. In these programs, values are expected to be internalized by children only after a process of questioning. Integration of philosophy and values education for children requires adults in the position of practitioners to become more competent through in-service training and to be in a development network that constantly renews themselves. The main duty of field actors is to generate ideas on how all these should be integrated into children's world and to mediate the development of various teaching materials in line with changing conditions. In philosophy programs for children, the practitioner carefully avoids acting with certain presuppositions about what children should think. On the one hand, it guides children on how to produce ideas with a questioning approach, and on the other hand, it mediates children's production of original thoughts. This study first focuses on the implementation of activities aimed at developing philosophical thinking skills in early childhood within a structured planning. Secondly, the necessity of rearranging the routine activities within the daily education flow in a way that directs the child to question, think and produce is emphasized. For this purpose, practices that can support the development of these skills have been put forward in the sample activities discussed on the axis of values education in the study.

There are basic principles in early childhood education such as being child-centered and play-based, developing creativity, learning by discovery, benefiting from life experiences, supporting all developmental areas, and taking into account the child's developmental needs and individual differences. In this regard, there are different points to consider in philosophy programs for children. It is very important that the activities used in educational programs are child-centered in order to make it easier for the child to verbally express his experiences, thoughts and interact with others. In this regard, children should be allowed to choose materials to be used in activities and decide what to do. In addition, methods and techniques appropriate to the child's development should be used in the planned activities and a play-based approach should be taken. Therefore, the importance of out-of-school learning environments in developing cognitive thinking skills in early childhood should not be ignored. In addition, in all programs covering the early childhood period, activities in which children will be physically, mentally, emotionally and socially active should be planned. Because development is a multidimensional phenomenon.

1. GİRİŞ

Erken çocukluk döneminden itibaren çocukların bilişsel becerilerini geliştirmek amacıyla çocuklar için felsefe programları hazırlanır. Bu yolla çocuklar, saygılı ve cesurca bilişsel meydan okuma yoluyla mantıklı düşünce üretmeye, kendini doğru şekilde ifade etmeye, karşılaştırma yapmaya, reflektif düşünmeye ve dünya ile ilgili kendi yorumlarını keşfetmeye yönlendirilirler.

Bu çalışmada bir yandan erken çocukluk döneminde felsefi düşünme becerilerini geliştirmeye yönelik etkinliklerin yapılandırılmış bir planlama dâhilinde uygulanması üzerinde durulurken diğer yandan günlük eğitim akışı içindeki rutin etkinliklerin çocuğu sorgulamaya, düşünmeye, üretmeye yönlendirici şekilde yeniden düzenlenmesi önerilmektedir. Bu amaçla çalışma içerisinde ele alınan örnek etkinliklerde söz konusu becerilerin gelişimini destekleyebilecek uygulamalar ortaya konmuştur.

Felsefi soruşturma topluluklarına zaman zaman erken çocukluk döneminde eğitim ortamında bulunan diğer bireyler de dâhil edilebilmektedir. Çalışan personelin veya misafir edilmiş bir velinin konuyla ilgili soruşturma topluluğuna katılması felsefi soruşturma programlarını zenginleştirici bir unsur olarak değerlendirilebilir.

İlk kez 1970'lerde Matthew Lipman (1923-2010) tarafından meslektaşlarıyla işbirliği içinde oluşturulan çocuklar için felsefe/P4C programı felsefi diyalog yoluyla çocuklarda eleştirel, yaratıcı, özenli ve işbirlikçi düşünmenin geliştirilmesini hedefleyen bir eğitim programıdır. Bu program doğrultusunda

çocuklarla kurulan felsefi diyaloglarda; (i) kavramları açık ve anlaşılır kılmayı, hipotezler üretmeyi ve bu hipotezleri sorgulamayı kapsayan eleştirel düşünme; (ii) koşullu düşünebilmeyi ve örnekler üretebilmeyi içeren yaratıcı düşünme; (iii) farklı düşüncelerin hoş görülmesi için ortamda tartışılmasını olanaklı kılan işbirliğine dayalı bakış açısı; (iv) farklı argümanları dinlemeyi ve diğerlerinin düşüncelerine saygılı olmayı hedefleyen özenli davranma tutumu teşvik edilir (Boyacı vd., 2018, s. 167). Böylelikle felsefi sorgulama topluluklarında eleştirel bakış açısıyla diyalogik yöntem eşliğinde çocukların düşünme becerilerinin geliştirilmesine destek sağlanır (Taşdelen, 2014, s. 565).

Çocuklar için felsefe programlarında amaç, çocuklara birtakım felsefi teorik bilgilerin aktarılması değil onların zaman içinde sorgulayan, düşünce üreten ve bu düşüncelerini temellendirme çabasına giren bireylere dönüşmesine aracılık etmektir. Bu doğrultuda felsefenin çocuklar için yeniden biçimlendirilmesi noktasında felsefi sistemlerin, birtakım isimlerin, belli tarihlerin ve her şeyi bildikleri iddiasıyla öne çıkan eğitmenlerin belli bir süre için gözden kaybolduğu yerde, gidenlerin yerine müzakereler, paylaşılan biliş, edebi-felsefi hayal gücünün geliştirilmesi ve diyalogik birliktelikten keyif alma ile karakterize edilen felsefi soruşturma toplulukları geçer (Lipman, 2010).

Çağdaş felsefeci Matthews'a göre çocuklar için felsefede mantıksal düşünme becerilerinin geliştirilmesinden hatta fikirlerdeki tutarsızlıkların veya çelişkilerin ortaya çıkarılmasından daha çok bir arzu biçimi olarak felsefeye vurgu yapılır (Matthews'den akt: Vansielegem ve Kennedy, 2011, s. 176). Felsefi diyalog, çocuklara daha önce düşünmedikleri şeyleri keşfetme ve ifade etme fırsatı sunar. Bu perspektiften bakıldığında felsefe, artık gündelik yaşamdan kopmuş teorik bir disiplin olarak değil, daha çok, kişinin çevresiyle etkileşimini sağlamak, doğru düşünme becerilerini geliştirmek için kullanılan ve pratik etkileri olan bir disiplin olarak görülür (Vansielegem ve Kennedy, 2011, s. 173).

Çocuklarla felsefi oturumlarda kimi zaman günlük rutin etkinlikler içinde sıradan objeler üzerinden başlatılan bir diyalog uygulayıcının da rehberliğiyle çocukta yaratıcı düşünmeyi aktive eden bir birlikteliğe evrilebilir. Örneğin sınıfta bir sanat çalışmasında kullanılacak malzeme için; “acaba hangi malzemeyle bir ağaç tasarlayabiliriz?” gibi sıradan bir soru üzerinden çeşitli materyallerin denenmesi, bunlardan hangisinin ağaç dokusunu daha iyi yansıttığının tartışılması sağlanabilir. Karton rulolar, süngerler, ponponlar, kulak çubukları vb. malzemelerle yapılan denemeler sonucunda her çocuk seçtiği malzemelerle kendi ağacını tasarlayabilir. Böylelikle çocuğun hem yaratıcı düşünme becerilerinin geliştirilmesine hem de özgür seçimlerde bulunmasına destek sağlanmış olur. Burada bir sonuca ulaşmaktan çok farklı teknikler kullanılarak çocuğun hayal gücünü harekete geçirmek ve onda kendi istek ve arzularına ilişkin farkındalık uyandırmak önemlidir.

Çocukların küçük yaşlarda çok soru sormaları, karşılaştıkları olayları, yeni keşfettikleri nesnelere merak etmeleri gelişimsel süreçlerinin bir parçası olarak görülür. Erken çocuklukta zirvede olan bu merak duygusu ve keşfetme arzusu desteklendiğinde üretkenliğe doğru evrilebilir. Nitekim çocuğun gelişiminin oldukça hızlı olduğu erken çocukluk döneminde hali hazırda var olan merak duygusunun geliştirilmesi, araştırma, keşfetme, düşündüklerini doğru şekilde ifade etme becerilerinin desteklenmesi ilerleyen yaşlar için bir temel oluşturur. Bundan dolayı çocuklar için felsefe programlarının erken çocuklukta itibaren uygulamaya konulması yerinde olur.

Yapılan birçok çalışmada çocuklar için felsefe programlarındaki grup tartışmalarının çocuklarda analogik düşünme, zıtlıkları belirleme, nedensel bağlantılar kurma ve düşünceleri gerekçelendirme gibi becerileri geliştirdiği sonucuna ulaşılmıştır (Säre vd., 2016, ss. 273-295). Benzer şekilde erken çocukluk döneminde yapılan farklı çalışmalarda da söz konusu programların çocukların kendi duygu ve düşüncelerini anlamalarında, daha iyi iletişim kurmalarında, kendilerini doğru şekilde ifade etmelerinde, farklı görüşlere saygılı olmalarında etkili olduğu bulgulanmıştır. Ayrıca çocuklar için felsefe programlarının eleştirel ve yaratıcı düşünmenin gelişimine katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. (Karadağ ve Demirtaş, 2018, s. 34). Bu ve buna benzer birçok bulgu, çocukların gelecekte hem akademik hem de pratik hayatlarında daha başarılı olabilmeleri noktasında felsefi grup tartışmalarının erken çocukluk eğitiminin bir parçası olması gerektiği düşüncesini güçlendirmiştir.

Bu doğrultuda çocuklarla felsefenin aynı çatı altında buluşturulmasına öncülük eden Matthew Lipman'ın özgün düşünceleri göz önünde bulundurulduğunda denilebilir ki: Çocuklar için felsefe programları çocukların; (i) düşüncelerini açık ve anlaşılır şekilde ifade edebilmelerine; (ii) doğru şekilde akıl yürütme konusunda daha fazla beceri sergilemelerine; (iii) diyalog ortaklarıyla etkin iletişim kurmalarına; (iv) tartışmayı, alternatif düşüncelerin ortaya çıkarılmasında ve geliştirilmesinde bir araç olarak kullanmalarına; (v) birbirlerini dinleme ve anlama noktasında daha sabırlı ve istekli olmalarına; (vi)

kendilerine ve diğerlerine hoşgörölü davranmalarına; (vii) yanlış tanımlanmış kavramları açıklığa kavuşturma noktasında farkındalık geliştirmelerine (viii) sorgulayıcı olma ve eleştirel düşünme hususunda daha fazla ustalık göstermelerine katkı sağlar (Lipman, 2010, ss. 3-16).

Özetle; erken çocukluk döneminde sunulan eğitimin, çocuğun bütün yaşantısını etkilediği ön kabulünden hareketle çocuklara yönelik felsefe çalışmalarının küçük yaşlardan başlanarak öğretim sürecinin tüm kademelerinde devamlılığının sağlanmasının gerekli olduğu söylenebilir (Öcal ve Aybek, 2022, s. 318).

Küçük yaştan itibaren başlayacak felsefe eğitimi çocukları bağımsız düşünürler, aktif özneler olarak yetiştirmeyi amaçlayan, çocukların sosyal becerilerini önemseyen ve onların yaşam kalitesini arttırmak isteyen birçok eğitimci tarafından zaruri bir ihtiyaç olarak görülür (Kökten, 2022, s. 1094). Nitekim tek/biricik düşünme ve bilme biçimi olarak felsefi düşünme çocukların kendileriyle, türdeşleriyle ve dış dünyayla erdem eksenli ilişkiler kurabilmesine aracılık eder (Çotuksöken, 2013, s. 35). Bu doğrultuda erken çocukluk döneminde felsefenin incelendiği ve değerler eğitiminin felsefi perspektiften çözümlendiği makalenin içeriği şu başlıklar altında açıklanmıştır: İlk bölümde “çocuklar için felsefede diyalogsal süreç” ana başlığı altında “sorular ekseninde çocuklar için felsefe”, “Sokratik bir ebe olarak uygulayıcı ve bilmediğini bilme erdemi”, “çocuklar için felsefe programlarında geleneksel pedagojik otorite algısının elenmesi” konuları ele alınmıştır. İkinci bölümde “erken çocukluk döneminde felsefe ve değerler eğitimi” ana başlığı altında “erken çocukluk döneminde masallarla felsefe ve oyun”, “çocuklar için felsefede masallar ile bütünleştirilmiş etkinlik örnekleri” başlıklarına yer verilmiştir. Bu kapsamda “Elmer masalı ve farklılıklara saygı değeri” ile “iyi yürekli Dev Memo ve yardımseverlik değeri” alt başlıklarına yer verilmiştir.

2. ÇOCUKLAR İÇİN FELSEFEDE DİYALOGSAL SÜREÇ

Felsefe “düşünsel ve dilsel boyutta bir diyalogdur” (Çotuksöken, 2000, s. 11). Çocuklar için felsefe programlarında, katılımcılar keşfetmeye ve sorgulamaya dayalı bir diyalogik süreç içinde kendilerini bulurlar. Bu süreçte diyalog ortakları belli bir konu üzerine düşünce üretmeye yönlendirilirler. Böylelikle özenli bir sorgulama süreci başlatılmış olur.

Burada kullanılan sorgulama yönteminin belki de en önemli yanının, her konuda çeşit çeşit soruların gündeme gelmesine imkân tanınması ve böylelikle düşünme olanaklarının artırılmasına, zihinsel özgürleşmenin gerçekleştirilmesine, bilginin birçok bakış açısıyla, karşılıklı ve yaratıcılığı etkin kılarak var edilmesine olanak sağlayabilmesi olduğu söylenebilir (Demiral, 2022, s. 58). Bu süreçte çocuklar; kurulan diyaloglardan, kullanılan materyallerden, aktarılan deneyimlerden ve kendilerine sunulan sözlü ya da yazılı metinlerden çeşitli anlamlar çıkarmaya yönlendirilirler.

Aktif katılımın teşvik edildiği ama zorunlu kılınmadığı çocuklar için felsefe programlarında uygulayıcı, çocukların diyalogun içine çekilmesini sağlayacak şekilde dikkat çekici, ilgi uyandırıcı sorularla diyalogu organize eder. O, uygun soruyu doğru zamanda sorarak tartışma ortamını başlatır; çocuğa kendisini rahatlıkla ifade etme noktasında gerekli koşulları hazırlar ve tabii ki diyalog ortaklarına karşı doğal ve içten davranır. Süreç içinde uygulayıcı, yaratıcı düşünme becerilerinin geliştirilmesi kapsamında, çocukları, görüşlerini destekleyen kanıtlar sunmaya ve örnekler getirmeye yönlendirir (Mendonça ve Carvalho, 2019, ss. 1-21). Bu noktada, uygulayıcının sahip olduğu epistemolojik inançların ve benimsediği pedagojik öğretim yöntemlerinin çocukla kurulan felsefi diyalogun yeterliliğini doğrudan etkileyeceği ön kabulünden hareketle onun kendi felsefi yeterliliklerine ilişkin eleştirel/sorgulayıcı düşünmeyi ihmal etmemesi gerektiğinin altını çizmek yerinde olur.

Yukarıda anlatıla geldiği üzere çocuklara yönelik geliştirilen felsefe programlarında çocukların kendilerini rahatlıkla ifade edebilecekleri bir ortam hazırlamak ne kadar önemliyse söz konusu süreçte çocuklar tarafından kullanılan ifadelerin hangi bağlam içinde ve ne şekilde kullanıldığının dikkate alınması da o derece önemlidir. Yalnız bu noktada unutulmaması gereken; iletişimin sadece konuşulan kelimelerden ibaret olmadığı gerçeğidir. Çocuklarla iletişimde kullanılan aksan, ses tonu, konuşma hızı, jestler ve yüz ifadeleri de yetkin bir iletişimin kurulmasını hedefleyen felsefe programlarında dikkate alınması gereken temel unsurlardandır (Durmuşoğlu ve Erbay, 2013, ss. 159-174). Nitekim çocuğun bedeni, tepkileri, mimikleri ve kullandığı kelimeler diğerlerinin anlayabileceği bir bütünü oluşturur. Özellikle erken çocukluk dönemindeki çocuklar her zaman mantıklı şekilde akıl yürütemiyor, duygu ve düşüncelerini anlaşılır şekilde ifade edemiyor ya da kullandıkları kelimelerle kendilerini doğru biçimde bir başkasına sunamıyor görünseler de onlar aslında jestleriyle, mimikleriyle ve davranış tarzlarıyla bakış açılarını, amaçlarını ve niyetlerini belli

ederler (Johansson, 2001, s. 350). O nedenle erken çocukluk döneminde, çocukların düşüncelerini rahatça ifade edebilmelerinde, sorular sorabilmelerinde, herhangi bir konuda ikili veya grup olarak düşüncelerini tartışabilmelerinde uygulayıcının sahip olduğu iletişim becerileri önemli rol oynar. Ayrıca konuşma sırasında soyut ifade ve semboller yerine, somut ifadelerin kullanılması, diyalog ortaklarının birbirlerini anlama ve birbirleri tarafından anlaşılma olasılığını artırır.

Öte yandan diyalog ortakları arasındaki farklılıkların ortaya çıkarabileceği olası zorlukların gölgesinde önemli olan hususlardan biri; uygulayıcının gerilimlere ve zorluklara yönelik kolay çözümlerden kaçınması gerektiğidir; aksi takdirde diyalogu etkisizleştirme olasılığı yüksektir. Örneğin; çocukların acı verici duygusal sorunları ya da okulun veya içinde buldukları kültürel yapılanmanın etik normlarıyla çelişen düşünceleri ifade etmesi gibi durumlar bir yandan uygulayıcıda rahatsızlık ve kafa karışıklığı yaratabilirken diğer yandan bu tür durumların diyalojik yaklaşımları karakterize eden ötekilikle gerçek bir karşılaşmayı ortaya çıkardıkları da iddia edilebilir. Dolayısıyla uygulayıcıların diyalojik olarak ilerleyen felsefi sorgulamalarda kafa karışıklığını sahiplenmelerinin gerekli olduğu söylenebilir (Barrow, 2010, ss. 61-69). Bu doğrultuda şekillenen çocuklarla felsefe programlarında amaç hiçbir zaman diyalog ortaklarının tamamını aynı kaniya ulaştırmak değildir. Aksine, bu programlarda diyalogsal yöntem aracılığıyla katılımcılar arasında farklılıkların doğal karşılandığı ve böylelikle yaratıcı düşünmenin gelişme imkânı bulunduğu bir alan açılır (Wegerif, 2011, ss. 179-190). Böylelikle başkalarının bakış açılarına erişime izin veren açık bir sistem olarak çocuklar için felsefe programları farklı seslerden oluşan bir topluluğa, pedagojik otoriteden ziyade diyalog mantığı tarafından yönlendirilen bir sürece dönüşür. Bu süreç, çocuğun düşünen özne olarak ciddiye alınmasına ön ayak olurken aynı zamanda epistemik adaletsizliğin (bkz. Fricker, 2023) eş deyişle çocuğun bilen özne olma potansiyeline ilişkin ön yargılarla şekillenmiş düşünme biçiminin karşısında durur (Barrow, 2015, ss. 76-87).

2.1. Sorular Ekseninde Çocuklar İçin Felsefe

Genel olarak felsefenin sorgulamakla başladığı ve felsefi etkinliklerin önceden tasarlanmış izlekleri uygulamak ve yürütmekten daha çok belirli bir sorgulama becerisi geliştirmekle ilgili olduğu düşünülür. Nasıl yaşamamız gerektiği, neyin doğru ve neyin yanlış olduğu, şeylerin gerçekten var olup olmadığı gibi temel sorular ekseninde gelişen felsefi diyaloglarda asıl amaç, doğru akıl yürütmeler eşliğinde düşünce üretmektir (Gaut ve Gaut, 2021, s. 14). Böylelikle çocuklar için felsefe programlarında çocuğun olası problemleri ya da içinde bulunduğu yaşamsal durumları rasyonel yollarla analiz edebilmesine destek olunur. Süreç boyunca Sokratik sorgulama ve dolayısıyla diyalogsal yaklaşım etkin olarak kullanılır (Kökten, 2022, s. 1085).

Çocuklar için felsefe oturumlarında, uygulayıcı, diyalogun sorular ekseninde ilerlemesine ön ayak olur. Söz konusu düşünme etkinliği esnasında çeşitli varsayımlar ortaya atılır ve bu varsayımlar yeni soruların gündeme gelmesine aracılık eder. Sorular ekseninde şekillenen felsefe oturumları, çocuğa, ürettiği varsayımlar üzerine rasyonel düşünmesini sağlayacak yeni araçlar sunar ve ona varlık hakkında önceki varsayımlarını yeniden şekillendirebileceği bir ortam hazırlar (Mendonça ve Carvalho, 2019, ss. 1-21). Bu doğrultuda çocuklar “sevgi nedir, kuralları kim koyar, doğru ne demek, zaman nedir, en iyi arkadaş nasıl olur” gibi sorulara yanıt arayarak felsefeyi günlük yaşamlarına uygularlar (Tunç, 2017, s. 77). Söz konusu oturumlarda sorgulama topluluğu, felsefi olarak kişinin bir soruyla yapabileceği en ilginç şeyin, onu yanıtlamanın ötesine geçtiğini kısa sürede keşfeder. Bu minvalde gelişen diyalojik birliktelikte çocuklardan kendi sorularını paylaşmaları istenebilir ya da bir anlatı metninin giriş kısmı çocuklarla paylaşılarak metnin onlar tarafından tamamlanması sağlanabilir. Örneğin; Daisy tatildeydi. Birisi ona ne düşündüğünü sorsaydı, söyleyemezdi. Sadece aklına gelen soruyu hatırlardı şeklinde bir girizgâh yapılabilir ve sonrasında Daisy'nin aklına hangi soru gelmiş olabilir sizce gibi sorular eşliğinde çocukların diyaloga katılması sağlanabilir. Ya da uygulayıcı tarafından farklı zamanlarda çocuklardan toplanan sorular yine onlarla birlikte analiz edilebilir ve bu soruların neden farklı noktalara odaklandığı üzerine tartışılarak çocuklarla felsefi sorgulamaya geçiş yapılabilir (Mendonça ve Carvalho, 2019).

Çocuklar için felsefe programlarında aktif rol üstlenen erken çocukluk dönemi eğitimcileri, düşünceyi harekete geçiren sorular sorabilme yeterliliğini kazanmış olmalıdır. Örneğin herhangi bir hikâyede geçen köprü kavramı ile ilgili; “köprüden kaç kişi geçti? Köprü ne renkti?” gibi sorular sormak yerine, “bir köprü bizi nereye götürebilir? Sen nereden nereye bir köprü kurmak isterdin? Sence bu köprü hangi malzemeden yapılırsa kocaman bir devi taşıyabilir?” türünden sorularla çocuğun özgün düşünceler üretmesine

aracılık edilebilir. Bu noktada eğitimcilerin gerekli yeterlilikleri kazanması ve sürekli kendilerini geliştirmeleri adına periyodik aralıklarla hizmet içi eğitimlerin düzenlenmesi yerinde olur.

Daha öncede kısmen değinildiği üzere çocuklar için felsefe programlarındaki sorgulama dostu diyalogsal ortamda amaç, ne tek başına soru sormak ne de yanıt bulmaktır. Asıl olan düşünme etkinliğidir. Eş deyişle önemli olan sorgulamanın ve tartışmanın etkin olarak kullanıldığı sürecin kendisidir. Bu süreçte çocukların geçmişte filozoflar tarafından ortaya atılan sorulara benzer sorular sorduklarına tanık olunabilir. Örneğin; Descartes'ın kendisine yönelttiği “Bir rüyada olmadığımı nasıl bilebilirim” türünden sorularda olduğu gibi. Bununla birlikte, çocuklarla felsefede her bir soru özelinde neyin hedeflendiğinin ortaya çıkarılması ve sorunun doğru şekilde anlaşılıp tartışmanın başlatılması için çocuklardan söz konusu sorudan ne anladığına ilişkin açıklama istenmesinde fayda vardır. Örneğin kimi zaman çocukların bu neden var, türünden soruları sadece belirli bir nesnenin neden icat edildiğini öğrenmek amacıyla sorulabilirken kimi zaman ise varlığın neden var olduğu gerçeğine duyulan merakla işaret ediyor olabilir (Mendonça ve Carvalho, 2019).

Çocuklar için felsefe programlarında çocukların düşüncelerini özgürce ortaya koyabilmelerini sağlamak amacıyla çeşitli materyaller kullanılır. Felsefi soruşturma kimi zaman görsel bir materyal üzerinden başlatılabilir. Resim, fotoğraf gibi daha birçok obje çocukların düşünme becerilerini geliştirmek amacıyla araçsallaştırılabilir. Örneğin bir fotoğraf üzerinden sorulan “bu nedir bir top mu?” sorusuna “hayır, o babamın arabası” şeklinde karşılık alınabilir. Burada uygulayıcı, “bu bir arabaya benzemiyor, tekerlekleri yok” gibi bir karşılık vermek yerine “bu oldukça farklı bir arabaya benziyor, bu arabaya binsek bizi nereye götürür acaba?” gibi sorular eşliğinde yaratıcı düşünmeyi teşvik ederek diyaloğu sürdürülebilir. Böylelikle çocuğun hayal gücü desteklenmiş olur ve onun özgün düşünceler üretmesinin önünde engel teşkil eden kalıp yargılara eleştirel yaklaşmasına aracılık edilmiş olur.

Sonuç olarak felsefenin doğru bir şekilde anlaşılması için düşünmenin, felsefi sorgulama pratiğinin altında yatan yerleşik, gömülü ve somutlaşmış bir aktivite olduğunu ve sorgulamayı, düşüncelerin geliştirilmesi için bir araç olarak gören daha geniş bir bakış açısına bağlı olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim soruların yalnızca bir bilgi talebinden daha fazlası olduğunu anlamanın felsefe yapmanın ön koşulu olduğu düşünülür. Bu doğrultuda soruların ve dolayısıyla sorgulama topluluğunun çocuklar için felsefedeki diyalogsal süreç için olmazsa olmaz bir gereklilik olduğu söylenebilir.

2.2. Sokratik Bir Ebe Olarak Uygulayıcı ve Bilmediğini Bilme Erdemi

Kadim filozof Sokrates, çok küçük yaşlardan itibaren gelişim düzeylerine uygun şekilde bir zihinsel eğitime tabi tutulan çocukların büyümeye başladıklarında felsefe aracılığıyla ruhlarını ve bedenlerini erdemler doğrultusunda şekillendirebileceğini belirtir (Platon, 2005, s. 67). Gençlerin eğitiminde kendisini bir ebe olarak konuşturarak Sokrates, doğurtma yöntemini etkin şekilde kullanır. O, daima başkalarına soru soran, hiçbir konu hakkında kendi düşüncesini karşısındakine doğrudan aktarmayan ve bundan dolayı tıpkı ebeler gibi kısır olduğunu dillendiren Sokrates bu hususla ilişkili olarak şöyle söyler: “Benimle temas edenler ilk önce hiçbir şey bilmiyor gibi görünürler. Oysa tümü, sohbetimizin devamı sırasında Tanrı'nın inayetiyle, kendileriyle başkalarının da tanık olduğu gibi, şaşırılacak ilerlemeler gösterirler. Bununla birlikte benden hiçbir şey öğrenmedikleri de açıktır. Bu güzel düşünceler hazinesini yalnızca kendi içlerinde bulur, onu meydana koyarlar” (Platon, 1986, ss. 191-192). Bu bağlamda çocuklar için felsefe programlarında Sokrates'in izinden giden bir uygulayıcı, düşünsel doğumu gerçekleştirme yolunda –tıpkı bir ebe gibi- diyalog boyunca çocukların düşüncelerinin doğumuna yardımcı olur; bunu yaparken samimi ve doğal davranmaya, merak ve heyecan duygusunu canlı tutmaya, çocuklara güven beslemeye, eleştirel düşünmeden taviz vermemeye özen gösterir.

Söz konusu süreç boyunca çocuklarla kurulan diyalogsal birliktelikte uygulayıcının pedagojik ve felsefi açıdan yeterlilik sahibi olması gereklidir. Eğer uygulayıcı pedagojik açıdan yetersizse çocuk gerçekliğini göz ardı edebilir. Felsefi açıdan yetersiz olan bir uygulayıcı ise etik, epistemolojik boyutlarıyla çocuklarla felsefe programlarının arzu edilen şekilde yürütülmesinin önünde engel teşkil eder (Erdoğan, 2018, s. 95). Bu bağlamda uygulayıcının çocuklarla yürütülen felsefi diyalog boyunca kendisini nasıl konuşturduğu oldukça önemlidir. Diyalog esnasında o, çocuklara örnek olacak şekilde felsefi sorgulama yapmaktan ödün vermeksizin onları gerçek bir ilgiyle dinlemeli, etik değerler kapsamında erdemli davranışlar sergilemeli ve böylelikle çocuk için felsefi diyalogun nasıl geliştirilebileceği üzerine değerli bir model olabilmelidir (Akan, 2022, s. 12).

Çocuklar için felsefe programları, diyalog ortaklarının eş deyişle çocukların ve uygulayıcının birbirlerine etki ettiği düşüncesiyle şekillenir. Bu durum uygulayıcının pozisyonu düşünüldüğünde Sokrates'in bilmediğini bilme erdeminin gerekliliği kapsamında okunabilir. Nitekim söz konusu programlarda uygulayıcı entelektüel açıdan tevazu sahibi ve bilmediğinin bilincinde olarak çocuklarla birlikte gelişmeye gönüllü olan kişidir. Bu bağlamda ondan beklenen; hiçbir zaman çocukların düşüncelerini indirgeyici bir tutumla değerlendirmemesi, bu düşünceleri doğru ya da yanlış olarak nitelendirmemesi, çocuklara düşünmeleri için yeterli zamanı vermesi, diyalogsal sürecin açık ve anlaşılır bir şekilde ilerlemesi için çaba sarf etmesi, demokratik ve herkesin düşüncesini özgürce ifade edebildiği bir ortam oluşturmaktır. Uygulayıcı, en doğru bilgiye kendisinin sahip olduğunu aklına getirmeksizin her zaman kendisine eleştirel bir gözle bakabilmeli ve yolda olduğunu unutmaksızın bir düşünme arkadaşı olarak diyalogsal sürece dâhil olmalıdır.

Çocuklar için felsefe programlarında çocuklarla birlikte düşünce üretilirken, yetişkinlerin akıllarını düşünecekleri şeye vermeleri gerekir ki bu da ancak yetişkinler açık fikirli, entelektüel, alçakgönüllülük sahibi olduklarında ve kendilerini epistemik eşitliğe adadıklarında mümkündür. Bu etik pozisyon alış bir uygulayıcı için daha önce duymadıklarını duymaya istekli olmayı ve duyduklarını tanıdık, bildik düşünce kalıplarına çevirme dürtüsüne direnmeyi gerektirir. Bu doğrultuda uygulayıcının epistemik adaletsizliğe ilişkin farkındalığı çocuklara yönelik bakış açısının epistemik eşitlik önerisi doğrultusunda dönüşüm geçirmesine aracılık edebilir (Murriss, 2013, ss. 245-259).

Özetle; çocuklar için felsefe programlarında uygulayıcı çocukların ne düşünmesi gerektiğine ilişkin bir beklenti içine girmeksizin sorgulayıcı bir yaklaşımla nasıl düşünce üretilebileceği hususunda onlara rehberlik eden kişidir (Direk, 2019, s. 11). Bu programlarda etkin olarak kullanılan sorgulama yöntemi, Sokratik doğurtma yöntemiyle birçok açıdan benzerlik gösterse de söz konusu yöntemle ayrıştığı yönler de bulunmaktadır. Bunun nedeni çocuklar için felsefe programlarının temelde düşünme becerilerini geliştirmeyi hedefleyen, yapılandırılmış bir eğitim yaklaşımı olmasıdır.

2.3. Çocuklar İçin Felsefe Programlarında Geleneksel Pedagojik Otorite Algısının Elenmesi

Çocuklar için felsefe programları, çocukların merak içinde olduğu, fikir alışverişinde bulunduğu, soru peşinde koştuğu, birbirlerini dinlediği, varsayımları irdelediği ve yaratıcı bir şekilde düşünce ürettiği gerçek felsefe yapmayı içeren bir süreci ihtiva eder. Bu süreç; uygulayıcıların pedagojik otoritesine, entelektüel üstünlüğüne veya statüsüne bağlı değildir. Burada geleneksel sınıf ortamlarındaki entelektüel hiyerarşi yok sayılır. Bu bağlamda uygulayıcı, meşruiyetini çocuklar tarafından zaten sahip olduğu varsayılan düşünme becerilerinin kışkırtıcısı olarak oynadığı rolde bulur ve bu doğrultuda uygulayıcı, tüm katılımcıların işbirliği içinde soru sorabileceği ve düşüncelerini paylaşabileceği bir ortamın hazırlanmasında etkin rol oynar. Bu tutum, onu, değerlendirme yapma yetkisini elinde tutan pedagojik otorite konumundan alır, diğer diyalog ortakları gibi sorgulayıcı konumuna getirir (Elicor, 2017, ss. 80-92). Başka bir deyişle, burada her şeyi bilen öğretmen algısı devre dışı bırakılır ve böylelikle pedagojik otorite anlayışı yeniden yapılandırılmış olur. Bu doğrultuda tüm katılımcılar çocuklar için felsefe oturumlarında işbirlikçiler, birlikte yola çıkanlar ve düşünce üretenler olarak konuşlanırlar.

Gelişim, bireyin yaşamı boyunca devam eden bir süreçtir. Yaşam boyu öğrenme kapsamında çocuklarla ilişki içinde olan uygulayıcıdan beklenen; sürekli ilerlemeye, kendini ve çevresini keşfetmeye gönüllü olmasıdır. Hal böyle olunca bir uygulayıcı için pedagojik otorite olma olasılığı askıya alınmış olur. Bu bağlamda çocuklarla felsefi diyalogun veya birlikte düşünme deneyimlerinin sadece çocuklar için değil yetişkinler için de geliştirici, dönüştürücü etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Değinildiği üzere çocuklar için felsefe uygulamaları diyalog ortaklarının düşünme edimini birlikte gerçekleştirdikleri ve anlamı birlikte inşa ettikleri bir süreçtir. Bu süreçte “uygulayıcı, çocukları dinlemekten ve onların birbirlerini dinleme şekillerinden ne öğrenir? Söz konusu süreç, çocuğun diyalog ortağı olan uygulayıcının düşünsel gelişiminde ne tür değişikliklere sebep olur?” türünden sorular da gündeme gelir (Haynes ve Murriss, 2013, s. 1098). Nitekim yaratıcı felsefe yapma olasılığı, yetişkinlerin çocukların düşünme becerilerini geliştirmek için gösterdikleri çabayla eş güdümlü olarak, kendi yeterliliklerine ilişkin iç görü geliştirmeleri yani kendini bilme yolunda hız kesmeksizin ilerlemeleri koşuluyla arttırılabilir.

Öte yandan çocuk ve yetişkin arasındaki diyalogsal süreçte, çocukların yetişkinlere gerçekten inandıkları şeyleri değil de onların duymak istedikleri şeyleri söyleme olasılıkları her zaman vardır.

Uygulayıcının epistemik otorite olma rolünü bilinçli olarak devre dışı bırakması, çocukların gerçek düşüncelerinin yetişkin tarafından anlaşılması noktasında oldukça önemlidir. Böylelikle çocuğun sesini duymanın önündeki engeller aşılabılır. Bu engeller; toplumda yaygın olarak kabul gören çocuk algısı, ırk, cinsiyet vb. olarak nitelendirilebilir. Çocuk ve uygulayıcı arasında olması arzulan epistemik adalet, çocuk hakkındaki indirgeyici söylemlere direnmeyi ve başkalarıyla ilişkilerde çocuğun kendine özgü sesini duymayı gerektirir. Nitekim anlam, yetişkin tarafından sunulan ve çocuk tarafından alınan bir gerçekliğe tekabül etmez; her iki özne de anlamlandırma faaliyeti içerisinde etkin rol oynar (Murriss, 2013, ss. 245-259). Bu şekilde kurulan diyalojik birliktelikte katılımcıların birbirlerini nesneleştirmedeği gerçek bir karşılaşmanın imkânından söz edilebilir. Ayrıca söz konusu birliktelikte çocuğun yaratıcı iç potansiyellerinin ortaya çıkma olasılığının oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

3. ERKEN ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE FELSEFE VE DEĞERLER EĞİTİMİ

Bireyin kendini tanınması, topluma ve kendisine yararlı olacak temel değerleri kazanması değerler eğitiminin amaçlarından. Günümüzde değerler eğitimi açısından yaşanan problemlere çözüm bulmak için yapılan eğitim çalışmalarına erken çocukluk döneminden itibaren başlanması oldukça önemlidir. Bu bağlamda bir Stoa filozofu olan Epiktetos, insanın yaşam içinde etik bir duruşa sahip olmasının gerekliliğini vurgularken aynı zamanda yol gösterici boyutuyla felsefenin değeri üzerinde durur ve şunları söyler: “Felsefe uzun ve zahmetli bir yoldur, deniliyor. Aldanıyorsun dostum. Bu yol o kadar uzun değildir. Zira felsefe sana ne öğretmek istiyor? Doğaya uygun eylemek, arzularını muvazeneye koymak, düşüncelerini iyi bir tarzda kullanmak. İşin özü bu” (Epiktetos, 2010, s. 688). Bu minvalde çocuklar için felsefe programlarının değer eğitimi zenginleştirebileceği ve değer eğitiminin de çocukların felsefi sorgulamayı daha anlamlı ve etkili bir şekilde kullanmalarını sağlayabileceği düşünülebilir (Yılmaz, 2023, s. 22). Nitekim çocuklara yönelik hazırlanan felsefe programları –insan haklarının etik eğitimi de kapsayan felsefe programları- çocukların bağlantılı düşünmesini, doğru değerlendirme yapabilmesini ve başkalarıyla sağlıklı ilişkiler kurabilmesini olanaklı kılar (bkz. Kuçuradi, 2010).

Eğitim ortamları, çocukların ve gençlerin karakterlerinin gelişiminde önemli bir yere sahiptir. O nedenle, bu ortamlarda çalışan alan aktörlerinin, çocukların karakterlerinin şekillenmesinde ve temel değerlerinin belirlenmesinde sorumluluk taşıdıkları düşünülür. Çocuklarda değerler eğitimi de kapsayan felsefe programları, çocukların bireysel iyisini ve toplumsal ortak iyiyi destekleyen duyguları ekip büyütme hedefler (Mutlu, 2017, s. 32). Söz konusu hedefe ulaşma yolunda sağlıksız inançlardan ve yanlış yönetilen arzuların kurtulması zorunlu görülür. Bu kapsamda felsefenin biricikliğini dillendiren Epiktetos türdeşlerini şu sözlerle uyarır: “Yürürken bir çiviye basmamaya ve ayağının burkulmamasına dikkat ettiğin gibi varlığının en esash tarafının yani seni idare eden aklın da çarpılmamasına dikkat et” (Epiktetos, 2010, s. 40).

Çocukların yaşamsal durumları eleştirel bir biçimde değerlendirebilmesinde ve etik kararlar alma becerilerinin geliştirilmesinde oldukça önemli olan çocuklar için felsefe programlarının, çocukların gelişimine nasıl bir katkıda bulunduğunu anlamak, eğitim politikalarının etkin bir şekilde tasarlanması ve uygulanması için hayati öneme sahiptir. Nitekim eleştirel düşünmenin ve dolayısıyla felsefi düşünmenin doğru akıl yürütme noktasında önemi üzerinde duran Aurelius da “Yanılgının, sarılıktaki safradan veya kuduzdaki zehirden daha az etkisi olduğunu mu zannediyorsun?” (Aurelius, 2018, s. 64) diye sorarken, şeyleri kendilerinde oldukları gibi görme yetisinin eksikliğinde bir anlama probleminin oluşabileceğini ima eder. Bundan dolayı söz konusu programların eğitim sistemimize entegre edilmesi zaruridir (Yılmaz, 2023, s. 14). Böylelikle çocukların felsefe oturumları sırasında etik değerleri fark etmeleri ve bu konuda düşünce üretmeleri sağlanabilir (Kayaalp, 2021, s. 10). Konuyla ilişkili olarak felsefe oturumlarında kullanılmak üzere alan yazınındaki güncel kaynaklardan yararlanılması yerinde olur (Gaut ve Gaut, 2020, ss. 99-138).

Nitekim çocuklar için felsefe programlarına değerler eğitimi perspektifinden bakıldığında söz konusu programlardaki sorgulama topluluğunun katılımcıları sevgi, sorumluluk, saygı gibi birçok değere ilişkin düşünce üretmenin ve dolayısıyla bunlar üzerine eleştirel düşünmenin gerekliliğine alışmalar (Akto, 2020, ss. 326-339). Bu programlarda, değerlerin çocuklar tarafından ancak bir sorgulama süreci sonrasında içselleştirilmesi beklenir. Böylelikle çocuklar gelişimleri doğrultusunda özgür tercihlerde bulunan ve değerler ekseninde pratik yaşantılarını düzenleme gücünü elinde tutan etkin bireylere dönüşebilirler.

Erken çocukluk döneminde verilen değerler eğitiminin, toplumda saygıya, sevgiye ve karşılıklı güvene dayalı ilişkilerin kurulmasında etkili olduğu düşünülür. Nitekim çocuklar için felsefe programlarını da değerlerden bağımsız yapılandırmak pek olası görünmemektedir. Diyalog ortaklarının ancak karşılıklı

güven, saygı ve sevgi gibi değerler ekseninde iletişim kurmaları koşuluyla çocuklarla felsefi diyalogun imkânından söz edilebilir. Nitekim felsefi sorgulama, bir topluluk içinde yürütüldüğünde, etik muhayyileyi harekete geçirebilir ve etik farkındalığın derin bir uyanışına yol açabilir. Diyalog ve sorgulama yoluyla çocuklar öğrenmelerinin aktif belirleyicileri haline gelebilirler (Novemsky, 2010).

Günümüzde çocuklar özellikle görsel medya aracılığıyla evrensel değerlerle örtüşmeyen olumsuz görüntülere ve söylemlere maruz kalabilmektedirler. Çocuklar için felsefe programları söz konusu değerlerle tezat teşkil eden ve çeşitli şekillerde çocuğun hayatının merkezine oturan yanlış uyarıların felsefi bakış açısıyla sorgulanmasını sağlayabilir (Erdoğan, 2018, s. 41). Benzer şekilde çocukların kendilerini olası suistimallerden nasıl koruyacaklarını, kendileriyle, başkalarıyla ve doğayla nasıl barışık yaşayabileceklerini aynı zamanda nasıl sorumluluk sahibi, etkin bireylere dönüşebileceklerini bulgulamaları noktasında da felsefi diyalogun önemi büyüktür. Bu doğrultuda çocuklar kişisel, ahlaki ve toplumsal değerleri grupla birlikte tartışırken kendilerini anlama, güçlü ve zayıf yanlarını tanıma, öz disiplin geliştirme, yeteneklerinin farkına varma ve kendilerine güven inşa etme noktasında beceri kazanabilirler. Onlar etik değerlerle ilişkili olarak; ırkları, cinsiyetleri, sosyal grupları ve yetenekleri ne olursa olsun başkalarına saygı duyma, onlarla işbirliği halinde olma, sabırlı, hoşgörülü bir yaklaşımla çatışmalara barışçıl şekilde çözüm arama noktasında kendilerini geliştirebilirler (Mortari ve Marco, 2017, ss. 269-278). Bu doğrultuda çocuklar için felsefe programlarında temel değerler üzerine çeşitli örnek hikâyelere, masallara yer verilebilir ya da çocuklar, görsel okuma yoluyla yani bir video, karikatür, resim ve fotoğraf üzerinden düşünce üretmeye yönlendirilebilirler. Nitekim bu materyallerin tamamının çocukların etik ikilemlere veya kritik durumlara ilişkin düşünce üretmesinde kullanılabilir kaynaklar olduğu söylenebilir. Böylelikle çocuğun etik sorunsalları eleştirel bir şekilde ele alma yeteneği gelişirken aynı zamanda onda iyinin araştırılması yönünde bir farkındalık da uyandırılabilir (Mortari ve Ubbiali, 2017, ss. 269-278). Çocuğun; doğruyu söylemek, sözünde durmak, başkalarının haklarına saygı göstermek, tüm canlılara karşı sorumluluk duygusu geliştirmek ve öz disiplin sağlamak gibi temel değerler üzerine objektif düşünmesine aracılık edilebilir.

Değerler eğitimi felsefi perspektiften ele alan programlar, çocuklara değerleri dikte etmeyi değil onlara etik sorgulama yoluyla düşünce üretme ve böylelikle kapasitelerini geliştirme hususunda yardımcı olmayı amaçlar (Özkan, 2020, ss. 49-61). Bu konuyla ilişkili olarak erken çocukluk döneminde değerler eğitimi üzerine felsefi sorgulamanın aktive edildiği şöyle bir senaryo kurgulanarak çocuklarla paylaşılabilir: Altı yaşındaki Elif arkadaşı Zeynep'in kalemini gizlice alır ve kendi kalem kutusuna koyar. Durumu fark eden Zeynep ağlamaya başlar ve Elif'i öğretmenine şikâyet eder. Uygulayıcı, söz konusu anlatı üzerinden izinsiz ve gizlice bir başkasının eşyasını almanın doğru olmadığını ve kesinlikle yasak olduğunu vurgulamak yerine bir yandan Elif'in neden böyle davranmış olabileceği diğer yandan ise kalemi gizlice alınmış olan Zeynep'in ne hissetmiş olabileceği üzerine çocukları düşünmeye yönlendirir. Ve onların hem Elif'in davranışının hem de Zeynep'in verdiği tepkinin nedenleri üzerine çeşitli varsayımlar üretmelerini sağlar. Bunu yaparken aslında o, çocuklara iyi ve kötü davranışın neliği üzerine ders verme hakkından feragat ederek onların etik değerleri kendilerinin bulgulasını hedefler. Burada etik davranış üzerine ezbere bilgi verilmeksizin çocukların erdemli davranışı erdemsiz olandan ayırt etmelerine aracılık eden uygulayıcı, odak noktasını yanlış olan davranışın doğrudan reddedilmesine değil sorgulama yoluyla bu davranışın neden yanlış olduğunun belirlenmesine kaydırarak değerlerin dikte edilmeksizin içselleştirilmesine ve doğru davranışa ilişkin alternatif düşünceler üretilmesine yardımcı olur.

Çocuklar için felsefe programlarında yukarıda aktarılan örnek anlatıya benzer anlatılar üzerinden adalet, dürüstlük ve yardımseverlik gibi birçok erdeme ilişkin felsefi sorgulama başlatılabilir. Böylelikle çocuklar değerler ekseninde akıl yürütmeyi, tarafsız ve tutarlı olmayı öğrenebilirler Nitekim Demiral'a göre, evrensel değerler konusunda çok küçük yaştaki çocuklarla tartışılma olanakları, sanılanın aksine felsefenin diğer alanlarından daha fazladır. Erken çocukluk döneminde etik yargılarla karşılaşan ve yetişkinlerden neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda direktifler almaya başlayan çocuk, öğrenmeyle eşzamanlı olarak sorgulama sürecine de başlar (Demiral, 2022, s. 58).

Görüldüğü üzere çocuklar için felsefe programı kapsamında değerler eğitimi, yönergelerin ve direktiflerin etrafında şekillenen bir eğitim değildir. Burada sorgulama yoluyla değerler üzerine düşünce üretmek çocuğun kendisi tarafından yapılır. Dolayısıyla değerler eğitiminde söz konusu değerlerin çocuğa, pedagojik otorite olduğu varsayılan başka birisi tarafından ezbere aktarılması geleneğinin terk edilmesi zaruridir (Dombaycı, 2010, ss. 121-135). Bu zaruret hali değerlere felsefi perspektiften yaklaşmayı gerektirir.

Değerler eğitimine felsefi açıdan yaklaşmak eş deyişle çocuklar için felsefe ve değerler eğitiminin entegrasyonu, uygulayıcı pozisyonundaki yetişkinlerin hizmet içi eğitimlerle daha fazla yeterlilik sahibi

olmalarını ve sürekli kendini yenileyen bir gelişim ağının içinde bulunmalarını gerektirir. Tüm bunların çocukların dünyasına nasıl eklenmesi gerektiği üzerine düşünce üretmek ve değişen koşullar ekseninde çeşitli öğretim materyallerinin geliştirilmesine aracılık etmek de alan aktörlerinin temel görevidir.

3.1. Erken Çocukluk Döneminde Masallarla Felsefe ve Oyun

Erken çocukluk dönemi, düşünme becerilerinin gelişmesi için oldukça verimli bir zaman dilimidir. Bu dönemde çocukların sahip oldukları yüksek merak duygusu, özgünlük, önyargısızlık gibi temel özellikler, düşünme ve sorgulama için gerekli görülen zemini hazırlar. Kohan ve Carvalho'ya göre; "çocuklarla yan yana getirilen felsefe, artık yetişkinlere özgü, büyük harfli bir kelime değildir. Burada felsefeye yaklaşan, karakteristik çocukluk şevkiyle felsefeyi kuşatan, gürültü ve heyecanla felsefi etkinliğin içinde bulunan çocuklardır. Oyun alanının ortasında alışılmadık bir icat gibi..." (Kohan ve Carvalho, 2022, ss. 59-78). Bu bağlamda çocuklar artık şekillenmeyi bekleyen biçimsiz bir balçık ya da reşit olması beklenen önemsiz varlıklar olarak değil aksine felsefi diyalog eşliğinde sürdürülen keşif sürecinde yol arkadaşları olarak görülürler. Bu yol arkadaşlığında çocuk edebiyatı, planlanmış bir felsefe programı için kaynak olarak kullanılabilir değerli örnekler barındırır (Oktar, 2019, s. 63). Çeşitli metinler aracılığıyla çocuğun yaşam ile ilgili temel soruları sormasının yani sorgulayıcı bir bakış açısıyla kendisini ve varlığı anlamlandırmasının önü açılabilir (Direk, 2002, ss. 10-11). Ayrıca çocuklar için felsefe programlarında kullanılan metinlerin mutlaka felsefe alanında yazılmış metinler olmasına gerek yoktur. Kimi zaman seçilmiş öyküler, masallar vb. metinler üzerinden başlatılan diyalog söz konusu anlatıları felsefi metinden daha felsefi kılabilir (Mendonça ve Carvalho, 2019, ss. 1-21). Bu hususla ilişkili olarak Platon, *Devlet* adlı eserinde küçük yaşlarda edinilen inançların kemikleşmeye çok müsait olduğunu ve bundan dolayı çocukların ilk duyacakları şeylerin onları erdem yönünde geliştirecek masallarla, hikayelerle aktarılmasının önemi üzerinde durur (Platon, 2005, s. 73). Süreç boyunca ele alınan metinler -bunlar ister felsefi anlatılar isterse mevcut çocuk edebiyatından seçkiler olsun- hem yetişkinlerden hem de çocuklardan oluşan felsefi sorgulama topluluklarında etkin şekilde kullanılabilirler. Burada metnin kendisinden çok rehber konumundaki uygulayıcının rolü önemlidir. Felsefi yeterliliğe sahip ve çocuklarla diyalogda başarılı bir uygulayıcı söz konusu metni/metinleri çocuklar için felsefe oturumlarında kullanılacak şekilde düzenleyebilir. Ancak bu noktada uygulayıcının pedagojik becerilerini ve tutumlarını geliştirmeye odaklanması ve çocuklarla felsefe pratiklerine hazırlanması çok önemlidir (Murriss, 2016, ss. 63-78).

Erken çocukluk döneminde çok fazla soru sormak yerine çocuklarla belli bir konuda sohbet etmeye yönelmek ve bu doğrultuda onlardan gelen sorularla diyalogu sürdürmek önemlidir. Bununla beraber diyalogsal süreci farklı etkinliklerle desteklemek de erken çocukluk dönemi için yerinde bir yöntem olur. Benzer şekilde diyalog esnasında ya da sonrasında seçilmiş oyunlar aracılığıyla çocuğun düşünme becerilerinin geliştirilmesine destek sağlanabilir. Çünkü küçük çocuklar oyun aracılığıyla öğrenir, kendini ve içinde yaşadığı dünyayı oyunla tanır, kendini en iyi oyun sırasında ifade eder ve kritik düşünme becerilerini oyun içinde kazanır. Çocuğun dili oyundur (MEB, 2013). Nitekim Lipman'a göre de küçük çocuklarla kurulan felsefi diyaloglarda kullanılan yöntemlerden biri şüphesiz ki oyundur (Lipman, 1976, ss. 17-39). Burada yetişkinlere düşen görev çocuklar için uygun ortamı sağlamak ve bu ortamı olabildiğince zenginleştirmektir. Süreç boyunca -Sokrates'in çağlar öncesinde dillendirdiği tavsiyelerine de kulak vererek- ruhun eğitilmesi ve geliştirilmesi amacıyla hem müzikten hem de jimlastikten yararlanılmalıdır (bkz. Platon, 2005).

Küçük yaş gruplarıyla gerçekleştirilen felsefi etkinliklerde zaman ve mekân faktörünün etkisi oldukça önem taşır. Çünkü erken çocukluk döneminde ilgisi hızla farklı yöne kayabilen çocuklar, öğrenmeyi günün her anında farklı alanlarda sürdürürler. Kapalı bir sınıf ortamında, sınırlı bir zaman diliminde gerçekleştirilen etkinliklere kıyasla okul duvarlarının dışına taşan farklı aktivitelerle bütünleştirilen ve günün her saatine yayılan uygulamalarda çok daha kısa süre içerisinde çocukların düşünme süreçlerinde ve birbirleriyle ilişkilerinde felsefi uygulamanın yansımalarına tanık olmak mümkündür (Demiral, 2022, s. 61).

3.2. Çocuklar İçin Felsefede Masallar ile Bütünleştirilmiş Etkinlik Örnekleri

İnsanın diğer canlılar karşısında daha üst bir konuma yerleşmesini sağlayan düşünme becerisi ona yaşamını yönlendirme gücü verir. Bu becerinin bireyin gelişimine katkı sağlaması ve insanın/insanlığın yararına kullanılması için erken çocukluk dönemi kritik bir öneme sahiptir (Tuğrul, 2006, ss. 67-80). Bu dönemde çocuklarla felsefi olarak etkileşim kurma deneyimi, bireyin hayatına kendi tarafından yönetilebilir

bir süreç olarak bakma ve felsefeyi bu amaç için araçsallaştırma yolunda atılmış ilk adımlardan biri olarak değerlendirilebilir.

Erken çocukluk eğitiminde çocuk merkezli ve oyun temelli olma, yaratıcılığın geliştirilmesi, keşfederek öğrenme, yaşam deneyimlerinden yararlanma, tüm gelişim alanlarını destekleme, çocuğun gelişimsel ihtiyaçlarını ve bireysel farklılıklarını dikkate alma gibi temel prensipler bulunmaktadır (MEB, 2013). Bu doğrultuda çocuklar için felsefe programlarında dikkat edilmesi gereken farklı noktalar bulunmaktadır. Çocuğun deneyimlerini, düşüncelerini sözel olarak ifade etmesini ve diğerleriyle etkileşimde bulunmasını kolaylaştırmak için eğitim programlarında kullanılan etkinliklerin çocuk merkezli olması oldukça önemlidir. Bu doğrultuda çocukların etkinliklerde kullanılmak üzere malzeme seçmesine ve yapacağı işe karar vermesine olanak tanınmalıdır. Ayrıca planlanan etkinliklerde çocuğun gelişimine uygun yöntem ve teknikler kullanılmalı ve oyun temelli bir yaklaşımla hareket edilmelidir.

Öte yandan düşünme eylemi çocuklar için her etkinlikte söz konusudur. Ancak felsefi düşünme dendiğinde ucu açık, üretmeye, keşfetmeye dönük, çocuğu aktif kılan, sorgulayıcı, eleştirel ve araştırmaya yönlendiren bir düşünme biçiminden söz edilmektedir. Bu bağlamda çocuklarla etkileşim halinde olan yetişkinlerin nasıl soru sormaları gerektiğini, bir tartışmayı nasıl yöneteceklerini, çocukları tekdüze bir sonuca yönlendirmeden onlarla nasıl etkileşim sürecini devam ettireceklerini bilmeleri önemlidir. Nitekim erken çocukluk döneminde çocukların dil gelişimlerinin düzeyi zaman zaman düşüncelerini aktarmalarında yetersiz kalabilir. Bazen de yetişkinlerden duydukları mesajları farklı şekillerde anlamlandırabilirler. Bu noktada çocuklardan sürekli sözel ifadelerle iletişim kurmalarını beklemek yerine, zaman zaman düşünsel aktivitelerinde onları serbest bırakmak, hayal kurmalarına fırsat vermek ve drama, resim, deney gibi etkinliklerle onların kendilerini ifade etmelerini desteklemek faydalı olur. Bu bağlamda özellikle erken çocukluk döneminde özenle seçilmiş çeşitli masallar kullanılarak felsefi diyalog başlatılabilir.

3.3. Elmer Masalı ve Farklılıklara Saygı Değeri

Çocuklar yaşam içinde gerek doğrudan gerekse dolaylı yollarla dil, din, mezhep, ırk ve renk gibi özellikleri bakımından birbirlerinden farklı olan insanlarla karşılaşır. Onların diğer varlıklarla barış içinde yaşayabilmeleri farklılıklara saygı duyabilmeleriyle doğru orantılıdır. Bu nedenle erken yaşlardan itibaren çevrelerindeki farklılıklara yönelik çeşitli düşünce kalıpları geliştiren çocuklar için farklılıklara saygı değeri kazanılması gereken sosyal beceriler arasındadır (Başal vd., 2019, s. 272).

Aşağıda çocuklar için felsefe programları kapsamında farklılıklara saygı değeri üzerinden Elmer masalı incelenmiştir. Elmer masalı şu şekilde özetlenebilir:

Elmer birçok filden oluşan bir sürüde yaşardı. Komik ve neşeli bir fildi. Sürüdeki herkesle şakalaşır ve onları güldürürdü. Fakat Elmer sürüdeki diğer fillerden farklıydı; rengârenkti. Elmer bir gün herkesten farklı olmaktan sıkıldı. Düşündü ve herkesin ona komik olduğu için değil de farklı olduğu için güldüğüne karar verdi. Sessizce gidip fil renginde dutlardan bir çalı buldu ve dutların üzerinde yuvarlanarak kendini diğer fillere aynı renge boyadı. Döndüğünde kimse onu tanımadı. Ta ki Elmer ciddiyetle duran fil arkadaşlarının karşısında dayanamayıp bağırana dek... Böylelikle herkes Elmer'i tanıdı. Filler hep birlikte gülmeye başladılar. Sonra bir yağmur başladı. Elmer yağın yağmurla eski rengârenk görünüşüne geri döndü. Bu yaşananlar diğer fillerin öyle hoşuna gitti ki bundan sonra o günü Elmer günü olarak kutlamaya karar verdiler. Her yıl Elmer günü geldiğinde kendilerini rengârenk boyayarak kutlama yaptılar (bkz. McKee, 2023).

Kendini düşünme nesnesi edinme, sahip olduğu özelliklerin farkına varma, başkalarının özellikleri üzerine akıl yürütme, kendisiyle başkaları arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri tespit etme ve söz konusu benzerliklerin ya da farklılıkların doğurabileceği olası sonuçları değerlendirme gibi düşünsel aktiviteleri gündeme getiren Elmer masalı erken çocukluk dönemindeki felsefe programlarında kullanılabilir kaynaklara örnek olarak gösterilebilir. Bu doğrultuda uygulayıcı söz konusu masal üzerinden sorduğu sorularla çocuğu, kendi varlığı, toplum içindeki durumu, sahip olduğu özellikler ve başkalarının varlığı gibi birçok konuda düşünmeye yönlendirebilir. Bu düşünme etkinliği çocukların farklılıklar üzerine çeşitli varsayımlar üretmesine ve yeni yeni sorularla süreci yönlendirmesine aracılık edebilir. Bu doğrultuda çocuklar için felsefe oturumu aşağıdaki sorularla başlatılabilir:

Elmer neden sıkılmış olabilir?

Elmer'i diğerlerinden farklı yapan özellikler nelerdir?

Elmer neden diğer fillerle aynı olmak istiyor olabilir?

Elmer diğer filler kendisini tanımadığında ne hissetmiş olabilir?

Gözlerimizi kapatsak ve birbirimizi görmesek de tanıyabilir miyiz?

Bizi birbirimizden ayıran özellikler nelerdir?

Elmer'i ve diğer filleri çok güldüren ve mutlu eden olay nedir?

Anlatıla geldiği üzere erken çocukluk döneminde yapılan etkinliklerin oyunlaştırılması, süreç odaklı olması ve yaşamsal deneyimlerle desteklenmesi önemlidir. Erken çocukluk dönemi için hazırlanan programların esnek bir yapıya sahip olması bu duruma imkân tanımakta ve sürecin çocuklar tarafından yönetilmesini desteklemektedir (MEB, 2013). Bu bağlamda çocuklara aktarılan Elmer masalının ardından çocuklardan kendi hayallerindeki renklerle ya da kendi seçtikleri materyallerle bir fil tasarımları istenebilir. Sonrasında çocukların iki gruba ayrıldıkları, uygulayıcı tarafından temin edilen materyallerle kendilerini değişik kılıklara soktukları ve birbirlerini tanımaya çalıştıkları kendini değiştir oyunu oynanabilir. Benzer şekilde çocuklardan birinin örtülere bürünerek gizlendiği ve ebe seçilen diğer çocuğun çeşitli sorular sorarak onu tanımaya çalıştığı diğerini tanıma oyunu gibi birçok oyunla çocuğun düşünme etkinliğinin zenginleştirilmesine aracılık edilebilir.

Çocuklar için felsefe programında farklılıkların değeri üzerine yapılacak daha birçok etkinlik söz konusudur. Örneğin; çocuklarla parmak izlerinin her insanda farklı olduğunu deneyimleyebilecekleri bir deney yapmak veya herkesin farklı seslere sahip olduğunu gözlemleyebilecekleri bir oyun oynamak aynı düşünme aktivitesini yine farklı öğrenme ortamlarına taşımaya yardımcı olabilir. Benzer şekilde çocukların doğada çalışması, hareketli ve aktif olmaları adına çocukların bahçede kuşlara yem atması sağlanabilir. Etkinlik sırasında, sence renkleri aynı olan kuşların hepsinin aynı olduğunu söyleyebilir miyiz? gibi sorularla başlatılabilecek diyalog, değişik deneyimler aracılığıyla farklılıkların değeri üzerine düşünmeyi sağlayacaktır. Çocuklardan bahçede karınca yuvalarını bulmalarını istemek, yuvaların bozulmaması için uyarı işareti koymak, karıncaların birbiriyle benzerlikleri ya da farklılıkları ile ilgili sohbet başlatmak da yine farklılıklar üzerinden çocuklarda düşünme becerilerini geliştirmeye dönük yaşamın içinden etkinliklere örnek gösterilebilir. Böylelikle çocuklarla felsefe programlarındaki diyalogsal birliktelik bir yaşamsal etkinlik sürecine taşınmış olur.

3.4. İyi Yürekli Dev Memo ve Yardımseverlik Değeri

Yardımseverlik; insanın sahip olduğu imkânları başka birinin yararını düşünerek kullanması olarak nitelendirilebilir. Bu bağlamda yardım etmeyi, yardımlaşmayı sevmeyi ve istemeyi içeren yardımseverlik değeri erken çocuklukta teşvik edilen değerlerdendir. Çalışmamızın bu kısmında İyi Yürekli Dev Memo masalı üzerinden çocuklar için felsefe programlarında yardımseverlik değerine ilişkin nasıl bir düşünme etkinliğinin sürdürülebileceği üzerinde durulmuştur. İyi Yürekli Dev Memo masalı şu şekilde özetlenebilir:

Dev Memo pasaklı bir devdir. Fakat o, şehrin en pasaklı devi olmak istemez ve kendisine güzel ve yeni kıyafetler almaya karar verir. Üzerindeki eski elbisesini ve sandaletlerini, kıyafet aldığı yerde öylece bırakarak, yeni aldığı gömleği, pantolonu, ayakkabıyı, çorapları giyer ve kravatını takar. Güzel kıyafetleriyle mutlu mutlu evine dönmek üzere yola koyulur. Yol üzerinde ihtiyaç sahibi hayvanlarla karşılaşır. Yufka yürekli Dev Memo dayanamaz ve her gördüğü hayvana yardım etmek ister. Boynu üşüyen zürafaya kravatını, yelkeni yırtılan keçiye gömleğini, evi yanan farelere ayakkabısını, uyku tulumuna ihtiyacı olan tilkiye çoraplarını, bataklıktan geçmek isteyen köpeğe kemerini verir. Kemerini olmayınca pantolonu da üstünden düşer ve Memo sonunda kıyafetsiz kalır. Soğuktan üşümeye başlayan Memo tekrar kıyafet almak için dükkâna gider ama dükkân kapanmıştır. Eski kıyafetlerinin orada öylece durduğunu gören Memo yine onları giyer. Ama bu sefer daha önce beğenmediği kıyafetler içinde kendini çok rahat hisseder ve şehrin en rahat devi olduğunu söyleyip dans ederek evinin yolunu tutar. Eve geldiğinde kapının önünde yardım ettiği hayvanların onun için hazırladığı bir sürprizle karşılaşır. Bu bir hediye paketidir. Paketin içinde bir mektup ve bir de taç vardır. Mektubun sonunda Memo'nun şehrin en iyi yürekli devi olduğu yazmaktadır. Memo şehrin en yakışıklı, en iyi görünümlü devi olmak isterken en iyi yürekli devi olmuştur (bkz. Donaldson, 2019).

Erken çocukluk döneminde felsefe programlarında kullanılmaya uygun görünen İyi Yürekli Dev Memo masalı, başkalarına yardım etmek için kendi isteklerini erteleyebilme, sahip olduğu şeylere değer

verme, çevresine karşı duyarlı olma gibi birçok erdem üzerine çocuklara düşünme imkânı sunmaktadır. Bu bağlamda çocuklarla felsefi diyalogda kullanılmak üzere şu sorular örnek gösterilebilir:

Dev Memo nasıl birisidir?

Şehrin en pasaklı devi olmak Memo'yu neden rahatsız etmiş olabilir?

Dev Memo, başkalarının ihtiyaçlarını nasıl fark etmiştir?

Dev Memo beğenerek aldığı yeni kıyafetleri başkalarına verdiğinde ne hissetmiş olabilir?

En iyi yürekli olmak deyince aklına neler geliyor?

Masalın ismini değiştirmek isteseydin nasıl bir isim bulurdun?

Masal ile ilgili sorularla başlayan diyalog çocukların katılımları doğrultusunda devam eder. Sonrasında yardımseverlik değeri ekseninde farklı etkinlikler yapılabilir. Örneğin daha önceden hazırlanmış kıyafet kalıplarıyla çeşitli giysiler tasarlanabilir. Çocuklar bu giysileri istedikleri şekilde boyar, süsler. Yapılan kıyafetler hazırlanan bir bölüme mandallarla asılır ve burasının bir kıyafet dükkânı olduğu hayal edilir. Bu dükkân, masalın draması yapılırken kullanılabilir. Drama çalışmasında, çocuklardan biri Dev Memo olur ve kıyafetlerden en beğendiklerini seçerek alır. Diğer çocuklardan da, farklı hayvanları canlandırmaları istenerek hikâyedeki olay örgüsü dramatize edilebilir. Sonra Dev Memo'yu canlandıran çocuğa diğer canlılara yardım ederken neler hissettiği, diğer çocuklara da kendilerine yardım edilirken neler hissettikleri sorulabilir; çocukların masalda geçen olayları kendi duygularıyla ifade etmeleri sağlanabilir. Benzer şekilde sosyal hayata aktarımı sağlanabilecek bir uygulama olarak; çocuklarla birlikte yardım kutuları hazırlanabilir ve onlardan yaptıkları yardımsever davranışların her birini -yetişkinlerin desteğiyle- yazıp bu kutularda biriktirmeleri istenebilir. Böylelikle aile katılımının da sağlandığı bir etkinlik örneğiyle çocukların yardımseverlik değeri üzerine düşünce üretmelerine yardımcı olunabilir. Evlere gönderilen kutular bir süre sonra geri istenerek yazıya dökülen yardımsever davranışlar karışık şekilde okunabilir. Bunlarla ilgili diyalog başlatılabilir.

Masalın ardından çocukları başka bireylerin ihtiyaçlarının neler olabileceğini düşünmeye yönlendiren kimin işine yarar? oyunu oynanabilir. Öğretmen bu oyun için farklı eşyaların bulunduğu bir kutu hazırlar. Her çocuk gözleri kapalı kutudan bir eşya seçer. Sonra seçilen eşyanın kimin işine yarayabileceği ve bu eşyanın nasıl kullanılabileceği üzerine varsayımlar üretilir. Aynı oyun başka ne işe yarar? sorusuyla bir stem çalışması olarak da uygulanabilir? Bir ayakkabıyla onu giymekten başka neler yapabiliriz? Bir çorap ayağımızı ısıtmaktan başka ne işe yarar? gibi sorularla çocukların hayal güçlerini kullanacakları etkinliklere geçiş yapılabilir. Çocuklarla yapılabilecek bu tür etkinlikler çocukların bir nesneye veya duruma farklı açılardan bakmasına olanak sağlar. “Bir çorap ayağımızı ısıtmaktan başka ne işe yarar?” sorusu, “bir semsiyeye yağmurdan korunmaktan başka ne yapılabilir?” ya da “bir kaşık, sadece yemek yemeyi kolaylaştırmak için mi üretilmiştir?” gibi farklı sorgulamalara kapı aralayabilir. Böylelikle çocukların erken çocukluk döneminden itibaren çok yönlü düşünmelerine, problemlerine çözüm ararken kalıp yargılardan kurtulmalarına destek sağlanmış olur. Ayrıca uygulama örneklerinde de üzerinde durulduğu üzere başkalarının duygu ve düşünceleri üzerine doğru akıl yürütme becerisini kazandırmayı hedefleyen etkinlikler çocukların sosyal yaşam becerilerini de destekleyerek onların yaşamlarında daha başarılı ve yapıcı ilişkiler kurmalarına katkı sağlayabilir. Böylelikle çocukların, günlük yaşamlarında karşılaştıkları problemlere hızlı çözüm üretebilen, çok yönlü düşünebilen, başkalarıyla ilişkilerini yönetebilen bireylere dönüşmelerine felsefe aracılığıyla destek sağlanmış olur.

Elmer masalı gibi İyi yürekli Dev Memo masalı da çocuğun etik değerlere ilişkin yaratıcı, sorgulayıcı ve eleştirel şekilde düşünmesini destekleyici bir metin olarak çocuklar için felsefe programlarında kullanılabilir. Burada vurgulamaya çalıştığımız husus; bu tür düşünme aktivitelerinin erken çocukluk dönemi söz konusu olduğunda sadece masal ve sonrasında yapılan soru sorma, sohbet etme uygulamasıyla sınırlı kalmaması gerektiğidir. Masalın araladığı kapıdan farklı etkinliklere geçiş yapılmalıdır; sürece yayılan, günlük yaşam tecrübelerine taşınan, çocuğun tüm gelişim alanlarını destekleyen, çocuğu aktif kılan ve ona keşfetme, üretme imkânları sunan uygulamalarla program zenginleştirilmelidir. Böylelikle soyut olan düşünme aktivitesi somutlaştırılarak, çocuğa kendini ifade edebileceği farklı alanlar açılmasına aracılık edilmiş olunur. Nitekim Stella Vosniadou da *Çocuklar Nasıl Öğrenir?* adlı eğitim uygulamaları serisinin 7. kitapçığında araştırma bulgularından elde edilen veriler ışığında öğrenmenin kolaylaştırılması adına aktif katılımın, sosyal katılımın, anlamlı etkinliklerin, yeni bilgilerle önceki bilgiler arasında bağlantı kurmanın,

özdenetimin ve öz düzenlemenin, öğrenilenleri gerçek yaşama aktarmanın, pratik yapmaya vakit ayırmanın, gelişimsel ve bireysel farklılıklara dikkat etmenin gerekliliğinden söz açar (bkz. Vosniadou, 2001).

Özetle; erken çocukluk döneminde düşünme becerilerini geliştirmek için söz konusu dönemin özelliklerini iyi bilmek ve bu döneme uygun yöntem ve teknikleri kullanmak gereklidir. Erken çocukluk dönemini kapsayan tüm programlarda çocukların bedensel, zihinsel, duygusal ve sosyal açıdan aktif olacakları etkinlikler planlanmalıdır. Çünkü gelişim, çok boyutlu bir fenomendir. Bu nedenle erken çocuklukta bilişsel düşünme becerilerinin geliştirilmesinde okul dışı öğrenme ortamlarının önemi göz ardı edilmemelidir. Bu doğrultuda gerek okul içi gerekse okul dışı öğrenme ortamlarında çocuk, matematik, fen ve drama etkinlikleri, gezi ve inceleme aktiviteleri gibi birçok etkinlik aracılığıyla düşünmeye, sorgulamaya, tartışmaya, problem çözmeye yönlendirilebilmelidir. Burada alan aktörü olarak rehber pozisyonundaki uygulayıcının kendi yeterliliklerini geliştirmesi adına ihtiyaç duyduğu hizmet içi eğitimlere ulaşabilmesi sağlanmalıdır. Bu doğrultuda hem eğitimciler hem de çocuğun gelişiminde etkin rol üstlenen yetişkinler; gelişen, değişen dünya şartlarında düşünen, üreten, sorgulayan, yorumlayan, problemlere çözüm üreten, yaşam içinde sorumluluk alan kişiler yetişebilmesi için felsefi diyalogun sağlayacağı olası katkıları ciddiye almalıdır.

4. SONUÇ

Erken çocukluk; kritik dönemler içeren, gelişimin çok hızlı olduğu ve çocuğun kişisel özelliklerinin temellerinin atıldığı bir evredir. Bu evrede çocuklar kendileri için hazırlanan felsefi programlar aracılığıyla, rasyonel yollarla düşünce üretmeye yönlendirilirler. Bu makalede, erken çocukluk döneminde düşünme eyleminin çocuğun bütün duyu organlarını aktif olarak kullandığı etkinliklerle desteklenmesinin gerekliliği vurgulanmış ve buna yönelik örnek etkinliklere yer verilmiştir. Nitekim erken çocukluk eğitimi; oyun, sanat, drama, matematik, fen ve doğa gibi birçok etkinlik çeşidini içine almaktadır. Çocuklarla felsefe programlarında bu durum göz önünde bulundurulmalı, düşünme becerilerine yönelik felsefi diyaloglar farklı aktivitelerle zenginleştirilmelidir. Çünkü düşünme eylemi yaşam için vardır. Çocuklara tartıştıkları, fikir ürettikleri, çözüm aradıkları konularla ilgili deneyim kazandırmak oldukça önemlidir. O nedenle erken çocukluk dönemi için hazırlanan programlarda gelişimin bütünselliği dikkate alınmalı ve eğitimsel etkinlikler, bilişsel, sosyal, bedensel vb. tüm gelişim alanlarını desteklemelidir. Bu çalışmada erken çocukluk dönemi için hazırlanmış felsefe programlarının çocukların düşünsel gelişimlerine yapacağı katkıların sanılandan çok daha fazla olduğu, bu programlarda sonucun değil sürecin kendisinin önemli olduğu ve söz konusu diyalogsal sürecin çeşitli oyunlarla ve birtakım etkinliklerle desteklenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Makalede; (i) çocuklar için felsefe programları hazırlanırken bütünsel bir yaklaşımla etkinlik çeşitliliğinden yararlanılması; (ii) eğitimciler için bu konuda hizmet içi eğitimlerin planlanması; (iii) erken çocukluk eğitimi öğretmen yetiştirme programlarında verilen derslere çocuklarla felsefe eğitimine yönelik içeriklerin dâhil edilmesi; (iv) anne – babaların, çocukların düşünme becerilerini geliştirme, kendilerini ifade etme, problemlere çözüm üretme, sorumluluk sahibi olma vb. konularda bilinçlendirilmesi; (v) çocukların sorumlu, duyarlı, farkındalığı yüksek, kendisinin ve bütün dünyanın iyileşmesine gayret eden bireylere dönüşmesi için onun gelişimsel sürecinde rol oynayan tüm paydaşların işbirliği içinde hareket etmesi önerilmektedir. Bu öneriler doğrultusunda şekillenen çocuklar için felsefe programlarının, varlığı ve varoluşu doğru akıl yürütmelerle anlamlandırma noktasında hem çocuklara hem de yetişkinlere katkı sağlama olasılığı yüksektir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Akan, R. (2022). *Hayat bilgisi öğretiminde çocuklar için felsefe (P4C) yaratıcı düşünme becerisi etkinliklerinin öğrencilerin yaratıcı düşünme becerisine etkisi* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.
- Akto, A. ve Akto, S. (2020). Erken çocukluk ve değerler eğitimi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(74), 326-339.
- Aurelius, M. (2018). *Kendime düşünceler*. (çev. Yunus Emre Ceren). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Barrow, W. (2010). Dialogic, participation and the potential for philosophy for children. *Thinking Skills and Creativity*, (5), 61-69. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2010.01.002>
- Barrow, W. (2015). 'I think she's learnt how to sort of let the class speak': children's perspectives on philosophy for children as participatory pedagogy. *Thinking Skills And Creativity*, 17, 76-87. <https://doi.org/10.1016/J.Tsc.2015.06.003>
- Başal, H. A., Sarı, B., Çelik, M., Şeker, T. ve Şahin, M. (2019). Okul öncesi dönem çocuklarının farklılıklara saygı algılarının anne eğitim düzeyine göre incelenmesi. *Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(1), 271-292.
- Boyacı, N., Karadağ, F. ve Gülenç, K., (2018). Çocuklar için felsefe / Çocuklarla felsefe: Felsefi metotlar, uygulamalar ve amaçlar. *Kaygı*, (31), 145-173. <https://doi.org/10.20981/kaygi.474657>
- Çotuksöken, B. (2000). *Felsefi söylem nedir?*. İnkılâp Kitabevi.
- Çotuksöken, B. ve Tepe, H. (2013). Düşünme eğitiminin güncel durumu ve sorunları. B. Çotuksöken (Eds.) içinde, *Çocuklar için felsefe eğitimi* (ss. 35-48). Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Demiral, S. (2022). Erken çocukluk döneminde felsefe aracılığıyla yeni pedagoji. *Antropoloji*, (43), 50-62. <https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1027047>
- Direk, N. (2019). *Filozof çocuk çocuklarla felsefe konuşmaları*. Pan Yayıncılık.
- Dirican, R. ve Deniz, Ü. (2020). Felsefe etkinliklerinin okul öncesi dönem çocukların felsefi tutum ve davranışlarına etkisinin incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 1(28), 420-430. <https://doi.org/10.24106/kefdergi.3625>
- Dombaycı, M. A. (2010). Değer eğitiminde felsefi sorgulamanın rolü. *Değer Eğitimi Uluslararası Konferansı Bildirileri*, 121-135. İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü.
- Donaldson, J. (2019). *İyi yürekli dev Memo*. (çev. Ali Berktaş). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Durmuşoğlu, S., ve Erbay, F. (2013). Okul öncesi öğretmenlerinin konuşma, dinleme ve empati becerilerinin çocuk sevme davranışı açısından incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1), 159-174.
- Elicor, P. (2017). The notion of pedagogical authority in the community of inquiry. *Kritike*, 11(2), 80-92.
- Epiktetos. (2010). *Düşünceler ve sohbetler*. (çev. Burhan Toprak). İnkılâp Kitabevi.
- Erdoğan, P. (2018). *Çocuklarla felsefe yaklaşımının düşünsel, tarihi ve sosyal temelleri üzerine bir inceleme* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Fricker, M. (2023). *Epistemik adaletsizlik - İktidar ve bilmenin etiği*. (çev. Kadir Gülen). Fol Kitap
- Gaut, B. ve Gaut, M. (2021). *Çocuklar için felsefe pratik bir rehber*. (çev. Feray Orman). Karakarga Yayınları.
- Ezmeçi, F. ve Akman, B. (2016). Erken çocukluk döneminde düşünme becerileri Reggio Emilia yaklaşımı ve high/scope programı. *Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 1-13.
- Haynes, J. ve Murriss, K. (2013). The realm of meaning: imagination, narrative and playfulness in philosophical exploration with young children. *Early Child Development and Care*, 183(8), 1084-1100. <https://doi.org/10.1080/03004430.2013.792256>
- Johansson, E. (2001). Morality in children's worlds – rationality of thought or values emanating from relations? *Studies in Philosophy and Education*, (20), 345-358.
- Karadağ, F. ve Yıldız Demirtaş, V. (2018). The effectiveness of the philosophy with children curriculum on critical thinking skills of pre-school children. *Education and Science*, 43(195), 19-40. <https://doi.org/10.15390/EB.2018.7268>

- Kayaalp, M. (2021). *İlkokul 2. sınıf Türkçe dersinde çocuklar için felsefe eğitimi uygulamaları* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Anadolu Üniversitesi.
- Kerekes, E. (2020). On friendship and love. philosophy for/with children at the “octavian goga” cluj county library. *Philosophia*, 65(1), 159-172. <https://doi.org/10.24193/subbphil.2020.1.12>
- Kohan, W. O. ve Carvalho, M. C. (2022). Daring a childlike writing: Children for philosophy, moral end, and the childhood of conceptions. F. Figueiredo ve D. Mendonça (Eds.) içinde, *Conceptions of childhood and moral education in philosophy for children* (pp. 59-78). Heidelberg: J.B. Metzler.
- Kökten, H. (2022). Çocuklar için felsefe (P4C) eğitiminde diyalogun önemi. *Beytulhikme Int J Phil*, 12(4), (ss. 1077-1099). <https://doi.org/10.29288/beytulhikme.65686>
- Lipman, M. (1976). Philosophy for children. *Metaphilosophy*, 7(1), 17-39
- Lipman, M. (2010). Philosophy for children: Some assumptions and implications. *Ethics in Progress*, 2(1), 3-16.
- Mckee, D. (2023). *Elmer*. (çev. Beyza Becerikli). Can Yayınları.
- MEB. (2013). *Okul Öncesi Eğitim Programı*. <https://tegm.meb.gov.tr>
- Mendonça, D. ve Carvalho, M. C. (2019). The richness of questions in philosophy for children. *Childhood & Philosophy*, 15, 1-21. <https://doi.org/10.12957/childphilo.2019.43353>
- Mortari, L. ve Ubbiali, M. (2017). Research the “melarete” project: educating children to the ethics of virtue and of care. *European Journal Of Educational*, 6(3), 269-278. <https://doi.org/10.12973/eujer.6.3.269>
- Murris, K. (2008). A Philosophical approach to emotions: understanding love’s knowledge through a frog in love. *Childhood & Philosophy*, 5(9), 5-30.
- Murris, K. (2013). The epistemic challenge of hearing child’s voice. *Studies Philosophy And Education*, 32(3), 245-259. <https://doi.org/10.1007/s11217-012-9349-9>
- Murris, K. (2016). The philosophy for children curriculum: resisting ‘teacher proof’ texts and the formation of the ideal philosopher child. *Studies Philosophy Education*, (35), 63-78. <https://doi.org/10.1007/s11217-015-9466-3>
- Mutlu, B. (2017). Çocuklukta ve çocukça felsefe yapmak. *Çocuk ve Medeniyet*, (2), 19-40.
- Novemsky, L. (2010). Ethical inquiry: in and out of the curriculum. *Nera Conference Proceedings*. https://opencommons.uconn.edu/nera_2010/20
- Öcal, N. ve Aybek, B. (2022). Öğretmen ve öğrencilerin çocuklar için felsefe (P4C) kavramına yönelik algılarının metaforlar yoluyla belirlenmesi. *Turkish Studies - Educational Sciences*, 17(2), 313-332.
- Özkan, B. (2020). Çocuklar için felsefe neden önemlidir? *Ulusal Eğitim Akademisi Dergisi* (Uead), 4(1), 49-61.
- Platon (2005). *Devlet*. (çev. Veysel Atayman ve Cenk Saraçoğlu). Bordo Siyah Yayınları
- Platon (1986). *Diyaloglar-2*. (çev. Tanju Gökçöl). Remzi Kitabevi.
- Powell, S. (2010). Hide and seek: Values in early childhood education and care. *British Journal Of Educational Studies*, 58(2), 213-229. <https://doi.org/10.1080/00071001003752195>
- Säre, E., Luik, P., ve Tulviste, T., (2016). Improving pre-schoolers reasoning skills using the philosophy for children programme. *Trames*, 20(3), 273-295. <https://doi.org/10.3176/tr.2016.3.03>
- Taşdelen, V. (2014). Felsefenin gülümseyen yüzü: Çocuklarla felsefe. *Türk Dili*, 562-568.
- Tuğrul, B. (2006). Okul öncesi dönemde düşünme becerilerinin gelişmesinde yaratıcı bir süreç olarak drama. *Yaratıcı Drama Dergisi*, 1(2), 67-80.
- Tunç, A. (2017). Çocuklarla felsefe. *Çocuk ve Medeniyet*, (2), 71-89.
- Ülper O. S. (2019). Çocuklarla felsefe üzerine bir inceleme. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17), 45-66.
- Vansieleghem, N. ve Kennedy, D. (2011). “What is philosophy for children, what is philosophy with children—after Matthew Lipman?” *Journal of Philosophy of Education*, 45(2), 171-182.
- Walberg, H. J. (Eds.) (2001). How children learn. *Educational practices series—7. U.K. International Bureau of Education*. Unesco.

Wegerif, R. (2011). Towards a dialogic theory of how children learn to think. *Thinking Skills and Creativity*, 6(3), 179-190. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2011.08.002>

Yılmaz, F. (2023). *Güncel konulara felsefi bir yorum: P4C Çocuklar için felsefe) ve ChatGPT*. İksad Yayınevi.

İnanç Turizmi Kapsamında Antakya/Dursunlu'daki Hızır Aleyhisselâm İnanıcının ve Türbesi'nin Yerel Halk Tarafından Değerlendirilmesi

Evaluation of the Faith and Tomb of Hızır Aleyhisselam in Antakya/Dursunlu by the Local People within the Scope of Faith Tourism

Seda ÇİÇEKLİ AYYILDIZ¹, Sevda SAHİLLİ BİRDİR², Kemal BİRDİR³, Burak AYYILDIZ⁴

1. Arş. Gör., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, seda.cicekliayyildiz@ibu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2897-3253>
2. Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, birdirss@mersin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1568-5837>
3. Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, kemalbirdir@mersin.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1353-3618>
4. Bilim Uzmanı, Bağımsız Araştırmacı, burakay095@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5300-633X>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
20.05.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
28.07.2024

DOI
10.20875/makusobed.1486831

Öz

Doğu ve Batının sentezlendiği Anadolu'da, yüzyıllar boyunca birçok medeniyetin kurulması sonucunda Anadolu toprakları farklı kültür, inanç, gelenek, görenek ve yaşam biçimlerinin merkezi olmuştur. Bu çeşitlilikler arasında farklı isimler ve tasvirlerle neredeyse her toplumun inandığı Hızır inancı öne çıkmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, Antakya'da nadir efsanelerden birine sahip olan Dursunlu/Hızır Aleyhisselâm türbesinin ve Hızır Aleyhisselâm inancının yerel halk tarafından değerlendirilmesidir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiş veriler yarı yapılandırılmış görüşme formu ile elde edilmiştir. Dursunlu'da gönüllü 16 katılımcıdan elde edilen veriler, MAXQDA programına aktarılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda, Hızır'ın yerel halk tarafından Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi ya da kutsal varlık olarak görüldüğü, Hızır inancının köklü olduğu, Hızır'a dair çeşitli efsanelere inanıldığı, Hızır Aleyhisselam türbesinin insanlar üzerinde manevi huzur verme, kötülüklerden koruma, kutsama ve sosyalleştirme niteliği taşıdığı tespit edilmiştir. Son olarak, Hızır Aleyhisselam Türbesi'nin, milli değerler ve inanç turizmi açısından önem taşıması sebebiyle yerel halk tarafından korunmakta ve gelecek nesillere aktarılmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnanç Turizmi, Hızır Aleyhisselâm, Yerel Halk, Dursunlu, Antakya

Abstract

As a result of the establishment of many civilizations over the centuries in Anatolia, where East and West are synthesized, Anatolian lands have become the center of different cultures, beliefs, traditions, customs and lifestyles. Among this diversity, the belief in Hızır, believed by almost every society with different names and depictions, stands out. In this regard, the aim of the study is to evaluate the Dursunlu/Hızır Aleyhisselam tomb, which has one of the rare legends in Antakya, and the Hızır Aleyhisselam belief by the local people. Qualitative research method was preferred in the study and the data were obtained with a semi-structured interview form. The data obtained from 16 volunteer participants in Dursunlu were transferred to the MAXQDA program and analyzed. As a result of the study, it was determined that the local people see Hızır as the representative of God on earth or as a holy being, that the belief in Hızır is deep-rooted, that various legends about Hızır are believed, and that the tomb of Hızır Aleyhisselam has the characteristics of spiritual peace, protection from evil, blessing and socialization. Finally, since the Tomb of Hızır Aleyhisselam is important in terms of national values and faith tourism, it is protected by the local people and tried to be transferred to future generations

Keywords: Faith Tourism, Hızır Aleyhisselam, Local People, Dursunlu, Antakya

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Çiçekli Ayyıldız, S., Sahilli Birdir, S., Birdir, K. ve Ayyıldız, B. (2024). İnanç turizmi kapsamında Antakya/Dursunlu'daki Hızır aleyhisselâm inancının ve Türbesi'nin yerel halk tarafından değerlendirilmesi. *MAKU SOBED*, (40), 54-69. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1486831>

EXTENDED SUMMARY

Research Problem: The aim of this study is to evaluate the Dursunlu/Hızır Aleyhisselam belief and Hızır Aleyhisselam Tomb, which is located in Antakya and is an attraction within the scope of religious tourism, by the local people.

Research Questions: What are the opinions of the local people living in Dursunlu about the belief in Hızır Aleyhisselam? What does the cult of Hızır mean to the local people? For what purpose should the Tomb of Hızır Aleyhisselam be protected? What legends do you know or do you have any personal experiences about Hızır/Hıdır Tomb? What are the rituals of Hızır Tomb? Should the Tomb of Hızır Aleyhisselâm be brought into tourism within the scope of faith tourism?

Literature Review: Ever since people started to make sense of things, they have felt the need to belong to a community and a belief. With this need, different communities, beliefs and their sacred places were formed (Senbeto, 2022, p. 551). People started religious tourism activities by visiting these sacred places due to their beliefs. Religious tourism is defined as travels undertaken by individuals to get to know the places and cultures they have blessed throughout history due to their beliefs (Olsen and Esplin, 2020, p. 3; Sharma, 2014, p. 16). When the cult of Hızır was examined in terms of faith tourism, it was determined that there were different forms of belief and naming in three different celestial religions (Soruklu, 2018, p. 11). Antakya is one of the most important centers in terms of both religious tourism and the cult of Hızır. There are hundreds of Hızır Aleyhisselam Tombs in Antakya. It has been determined that some of these tombs have legends, but they are not sufficiently introduced and have not been included in the relevant literature (Küçük, 2016, p. 8).

Metod: Qualitative research methods were used in the current study and the data of the study were collected through semi-structured interview forms. The population of the research consists of local people living in Dursunlu village. Based on the purposeful sampling method, the sample consists of 16 people who have information about Hızır Aleyhisselam and who participated in any ceremony in the tomb of Hızır Aleyhisselam. The questions were presented to each participant in the same direction and with the same clarity. MAXQDA 2020 package program, one of the qualitative data analysis programs, was used to analyze the data obtained. To obtain the research findings, frequency analysis within the scope of content analysis was applied via MAXQDA. Frequency analysis helps to determine the frequency of repetition of verbal expressions with quantitative expressions and to classify them according to their level of importance (Bilgin, 2006, p. 18).

Results and Conclusions: According to the results of current research, Khidr is generally depicted as God's representative on earth and a holy being. Hızır Tomb is valued by the local people because it protects people and the region, provides inner peace, enables socialization and has both personal and regional importance. Although Hızır Tomb has various legends, local people mostly believe in two legends. These legends are about Hızır protecting the village from bandits and a fire burning on the mountain extinguished itself as soon as it reached Hızır Tomb. There are various rituals belonging to Hızır Tomb. These are burning the incense known as bahur (frankincense), circumambulating the Hızır maqam three times, kissing the right and left edges of the entrance door, entering with prayers, applying olive oil to the area to be healed, distributing the offerings under equal conditions, and never turning your back when leaving the maqam. Hızır Tomb is tried to be protected by the local people, both because of its importance in terms of faith tourism, historical and national values, and because of the desire to pass it on to future generations. With the metaphors developed by the participants, Hızır was expressed as a protective spiritual being, a divine power and peace. With all these findings, it can be seen that the cult of Hızır is important in Dursunlu village, that almost all of the local people believe in Hızır, that Hızır is an immortal sacred being, that there is a desire to be transferred to future generations, and finally it is possible to say that the Tomb of Hızır Aleyhisselam has a feature that unites people.

1. GİRİŞ

Doğunun kraliçesi olarak adlandırılan, dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri olan Antakya, Türkiye'nin en güneyinde bulunan Hatay ilinin merkez ilçesidir. Bulunduğu coğrafi konum itibarıyla ilk zamanlardan beri önemli bir göç merkezidir. Kurulduğu süreden itibaren birçok millete ev sahipliği yapmış olduğundan, farklı dinlere, dillere, kültürlere ve inanış merkezlerine sahiptir. Bu durumun süreç içerisinde herhangi bir sorun oluşturmaması ve her bireyin sahip olduğu inanışına göre hareket etme özgürlüğüne sahip olması sonucunda Antakya, UNESCO tarafından "Barış Kenti" olarak seçilmiştir (Eyky, 2013, s. 42).

Antakya merkeze bağlı olan Dursunlu, merkeze yaklaşık olarak beş kilometre uzaklıkta yer alan bir köydür. Dursunlu köyü, sahip olduğu doğal, tarihi, inanç ve kültürel çekicilikleri ile diğer ilçelerdeki halk tarafından sıklıkla ziyaret edilmektedir. Dursunlu'da bulunan Hızır Aleyhisselâm Türbesi köyün simgesi halinde olup birçok insan tarafından ziyaret edilerek inanç turizmine katkı sağlamaktadır. Dursunlu köyünün içerisinde bulunan dağlarda yıllardır aktif bir şekilde suyu akan "Dekuk" isimli şelalenin bulunması ile birlikte 2022 yılında Roma dönemine ait su tünelinin bulunması sayesinde daha fazla turizm potansiyelinin arttığını da söyleyebilmek mümkündür (Günay, 2023; Gür, 2023; Uygun, 2023).

İnsanlar, istek ve arzularını, korku ve sığınma ihtiyaçlarını ilk fark ettikleri andan beri bir inanca ve dine bağlı olma gereksinimi duymuşlardır. Bu gereksinim sonucunda, yeryüzünde bulunan insanların sahip oldukları koşullara bağlı olarak birçok farklı din ve inanç gruplarının ortaya çıktığı gözlemlenmektedir (Demirel, 2022, s. 18). İnsanlar din ve inançlarına dair ibadetlerini gerçekleştirmek için tapınaklar, kiliseler, camiler ve türbeler gibi birbirinden farklı yapılar da inşa etmişlerdir. Farklı toplumlarda aynı inanca sahip insanların ibadethaneleri görme ve orada ibadet etme istekleri doğrultusunda seyahatlerin yapılmaya başlaması, din ve inanç olgularının insanları seyahat etmeye yönlendiren önemli motivasyon kaynakları olduğunu ortaya koymaktadır (Güzel, 2010, s. 90).

Bu çalışma, inanç turizmi kapsamında bir çekim unsuru olan Dursunlu/Hızır Aleyhisselâm inancının ve Hızır Aleyhisselâm Türbesi'nin yerel halk tarafından değerlendirilmesi amacını taşımaktadır. Çalışmanın önemi ise; Antakya'da efsanevi bir hikayeye sahip olan nadir Hızır Aleyhisselâm türbelerinden biri olmasına rağmen herhangi bir çalışmaya rastlanılmamasıdır. Bu bağlamda, Antakya inanç turizmi ile ilgili literatüre katkı sağlayacağı ön görülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. İnanç Turizmi

İnsanlar, var olduğu ilk zamandan itibaren, bir dine veya topluluğa ait olma ihtiyacı duymuştur. Buna bağlı olarak yeryüzünün var oluş tarihi incelendiğinde farklı dinler ve inançlar ortaya çıkmaktadır. İnsanlar tarafından kabul edilen kutsal mekanlar ziyaret edilmeye başlanmıştır. Bu şekilde alternatif bir turizm türü olan inanç turizmi oluşmuştur (Senbeto, 2022, s. 551). İnanç turizmi, insanların kutsadıkları inançları, tarihsel açıdan incelemek ve tanımak, farklı ayinleri ve dinsel törenleri görmek, katılım sağlamak ve deneyimlemek amacıyla yapılan seyahatler olarak adlandırılmaktadır (Olsen ve Esplin, 2020, s. 3; Sharma, 2014, s. 16). İnsanların kutsal kabul ettikleri alanlar, dini hayatın merkezi olarak görülmekte ve insanların ilahi varlık ile kavuşmalarını sağladığına inanılmaktadır (Başer ve Olcay, 2021, s. 346).

İnanç turizmi, birçok destinasyon için önemli bir gelir kaynağı haline gelmiştir. Kutsal kabul edilen bir mekana seyahat etmek birçok hacı ve turist açısından büyük bir öneme sahiptir. Bundan dolayı inanç turizmi giderek büyüyen bir turizm türü olarak öne çıkmaktadır (Woodward, 2004, s. 173; Wang vd., 2024 s. 3; Schweinsberg ve Sharpley, 2024, s. 4). İnanç turizmi, yeryüzünün en eski turizm türlerinden biri olarak kabul edilmektedir. İlk inanç turizmi faaliyetlerine hacılık ziyaretleriyle başlanıldığı bilinmektedir. 19.yy'da ise kitlesel hareketlerle Roma, Kudüs gibi destinasyonlara yapılan ziyaretler inanç turizmini daha da ön plana çıkarmıştır (Güzel, 2010, s. 90). Din olgusu ve inanış çerçevesinde oluşan kutsal yerler insanın hayatına yön vermeye aracı olan yerler olarak değerlendirilmektedir. Bunun temel sebebi, kutsal yerlerin Tanrı ve insanın ruhen buluşabildiği, ilahi âlemlerle dünyevi âlemin birleştiği ve bireyin kendini refaha kavuşturduğu alanlar olarak tanımlanmasından kaynaklanmaktadır (McIntosh vd., 2019, s. 176)

İnanç turizmi, toplumların tarihi, kültürü ve dinlerine ait eserler ve hikaye anlatımları bugünkü yaşama nasıl etki ettiğini göstermektedir. Buna bağlı olarak inanç turizmi, kültür turizmi özellikleriyle de ilişkilendirilmektedir (Richards, 2007, s. 210). Kültür turizmi, bireylerin kültürel isteklerinin tatmini amacıyla bir grubun, toplumun veya toplumların tarihini, yaşam tarzını, bilimini, somut ve somut olmayan değerlerini öğrenmeye ilişkin yapılan gezi türleridir. Daha geniş bir ifade ile kültür turizmi, içerisinde kültürel etkinlikleri bulunduran ve çeşitli merakların giderildiği seyahatlerin bütünüdür (Jiang, vd., 2024, s. 3). Kültür toplumların çevreleriyle uyum içerisinde. Bu uyum hem yaşam tarzları hem de hakim inanç ve değerlerle ilişkidir (Richards, 2007, s. 210).

İnanç merkezi olarak kabul edilen alanlar (1) dini temalı yapılar, (2) doğal olayların yaşandığı alanlar (dağlar, denizler vb.) ve (3) dini, siyasi ya da trajedi açısından önemli olaylar ve kişilerle kutsallaştırılmış alanlar şeklinde sınıflandırılmaktadır. İnsanların inandıkları dinlerin birbirlerinden farklı yapıda olması; inanç turizminin uygulanmasında mekan, zaman, beklenti farklılıklarının oluşmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla dini seyahatlerin bazen kesin zamanları ve mekanları bulunurken bazılarında böyle bir koşul bulunmamaktadır (Gündüz, 2016, s. 40).

İnanç turizmi hareketlerinin genel olarak üç şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlar: (1) Hacı olma amacıyla grup halinde hac gezileri, (2) belirli tarihlerde oluşan önemli dini olayların yıldönümlerinde, büyük kitlelerin ziyaretleri ve (3) mimari, sanatsal özellik taşıyan önemli dini merkezleri içeren turlar ile ziyaret etmektir (Albayrak, 2013, s. 237).

İnanç merkezleri yüzyıllar boyunca toplumların manevi dünyalarına yön vermekle beraber kültür, eğitim ve şifa alanları olarak da öne çıkmaktadırlar. Doğunun Kraliçesi “Orientis Apicem Pulcrum” adıyla da bilinen Antakya, öne çıkan bu inanç merkezlerinden biridir. IV. Yüzyılda yaşam süren ünlü tarihçi Ammianus Marcellinus Antakya için “Dünyada hiçbir kent, ne topraklarının bereketi, ne de ticaretteki zenginliği bakımından bu kenti geçemezdi” demiştir (Bahadır, 2010, s. 350; Korkmaz ve Bağırman, 2021, s. 981). Bu cümlenin temelinde Antakya’nın Sümerlerden Babillilere, Perslerden Greklere ve Romalılara, Bizans, Selçuklu ve Osmanlılara kadar süregelen geçmişi, 3 semavi dininin varlığı, farklı kültürler ve inançlarla dolu zengin doğal, tarihi ve kültürel mirasa sahip olmasıdır (Eyokay, 2013, ss. 42-43).

Antakya’nın inanç turizmi profilini yükselten en önemli merkezlerden biri Hızır Aleyhisselam Türbeleri olarak bilinmektedir. Antakya’da yüzlerce Hızır Aleyhisselam Türbesi bulunmaktadır (Küçük, 2016, s. 8). Hızır Aleyhisselam Türbeleri genellikle efsaneleri ile ünlüdür. Efsaneleri ile ünlü olan ve üzerine hiçbir çalışma olmayan Dursunlu Hızır Aleyhisselam Türbesi de Antakya’nın inanç turizmine oldukça önemli katkılar sunmaktadır. Dursunlu köyü, doğal, tarihi ve kültürel miraslara sahiptir ve 16.yy’da ipek böcekçiliğinin ticari merkezlerinden biri olarak bilinmektedir (Birdir ve Çiçekli Ayyıldız, 2022, s. 119). Çok yakın zamanda Roma dönemine ait tüneller ve odalar bulunmuştur. Bu sebeplerden ötürü, köy önemli bir tarihe sahiptir.

2.2. Hızır Kelimesinin Anlamı ve Hızır Kültü

Hızır kelimesinin kökeni incelendiğinde, birçok kaynakta farklı inanış şekillerinin ve adlandırılmaların olduğu görülmektedir. En yaygın kullanımı, Türk halk inanışlarında ve edebiyatındadır. Türk edebiyatına göre; Hızır, Arapça dilinde yeşil, yeşilliği bol olan anlamına gelen Hadra / Ahdar kelimelerinden türetilmiştir. Bunun temelinde, Hızır’ın ayak bastığı her yerin yeşile dönmesi, kuru otların yeşermesi olarak bilinmektedir. Arapça dilindeki “dat” harfinin zamanla “zat” olarak okunmaya başlamasından sonra kavram karmaşıklığı ortaya çıkarak, Hızır ve Hıdır olarak iki şekilde telaffuz edilmeye başlanmıştır (Soruklu, 2018, s. 11).

Din âlimleri arasında, Hızır’ın kim olduğu her kuşakta bir tartışma konusu olmuştur. Türk halk anlayışında, Hızır’ın kim olduğuna ilişkin birkaç rivayet bulunmaktadır. Bunların önde gelenlerinden ilki, gösterdiği özellikler bir peygamber profilinden değişik olsa da halk tarafından Hızır Aleyhisselâm, Hızır Peygamber, Hızır Nebi olarak adlandırılması sonucunda peygamber olarak kabul edilmesine ilişkin varsayımdır. Bir diğer önde gelen rivayet ise; Hızır’ın Ab-ı hayattan su içtiği ve bunun sonucunda kıyamet gününe dek yaşayacağına olan inanışla beraber insanların gözüne farklı kılıklarda görünerek, kendilerine yardım eden biri olarak tanımlanmasıdır. Büyük İskender Efsanesinde ve Gılgamış Destanı’nda da Hızır, ölümsüzlük suyunu arayan biri olarak betimlenmektedir. Yunan mitolojisinde de Hızır kimliği incelendiğinde, ölümsüzlük çeşmesinden su içerek sonsuz bir yaşama kavuşan Korint Kralı Glakus’a benzetilmektedir. Bu efsanede yer alan Glakus ismi Arapça’da “yeşil” anlamına gelmektedir. Bu şekilde Hıdır isminin kökeninin “Ahdar” olmasını kuvvetlendirmektedir. Bununla birlikte, Hızır’ın Hz. Musa döneminde yaşadığı, o dönemdeki veli ya da nebilerden ilim ve hikmet sahibi seçilmiş bir zat olduğu inancıdır. Kuran-ı Kerim’de de Hz. Musa döneminde yaşayan, sonsuz bir cömertliğe sahip anlamına gelen zat-ı kerim olarak anlatılan Hızır, Hz. Musa ile buluşması ile ön plana çıkmaktadır. Bu buluşmada, iki denizin birleştiği yerde Hızır’ı bulabileceği söylenmektedir (Güngör, 1956, s. 68).

İslam öncesindeki Türkler ’de Hızır, Gök veya aksakallı koca adamlar ile tasvir edilmektedir. Bu koca adamlar, günümüzdeki Hızır inancı ile benzerlik göstermektedir. Halk inanışına göre Hızır, dara düşen insanların yardımına koşan, ölümsüz bir peygamber olarak kabul edilmektedir (Ögel, 1995, s. 92). Hızır, nur yüzlü, aksakallı, ak saçlı, kırmızı çarıklı, boz atlı bir derviş ya da dilenci kılığında tasvir edilmektedir. Hızır’ın tanınması zordur fakat imkânsız değildir. Bazı âlimlere göre, bir parmağı kemiksizdir, orta parmağıyla işaret parmağı da aynı boya sahiptir (Ocak, 1990, s. 117).

Halk inanışlarında Hızır’ın görevleri dört başlıktan oluşmaktadır. Bu başlıklar şu şekilde sıralanabilir: (1) güç durumlarda ve felaketlerde ortaya çıkarak yardımcı olma, (2) kötülere cezalandırma, iyileri ödüllendirme, (3) yokluğu varlığa çevirme ve (4) savaşa katılıp mücadele etme (Ocak, 1990, ss. 84-86).

2.3. Hızır İle İlgili Önemli Günler

Kökü İslam öncesinde, Orta Doğu ve Anadolu, Orta Asya yaz bayramlarına kadar uzanan halk bayramı, günümüzde Hıdırellez olarak adlandırılan bayram, her yıl Mayıs'ın 5'inde kutlanmaktadır. Hıdırellez bayramında; Hızır ile İlyas peygamberlerin bir gül ağacının altında buluşup yeryüzünde dolaşarak insanlara bolluk ve bereket dağıttıklarına inanılır. Buna inanışa bağlı olarak insanlar, o gün dileklerini kâğıtlara yazarak gül ağacının köküne gömmekte ve kırmızı bezler bağlamaktadırlar. Evlenmek isteyen, bekâr kızlar tarafından, gümüş bir yüzük gül ağacının kavuğuna bırakılmaktadır. Ayrıca, müzikler eşliğinde oyunlar oynanarak ateş üstünden atlanmaktadır. Öte yandan Hıdırellez, Hristiyan inancında da Saint Georges Yortusu ile aynı güne denk gelmekte ve Hızır'a atfedilmektedir. Bir diğer önemli gün ise, Alevilikte ve Bektaşilikte Hızır'a verilen büyük önemden oluşmaktadır. Bu inanışlara göre, her yıl Şubat ayında üç gün Hızır orucu tutulmaktadır. Oruç bitiminde yıkanıp temizlendikten sonra Perşembe'yi Cuma'ya bağlayan gece bir beyaz bez üzerine un dökülerek, gece vakti Hızır'ın ayak izleri bulunmaya çalışılmaktadır (İnan, 1961, ss. 254). Hızır'ın kutsandığı ve makamlarında en geniş katılım ile kutlanılan, önemsenen diğer bayram ise 14 Temmuz'a denk gelen, "Hasat Bayramı" olarak adlandırılan Evvel Temmuz'dur. Bu bayramda insanlar evlerini temizleyerek yeni kıyafetler giyer ve kurbanlar keserek büyük sofralar kurup ziyafetler verirler. Bu bağlamda, Hızır'ın farklı inanışlarda kutsandığı açık olarak görülmektedir (Durdu, 2010, s. 258).

2.4. Dursunlu'daki Hızır Aleyhisselâm Türbesi'nin Yapısı ve Efsanesi

Hızır'a ait makamların genellikle beyaz badanalı, kare planlı ve kubbeli olduğu görülmektedir. Hızır'ın bulunduğu mekân dâhil olmak üzere iç ve dış mekânlar da yeşil renk ağırlıkta olup, diğer bölümlerin beyaz badanalı olduğu görülmektedir. Yeşil renk Hızır'ı ve İslam dinini temsil ederken beyaz renk günahsızlığı ve saflığı temsil etmektedir. Hatay/ Antakya bölgesindeki türbelerin mimari yapısı Doğu Akdeniz kıyı şeridinde var olan Arap kültüründen etkilenerek oluşturulmuştur. Türbelerin içerisinde bulunan mezarlarda gerçek anlamda Hızır'ın olmaması, sadece ayak bastığı yerlerin kutsanması sonucunda, türbenin tamamı "Hızır Makamı" olarak adlandırılmaktadır (Türk, 2010, ss. 229-230).

Hatay/Antakya bölgesinde birçok Hızır türbesi bulunmaktadır. Hepsinin ortak inancı, Hızır'ın güç duruma düşen insanlara yardım etmesidir. Fakat birkaçının özel hikâyesi bulunmaktadır. Bunlardan biri çalışmamızın temelini oluşturan Dursunlu Tepesi'ndeki Hızır Aleyhisselâm Türbesi'dir. Efsaneye göre, çok eski zamanlarda, günümüzde Dursunlu olarak bilinen köy Dersuniye olarak adlandırılmaktaydı. Köyün etrafı şu anki gibi dağlar ile kaplıydı. Orada bir sürü eşkıya yaşamaktaydı. Köy oldukça verimli topraklara, güzel kadınlara ve güçlü erkeklere sahipti. O dönemde geçim kaynakları oldukça sınırlı olduğu için köyün erkekleri "gurbet" olarak adlandırdıkları şehre inerek para kazanmaya çalışmaktaydı. Bir gün köyün erkekleri şehre indiklerinde, eşkıyalara haber gitmiş. Eşkıyalar da bu günün planını önceden yapmışlardır. Köye inerek kadınlara zorbalık yapıp, köydeki erkek çocukları kendilerince yetiştirmek için kaçırmayı planlamışlardır. Atlara binip ordu şeklinde köye inerken, şu anki Hızır Aleyhisselâm Türbe'sinin bulunduğu noktada, onları Ak libaslı, ak saçlı bir adam karşılamış. Kendisine doğru ateş etmeye başlasalar da bütün kurşunlar kendilerine geri dönmüş. Ak libaslı adam, yerden aldığı taşları onlara doğru fırlattıkça taşlar birer kurşuna dönüşmüş ve onlara isabet etmiş. En sonunda ateşten bir duvar örerek geçişlerini tamamen engellemiş böylece kadınları ve çocukları koruma altına almıştır. Bütün bunlar olurken köydekiler tepeye bakarak olanları görmüş ve bu durumu anlayınca ak libaslı adamın Hızır olduğuna inanmışlar. Köyün erkekleri dönünce onun ayak bastığı noktayı Makam ilan ederek kutsamışlardır. Günümüzde dâhil olmak üzere o günden beri Hızır tepesi, Dursunlu köyünün simgesi haline gelmiştir. Köydeki insanlar için, iyi veya kötü bir olayda hep kendisine sığınmış, dualar etmiş, adaklar adanmışlardır (Günay, 2023; Gür, 2023; Uygun, 2023).

2.5. Hızır Aleyhisselâm Türbe'sinde Yerel Halkın Uygulamaları

Dursunlu'daki yerel halkın Hızır Aleyhisselâm Türbesi'ne yönelik çeşitli uygulamalar bulunmaktadır. Bunlar şifa/sağlık isteklerine, kısmet ve şans isteklerine, adaklara yönelik olarak üç grupta incelenebilmektedir (Günay, 2023).

2.5.1. Şifa/Sağlık İsteğine Yönelik Uygulamalar

2.5.1.1. Zeytinyağı Sürmek

Antik çağlardan beri zeytinyağı herkes tarafından kutsal görülmektedir. Hızır türbelerinin içerisinde okunmuş/kutsanmış zeytinyağları bulunmaktadır. Herhangi bir ağrısı sızısı olan kimse, türbeyi ziyaret ettikten sonra orada bulunan pamuklarla beraber zeytinyağını ağrı hissedilen noktalarına sürmektedir. Halk tarafından bu şekilde şifa bulunacağına inanılmaktadır.

2.5.1.2. Hızır Aleyhisselâm Türbesinde Uyumak

Herhangi bir şeye niyet eden insanlar, bu niyetin kendileri için hayırlı olup olmadığını görmek adına Hızır Aleyhisselâm türbesinde uyumaktadır. Bu eylemi gerçekleştiren kişi, göreceği rüyanın ona yol gösterici niteliği taşıdığına inanmaktadır. Bu durum, birçok insan tarafından denenmektedir.

2.5.1.3. Rüya Ameliyat Olduğunu Görmek

Hasta olan bireyler Hızır Aleyhisselâm'a iyileşmek istediklerine dair dua ederler. Söz konusu bireyler, rüyalarında kutsal kişiler tarafından ameliyat edildiklerini görürler. Bu rüyayı gören bireyler, uyandıklarında rahatsız oldukları durumla ilgili ağrının geçtiğini hissetmektedirler.

2.5.1.4. Kuran-ı Kerim'i Yüze Kapatmak

Tanrı'nın yazılı sözlerini içeren kitap olan Kur'an Müslümanlar için büyük bir öneme sahiptir (Jafari ve Scott, 2014). Türbeyi ziyaret eden insanlar, temsili olarak yer eden mezar etrafında üç defa döndükten sonra mezar üzerinde bulunan Kuran-ı Kerim'i üç defa öperek alınlarına koyduktan sonra yine üç defa Kuran-ı Kerim'i yüzlerine doğru açıp kapatarak ruhlarının temizlendiğine inanmaktadırlar.

2.5.2. Kısmet ve Şans İsteklerine Yönelik Uygulamalar

2.5.2.1. Buhur ve Mum Yakmak

Türbeyi ziyaret eden insanlar, niyetlerini ederken bir tütsü olarak adlandırılan ve yerel halk tarafından kutsal olan günlük/buhur (bahur) yakarak dualar ederler. Tamamlayıcı olarak mumlar yakılır. Bu işlemlerin uğur getirdiğine ve kötü enerjileri uzaklaştırıldığına inanılmaktadır.

2.5.2.2. Bez bağlamak

Hızır Aleyhisselâm'ı temsil eden yeşil renk bezlerle, türbenin etrafında bulunan ağaçlara niyetler edilerek bezler ağaç dallarına hiç açılmayacakmış gibi düğümlenerek bağlanır. Bu düğüm herhangi bir zorluk olmadan açılır ise niyetin gerçekleşeceğine inanılmaktadır.

2.5.3. Adaklar

2.5.3.1. Saç Adağı

Uzun süre hamile kalamayan kadınların hamile kalması sonucunda ya da zor bir hamilelik süreci geçiren kadınların doğum yapmaları sonrasında, bebeklerine herhangi bir zarar gelmemesi adına saçlarından bir tutamı 7 yaşına kadar uzatacaklarını ve bu tutam saçı kurban ile beraber keseciklerine dair adaklar adanır. Bir başka inanışa göre; saçın ağırlığı boyunca durumu iyi olmayan ailelere yardım edilir. Bu şekilde bebeklerin sağlıklı büyüyeceğine inanılmaktadır.

2.5.3.2. Kurban Adağı/ Yemek Adağı

İnsanlar niyet ettikleri şeylerin gerçekleşmesi sonucunda, daha önceden belirttikleri adakları gerçekleştirme yükümlülüklerindedir. Bu adak bir kurban ise, Hızır Aleyhisselâm makamında kesilir, köydeki insanlara dağıtılır ve son olarak orada yemek pişirilerek ailelerin karınları doyurulur.

3. YÖNTEM

Bu çalışma; Hatay/Antakya'da en çok ziyaret edilen ve nadir efsanelerden birine sahip olan Hızır Aleyhisselâm Türbesi'nin yerel halk tarafından değerlendirilmesi ve genel olarak Hızır inanışına bakış açılarının tespit edilmesi amacıyla yapılmıştır.

Bu çalışma yarı yapılandırılmış görüşme formları ile verilerin toplandığı nitel bir araştırmadır. Nitel araştırma, “görüşme, doküman analizi, gözlem gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, olayların ve algıların doğal ortamda bütüncül ve gerçekçi bir şekilde ortaya konulmasını sağlayan bir araştırma tekniği” olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 40). Yarı yapılandırılmış görüşmeler, önceden hazırlanmış bir dizi sorunun, katılımcıların hepsine aynı doğrultuda sorulduğu ve katılımcının istediği süre genişliğinde yanıtlanmasına izin verilen bir görüşme biçimidir. Araştırmacının, üzerinde araştırma yaptığı olgu ve olayları katılımcıların onlara yüklediği anlamlar açısından yorumlamasına müsaade eder. Bu bilgilere ek olarak, nitel araştırma yöntemleri keşfedici bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla az çalışılmış konuları aydınlatmada yarar sağlamakta ve tercih edilmektedir (Altunışık vd., 2012, s. 142).

Araştırmanın evrenini, “Dursunlu köyünde yaşayan halk” oluşturmaktadır. Örnekleme ise, evrenden “amaçsal örnekleme yöntemi” ile seçilen 16 yerel bireydir (Karasar, 2012, s. 35). Örnekleme dâhil edilen bireylerin seçiminde, Hızır Aleyhisselâm hakkında bilgiye sahip olmaları ve daha önce Hızır Aleyhisselâm Türbesi'nde herhangi bir ritüele katılmış olmaları göz önünde bulundurulmuştur. Katılımcılara, mevcut araştırmaya ilişkin bilgi verilmiş, gönüllülük esasıyla görüşme yapılmıştır. Yerel halkın ana dili Arapça'dır. Türkçe anlamayan bütün katılımcılara, araştırmacı tarafından araştırma soruları Arapça lisanında sade ve kolay anlaşılabilir şekilde sorulmuştur. Sorulan sorunun anlaşıldığına dair netlik oluşmadan sonraki soru sorulmamıştır. Kendilerinden alınan Arapça dönütler daha sonra araştırmacı tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Yapılan görüşmeler, Antakya'da yaşanan depremden dolayı uzunca bir süre ertelenmiştir. Veriler, ilk olarak ön test için 04.03.2023 tarihinde toplanmaya başlanmış ve ana uygulama için 13.10.2023 tarihine kadar veri toplama işlemi devam etmiştir. Görüşmeler, 30-35 dakikalık sürelerde hem yüz yüze hem de telefon görüşmesiyle yapılmıştır. Katılımcılara, ses kaydına ilişkin izin verilip verilmeyeceği sorulmuştur. Ses kaydına izin veren 15 katılımcının sesi kaydedilmiş ve görüşmeler sonunda verilerin koruması amacıyla Microsoft Word'e geçirilmiştir. Ses kaydına izin verilmeyen 1 katılımcının cevapları araştırmacı tarafından not alınmıştır. Katılımcılar, “K1” ve “K16” şeklinde sıralanmıştır.

Araştırmaya ait verilerin elde edilmesinde, araştırmacılar tarafından hazırlanan açık ve kapalı uçlu soruların sorulduğu yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formu ilgili literatürün incelenmesi sonucunda oluşturulmuştur. Araştırmada kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme formu için Mersin Üniversitesi Etik Kurulundan 07.02.2023 tarih ve 455 sayılı belge uyarınca izin alınmıştır. Bu çalışma kapsamında aşağıdaki soruların yanıtları belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırma Soruları:

Hızır/Hıdır denilince aklınıza kim/ne gelmektedir?

Hızır/Hıdır Türbesi'nin sizin açınızdan önemi nedir?

Hızır/Hıdır Türbesi'nin bölge için önemi nedir?

Sizce burası turizme kazandırılmalı mıdır?

Hızır/Hıdır Türbesi ile ilgili bildiğiniz efsaneleri veya birebir yaşadığınız deneyimleri anlatabilir misiniz?

Siz bu efsanelere inanıyor musunuz? Eğer evet ise nedenini açıklayabilir misiniz?

Hızır Türbesi'ne dair özel bir ritüel var mıdır? Var ise anlatabilir misiniz?

Sizce, bölgedeki Hızır Aleyhisselâm Türbesi en çok niçin korunmalıdır?

Bana göre Hızır Aleyhisselâm Türbe'si.....gibidir. Çünkü,

Elde edilen verilerin analiz aşamasında, nitel veri analiz programlarından biri olan MAXQDA 2020 paket programı kullanılmıştır. MAXQDA metinleri sistemli olarak değerlendirmeyi ve yorumlamayı sağlamaktadır (Çayır ve Sarıtaş, 2017, s. 526). MAXQDA programı aracılığıyla görüşme formlarına içerik analizi uygulanmıştır. İçerik analizi, birbirine yakın anlamda olan verilerin belirli temalar kapsamında bir araya getirilmesi, sade, net ve anlaşılır bir şekilde düzenlenmesi ve yorumlanma süreci olarak ifade edilmektedir. Bu süreçte, araştırmanın verileri; verilerin kodlanması, alt temaların oluşturulması, temaların ve kodların düzene geçirilmesi ve son olarak bulguların açıklanarak yorumlanması şeklinde dört aşamada tamamlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 243).

Mevcut çalışmada ise; içerik analizi kapsamında yer alan frekans analizinden faydalanılmış ve nitel araştırma verileri; verilerin kodlanması, kodların sistematik şekilde düzenlenmesi ve elde edilen bulguların ifade edilmesi olmak üzere üç aşamada analiz edilmiştir. Kodlama aşamasında, araştırmaya dair sorulan sorular ile ilişkili cevap kodları oluşturulmuştur. Program içerisinde katılımcıların ifadeleri analiz edilerek ilgili cevap kodlarına yerleştirilmiştir. Daha sonra, veriler araştırma soruları doğrultusunda tablolar hazırlanarak, bulguların açıklanması ve yorumlanması yapılmıştır.

Frekans analizi aşamasında ise, sözel şekilde olan verilerin ya da öğelerin nicel ifadelerle tekrar edilme sıklığı tespit edilmekte ve sözel öğeler önem derecesine göre sınıflandırılmaktadır. Buradaki temel amaç, sözel ifadelerin sıklığını ve önemini kavramaktır (Bilgin, 2006, s. 14).

4. BULGULAR

Görüşme yapılan katılımcılara ilişkin demografik bilgiler Tablo 1'de bulunmaktadır. Katılımcıların 8'i "kadın" 8'i "erkek"tir. Medeni durumları bakımından 9'u "evli", 7'si "bekâr"dır. Yaş ortalamalarının çoğunluklu olarak "31-40 (7 kişi)" yaş aralığında olduğu geriye kalanların ise sırasıyla, "21-30 (4 kişi)", "51 ve üstü (3 kişi)" ve "41-50(2 kişi)" olduğu saptanmıştır. Eğitim durumlarına göre demografik dağılım incelendiğinde katılımcılardan 5 kişinin "ilkokul", 4 kişinin "lise", 4 kişinin "lisans", 2 kişinin "ortaokul" ve 1 kişinin "Lisansüstü" mezuniyete sahip olduğu belirlenmiştir. Mesleklerine ilişkin bilgiler ele alındığında, 7 kişinin "serbest meslek", 2 kişinin "öğretmen", 1 kişinin "sosyolog/öğretmen", 1 kişinin "psikolog", 1 kişinin "memur", 1 kişinin "muhasibeci" ve 1 kişinin "ev hanımı" olduğu tespit edilmiştir. Gelir durumlarına bakıldığında katılımcıların yarıdan fazlasının "orta (10 kişi)" gelir düzeyine sahip oldukları belirlenmiştir. Bunu, "ortanın üstü (3 kişi)", "yüksek (2 kişi)" ve "düşük (1 kişi)" gelir düzeyine sahip katılımcılar izlemiştir. Katılımcıların tamamının doğduklarından beri Antakya'da yaşadıkları belirlenmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Bulgular

Cinsiyet	Medeni Durum	Yaş	Eğitim Düzeyi	Meslek	Gelir Durumu	Antakya'da yaşama süresi
Erkek	Bekâr	31-40	Lise	Serbest Meslek	Yüksek	Doğduğumdan Beri
Kadın	Evli	41-50	Ortaokul	Serbest Meslek	Orta	Doğduğumdan Beri
Kadın	Evli	51 ve üstü	İlkokul	Çalışmıyor	Orta	Doğduğumdan Beri
Erkek	Evli	51 ve üstü	İlkokul	Serbest Meslek	Ortanın Üstü	Doğduğumdan Beri
Kadın	Evli	51 ve üstü	İlkokul	Ev Hanımı	Orta	Doğduğumdan Beri
Kadın	Bekâr	21-30	Lisans	Öğretmen	Orta	Doğduğumdan Beri
Kadın	Bekâr	31-40	Lise	Muhasebeci	Orta	Doğduğumdan Beri
Kadın	Bekâr	31-40	İlkokul	Serbest Meslek	Düşük	Doğduğumdan Beri
Kadın	Evli	31-40	İlkokul	Ev Hanımı	Orta	Doğduğumdan Beri
Kadın	Bekâr	21-30	Lisans	Psikolog	Ortanın Üstü	Doğduğumdan Beri
Erkek	Evli	41-50	Lisans	Sosyolog/Öğretmen	Orta	Doğduğumdan Beri
Erkek	Bekâr	21-30	Lisans	Öğretmen	Orta	Doğduğumdan Beri
Erkek	Evli	31-40	Lisansüstü	Memur	Ortanın Üstü	Doğduğumdan Beri
Erkek	Evli	21-30	Lise	Serbest Meslek	Orta	Doğduğumdan Beri
Erkek	Bekâr	31-40	Lise	Serbest Meslek	Yüksek	Doğduğumdan Beri
Erkek	Evli	31-40	Ortaokul	Serbest Meslek	Orta	Doğduğumdan Beri

Tablo 2. Hızır Kimliğine ve Kültürüne İlişkin Tanımlamalar

Kodlar	Katılımcılar	F	%
Allah'ın Yeryüzündeki Temsilcisi, Nebi	K1,K3,K5,K7,K8,K9,K10, K11,K12,K13,K15,K16	12	57,14
Yardımsaver Ölümsüz Biri	K2,K3,K4,K5,K6,K11,K13,K14,K15	9	42,86

Katılımcılara “*Hızır/Hıdır denilince aklınıza kim/ne gelmektedir?*”, sorusu sorularak, Hızır kimliğine ve kültüne ilişkin düşünceleri öğrenilmek istenmiştir. Katılımcıların verdiği cevaplar doğrultusunda Hızır kimliği ve kültü kategorisi içerisinde iki alt tema oluşturulmuş ve ilgili cevaplar temalara aktararak frekans analizine tabi tutulmuştur. Yapılan frekans analizi sonucunda katılımcıların Hızır'ı sırasıyla “*Allah'ın Yeryüzündeki Temsilcisi, Nebi*” (%57,14) ve “*Yardımsaver Ölümsüz Biri*” (%42,86) olarak tanımlandıkları tespit edilmiştir. Bu tanımlamalara ilişkin katılımcıların düşüncelerinden bazıları aşağıdaki gibidir;

K1: “*Kudretli ve ilahi gücün sahibi olan kutsal bir şahıs.*”.

K3: “*Dara düştüğümüzde, hüzne uğradığımızda bize yardıma gelendir. Ya Hızır dediğimizde yetişendir. Nebidir.*”.

K4: “*Hızır ölmeyen bir zattır. Kırklara karıştığı söylenir.*”.

K6 : “*Görünmeyen nur, yardımsaver ve iyimser bir zattır.*”.

K9 : “*İlk olarak aklıma Allah'ın elçisi kavramı geliyor.*”.

K11 : “*Aklıma kutsal bir zat gelmektedir. Darda olanlara yardıma ihtiyaç duyanlara yetişen bir kişi olarak görmekteyim.*”.

Tablo 3. Hızır/Hıdır Türbesi'ne Atfedilen Öneme İlişkin Tanımlamalar

Kodlar	Katılımcılar	F	%
İnanç ve İbadet Merkezi	K2,K4,K5,K8,K9,K10,K11,K12,K13	9	42,86
Güven ve Huzur Hissettiren Mekân	K1,K2,K6,K9,K12,K14,K15,K16	8	38,10
Hızır Aleyhisselâm'ın Ayak Bastığı Yer/Kutsal Mekân	K3,K4,K5,K7	4	19,05

Araştırmaya katılanlara yöneltilen “*Hızır/Hıdır Türbesi'nin sizin açınızdan önemi nedir?*”, sorusuyla, Hızır Aleyhisselâm'a ait türbenin katılımcılar tarafından atfedilen önemin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda katılımcıların verdiği cevaplar doğrultusunda Hızır/Hıdır Türbesi'ne atfedilen önem kategorisi altında 3 alt tema oluşturulmuş ve ilgili kısımlar temalara yerleştirilmiştir. Bu alt temalar yapılan frekans analizi sonucunda sırasıyla “*İnanç ve İbadet Merkezi*” (%42,86), “*Güven ve Huzur Hissettiren Mekân*” (%38,10) ve “*Hızır Aleyhisselâm'ın Ayak Bastığı Yer/Kutsal Mekân*” (19,05) olarak bulgulanmıştır. Bu tanımlamalara ilişkin bazı katılımcıların düşünceleri aşağıdaki gibidir;

K5: “*Hızır Aleyhisselâm'ın ayak bastığı yerdir. Mukaddes bir yerdir. Bu bağlamda benim için önemlidir.*”.

K10 : “*Benim için dini olarak önem taşımaktadır. Özel günlerimde, bayramlarda hep onu ziyaret eder dualar ederim. Bu benim için gelenektir.*”.

K16: “*Hızır Türbesi'nde iken kendimi yaradan daha yakın hissediyorum. Kendimi güvende hissetmeme yardımcı oluyor. İçsel bir huzura erişmemi sağlayan bir makam gibi değerlendiriyorum.*”.

Tablo 4. Hızır/Hıdır'ın Bölge İçin Önemine İlişkin Tanımlamalar

Kodlar	Katılımcılar	F	%
Bölgenin Kutsal Koruyucu Simgesi	K1,K4,K5,K6,K8,K9,K10,K14	8	47,06
İnanç Merkezi	K1,K2,K3,K7,K15	5	29,41
Sosyalleşme Alanı	K11,K12,K13,K16	4	23,53

Araştırmanın diğer bir sorusu “*Hızır/ Hıdır Türbesi'nin bölge için önemi nedir?*”, sorusudur. Katılımcıların verdiği cevaplar incelendiğinde, Hızır'ın bölge için önemine yönelik kategoride 3 alt tema oluşturulmuştur. Frekans analiziyle beraber bu temalar “*Bölgenin Kutsal Koruyucu Simgesi*” (%47,06), “*İnanç Merkezi*” (%29,41) ve “*Sosyalleşme Alanı*” (%23,53) olarak sıralanmıştır. Katılımcıların soruya ilişkin verdiği benzer cevaplar aşağıdaki gibidir:

K1: “Her taraftan ziyaret edilen adaklar adanılan dualar edilen birçok hayra vesile olan yer ve ibadethanedir. Bu noktada köyün tanınabilirliği açısından önem taşımaktadır.”.

K3: “Köy için çok önemlidir. Burada onu kutsal saymayan kimseyi bulamazsınız. Neredeyse herkes kendisi için bir adak adanmış ve gerçekleştirmiştir.”

K6: “Bölge için önemi de aslında koruyuculuk. Bakın belki diğer gördüğünüz insanlar da bunu anlatmıştır. Köyün insanların şu an yaşıyor olması onun eşkıyaları kovması sayesinde bence köyün temel yapı taşlarından biri.”.

K8: “Biz buradaki bölgenin şu ana kadar var olmasını onun sayesinde olduğunu düşünüyoruz. Bölgenin koruyucusudur. Burayı korumaktadır.”.

K13: “Hızır türbesinin bölge için önemi. Bölge insanlarını bir araya getirip birlik beraberlik içerisinde hareket edebilmelerini sağlamasıdır.”

Tablo 5. Hızır ve Turizm İlişkinine İlişkin Tanımlamalar

Kodlar	Katılımcılar	F	%
Hızır Türbesi'nin İnanç Turizmine Etkisi	K1,K2,K3,K5,K8,K9,K11, K13,K14,K16	10	45,45
Hızır Türbesi'nin Doğal ve Çevresel Etkisi	K1,K3,K4,K6,K7,K8,K9,K13	8	36,36
Hızır Türbesi'nin Geleneksel ve Kültürel Değerlere Etkisi	K6,K10,K12,K15	4	18,18

Mevcut araştırmada merak edilen bir diğer soru türbenin turizme kazandırılıp kazandırılmamasına ilişkin yerel halkın düşünceleridir. Bu bağlamda “Sizce burası turizme kazandırılmalı mıdır?”, sorusu sorularak katılımcıların düşünceleri öğrenilmeye çalışılmıştır. Katılımcıların verdiği cevaplar doğrultusunda turizme ilişkin düşünceler sırasıyla “Hızır Türbesi'nin İnanç Turizmine Etkisi (%45,45)”, “Hızır Türbesi'nin Doğal ve Çevresel Etkisi (%36,36)” ve “Hızır Türbesi'nin Geleneksel ve Kültürel Değerlere Etkisi (%18,18)” olarak üç alt temada toplanmıştır. Bu temalara ilişkin hem olumlu hem de olumsuz cevaplar verilmiştir. Bunların birkaçı aşağıdaki gibidir;

K2: “Turizme kazandırılmalı ve insanların inanç sisteminde yeri olan yerin bulunduğu yere katkısı arttırılmalıdır.”.

K5: “Elbette kazandırılmalı, çünkü bu köy sadece inanç turizmi açısından değil doğal turizm açısından da kıymetli. Roma dönemine dair çok eser olduğunu düşünüyoruz. Birkaçı ortaya çıktı.”.

K7: “Doğal yapısı tahrip edilmeden çevreye duyarlı, inanca saygı çerçevesinde turizme kazandırılmalıdır”.

K9: “Evet, çünkü inanç turizmi kapsamında Antakya'nın öne çıkan türbelerindedir. Ayrıca, mükemmel bir manzarası vardır insanlar buraya her iki amaçla gelebilir.”.

Tablo 6. Hızır'a ilişkin Efsanelerin Konusu ve Efsanelere Yönelik İnanışlara İlişkin Tanımlamalar

Kodlar	Katılımcılar	Frekans	Yüzde
Eşkıyalardan Köyü Koruması	K1,K2,K3,K4,K5,K6,K8,K9,K11,K12,K13,K14,K16	13	65,00
Doğal Afetlerden Köyü Koruması	K1,K2,K5,K9,K10,K12,K13	7	35,00

Araştırmada cevabı aranan bir diğer soru, Hızır'a ilişkin bir efsanenin bilinip bilinmediğidir. Buna ilişkin katılımcılara “Hızır/Hıdır Türbesi ile ilgili bildiğiniz efsaneleri veya birebir yaşadığınız deneyimleri anlatabilir misiniz?”, sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların verdiği cevaplar incelendiğinde, efsane konusuna ilişkin oluşturulan ilk temanın “Hızır'ın Eşkıyalardan Köyü Koruması (%65,00)” olduğu tespit edilmiştir. Efsanelere yönelik oluşturulan ikinci tema ise, “Doğal Afetlerden Köyü Koruması (%35)” olduğu belirlenmiştir. Bu temalara ilişkin verilen cevaplardan birkaçı aşağıdaki gibidir.

K4: Kesinlikle evet, bakın benim bir hikâyem var. Köyde çok genç bir beyefendi vefat etti. Ben o gün beyefendinin kuzeni ile balık tutmaya gidecektim. Öldüğünü yeni öğrenmiştik. Kuzenine dedim ki gitmeyelim ayıp olur yakınımızdır. Yok, boş ver gidelim ölenle ölünmez dedi. Neyse Adana'ya kadar gittik, dönerken uyuyakaldık ve araba yuvarlandı. Ben gözümü açtığımda Hızır yetiş dedim, nasıl oldu anlamadım ama çok dua ettim ve burnum bile kanamadan çıktım. Ama mühim olan bu değil, bizim köyün önde gelen yaşlılarından biri akşamında evime geldi. Ali iyi misin dedi, ben bir rüya gördüm sen ölecektin, Azrail

yanına geliyordu tam seni kurtaracaktım ak libaslı bir amca omzuma dokundu korkma Ali'ye bir şey olmayacak diye ve bu rüyayı görürken de Hızır'ın avlusunda görmüş, çok garip değil mi? Beni o kurtardı.

K11: *Var. Çok eskiden eşkıyalar köyü basmak için plan yapmışlar. Milletın canına malına kast edeceklerdi. Tam dağdaki türbeye yetiştiklerinde karşularına beyaz libaslı aksakallı bir dede figürü çıkmış. Asası ile kovalamış asa bir silaha dönüşmüş sanki. Kendisine isabet edilen kurşunlar bademe dönüşmüş bademleri tutup kendilerine atınca tekrar kurşuna dönüşmüş. Böylece o eşkıyaları def etmiş, köye girememişler. Ve bundan uzun yıllar sonra eşkıyalardan biri tekrardan yerel halka karışmış ve bizim köyü ziyarete gelmiş, özür dilemek istemiş. Köy halkına demiş ki burada çok uzun boylu beyaz elbiseli ve beyaz sakallı elinde asası olan bir adam vardı. Nerede o, yaşıyor mu diye sordu. Herkes böyle birinin olmadığını söyledi. Fakat kendi bakın biz yıllar önce burayı baskına geldiğimizde kendisi bizi bu tepede karşıladı ve kovdu efsanedeki şeyleri tek tek anlattı. Bu şekilde köy halkı, tasvir edilenin Hızır Aleyhisselâm olduğunu anlamışlar. İkincisi, dağda yangın çıkar ve kendisinin hizasına gelince ufacak bir yaprak bile yanmaz. Bu yüzden inanıyorum.”*

Tablo 7. Efsanelere İnanışlarına Yönelik Görüşler.

Kodlar	Katılımcılar	F	%
Efsanelere İnanıyorum	K1,K2,K3,K4,K5,K7,K8,K9,K10,K14,K15,K16	12	75,00
Efsanelere İnanmıyorum	K6,K11,K12,K13	4	25,00

Katılımcıların yukarıdaki anlatılan efsanelere inanıp inanmadıklarına dair “Siz bu efsanelere inanıyor musunuz?” Sorusu sorulmuştur. Katılımcılardan alınan cevaplar doğrultusunda iki alt tema oluşturulmuştur. Bu temalar “Efsanelere İnanıyorum” (%75,00) ve “Efsanelere inanmıyorum” (%25,00) şeklindedir. Her iki soruya ilişkin verilen bazı cevaplar aşağıdaki gibidir;

K1: *Evet kesinlikle inanıyorum. Çünkü varlığına dair şahit olduğum çok şey var. Açıkçası ben Allah'ın gücü ve kudretine sahip Hz. Hızır'ın ilahi kudreti tecelli ettiğine inanıyorum.*

K6: *“Eskiden daha fazla inanıyordum açıkçası, şimdi bazen sorguluyorum.”*

K11: *“Hayır, ama tarihim ve değerlerim açısından kıymetli bulurum.”*

K12: *“Efsanelere inanmıyorum. Evet, Hz. Hızır'a inanıyorum.*

Tablo 8. Hızır'a Ait Ritüellere İlişkin Bilgiler

Kodlar	Katılımcılar	F	%
Bahur (tütsü) Yakmak	K1,K3,K4,K8,K9,K10,K11,K14,K16	9	24,32
Hızır Türbesi'nden Çıkarken Yüzün Dönük Şekilde Çıkmak	K1,K3,K5,K7,K8,K12,K14,K16	8	21,62
Çaput Bağlamak	K2,K3,K8,K11,K13	5	13,51
Kapının Sağ Ve Sol Girişlerini Öpmek	K1,K3,K11,K16	4	10,81
Yapılan Adağı Eşit Şekilde Dağıtmak	K3,K4,K5	3	8,11
Dış Ve İç Mekânı Üçer Defa Tavaf Etmek	K11,K12,K14	3	8,11
Zeytinyağı İle Şifalanmak	K3,K5,K16	3	8,11
Hızır'ın Huzurunda Namaz Kılmak	K3,K5	2	5,41

Araştırma kapsamında sorulan son açık uçlu soru ise ; “Hızır Türbesi'ne dair özel bir ritüel var mıdır? Var ise anlatabilir misiniz?” sorusudur. Soruya verilen cevaplar doğrultusunda 8 alt tema oluşturulmuştur. Bunlar “Bahur (tütsü) Yakmak” (%24,32), “Hızır Türbesi'nden çıkarken yüzün dönük şekilde çıkmak” (%21,62), “Çaput Bağlamak” (%13,51), “Kapının sağ ve sol girişlerini öpmek” (%10,81), “Yapılan adağı eşit şekilde dağıtma ” (%8,11), “Dış ve iç mekânı üçer defa tavaf etmek” (%8,11) , “Zeytinyağı ile şifalanmak” (%8,11), “Hızır'ın Huzurunda Namaz Kılmak” (%5,41) şeklinde sıralanmaktadır. Bu temalara ilişkin verilen bazı cevaplar aşağıdaki gibidir;

K8: *“Vardır, ziyarete girildiğinde ilk olarak abdestli olman gerekir. Yüzün her zaman türbeye dönük olmalıdır asla sırtını dönmemelisin, türbe içerisinde sadece iyiye ve doğru şeylere yönelik dualar etmelisin. Bahur dediğimiz tütsüyü yakarak 3 defa turlamalıyız. İçeride bulunan zeytinyağını ağrıyan bir bölgenize sürünce geçebilir. Bakın buradaki şey alma-verme dengesini kurmak zorundayız. Nasıl dersiniz ya türbeyi gönüllü bir şekilde temizlersiniz, ya türbeye tuz, bahur gibi elzem şeyler getirirsiniz. Türbenin önünde bir sürü ağaç var insanlar burada niyetlerini türbeden alınan bir beze niyet ederek ağaca asarlar.”*

K14: *Bir kere tertemiz olmak zorundayız. Bu tertemizlik sadece bedenen değil ruhen de olmalı. Geçmeden önce çevreyi 3 defa tavaf ederiz. İçeri geçerken kapının sağından ve solunda bulunan girişleri 3*

er defa öperiz. İçeri geçince türbe içerisinde yer alan mezarlığı 3 defa öperiz ve içeride yeniden 3 defa döneriz. Bu aşamalarda bahur yakmak iyi olur. Çıkarken de sırtımızı dönmemeliyiz. Ayaklar ters yürür. Çıkarken yeniden 3 er defa öperiz ve dualar ederiz. Yüzümüzü de yıkarız”.

Tablo 9. Hızır Aleyhisselâm Türbe’sinin Önemine İlişkin Frekans Analizi

Kodlar	Katılımcılar	F	%
İnanç turizmi açısından önemli olduğu için	K1,K2,K3,K4,K5,K9,K11,K15,K16	9	56,25
Milli değere sahip oldukları için	K6,K8,K10,K12,K13	5	31,25
Tarihi açıdan önemli oldukları için	K7	1	6,25
Gelecek nesiller için	K14	1	6,25

Çalışmada cevabı aranan diğer soru; *Sizce, bölgedeki Hızır Aleyhisselâm Türbesi en çok niçin korunmalıdır?*, sorusudur. Bu soruda araştırmacılar tarafından 7 kod hazırlanmıştır. Hazırlanan kodlar Tablo 9’dan da görülebilir. Bu soruda katılımcıların 3 kod (Ana tema) üzerinden cevap verdikleri belirlenmiştir. Bu ana temaların sırasıyla “İnanç turizmi açısından önemli olduğu için (%56,25)”, “Milli değere sahip oldukları için (%31,25)” ve “Tarihi açıdan önemli oldukları için(%6,25)” dir.

Araştırmaya dair oluşturulan görüşme formunun sonunda “Bana göre Hızır Aleyhisselâm Türbe’si.....gibidir. Çünkü,” cümlesini metafor aracılığıyla tamamlamaları istenmiştir.

Tablo 10. Hızır’a Yönelik Oluşturulan Metaforlar

Metafor Kodu	Metafor Adı	f	%
1	Koruyucu	9	60,00
2	Kutsal	3	20,00
3	İlahi	2	13,33
4	Ev	1	6,67

Tablo 4.10’da Hızır’a yönelik oluşturulan metaforlara yer verilmiştir. Bu metaforların içerisinde koruyucu metaforu 9 kişi (% 60,00) ile en fazla geliştirilen metafor olmuştur. Koruyucu metaforunu takiben kutsal (f=43), ilahi (f=2), ev (f=1) metaforları yer almaktadır. Bu temalara ilişkin verilen cevaplar aşağıdaki gibidir;

K1: ...Köyün koruyucusu gibidir. Çünkü neredeyse tüm köy her korkuda ve olayda ona sığınırız...

K2: ...Sırdır. Çünkü yardıma ihtiyacı olan her insana yetişir. Kendisi için zaman ve mekânın önemi yoktur.

K3: ...Kutsal alan gibidir, çünkü koruyucudur.

K4: ...Koruyucu gibidir, çünkü her düştüğümde beni kaldıran O’dur.

K5: ... Koruyucu gibidir, çünkü her düştüğümde bana yetişendir.

K6: ...Güven gibidir, çünkü bizi koruyor.

K7:Koruyucudur, çünkü herkesi korumaktadır.

K8: ...kurtarıcı gibidir, çünkü her sıkıştığım da bana yetişir.

K9: ...Koruyucu kutsal bir yer gibidir. Çünkü oraya gittiğimde kendimi korunmuş ve güvende hissederim...

K10: Uzun süredir yaşadığım evim gibidir, çünkü oradayken huzur buluyorum.

K11: Kutsal alan gibidir, çünkü koruyucudur.

K12:Koruyucu ilahi biri gibidir. Çünkü her zorlukta yanımızdadır.

K13: Kutsal bir varlık gibidir, çünkü sürekli olarak olağanüstü olaylar ile bağdaştırılmaktadır.

K14: Köyün ruhani bir karakolu, koruyucusudur. Çünkü bütün kötü olaylarda, kazalarda yerel halkı korumuş ve güven vermiştir.

K15:İlahi güç gibidir. Çünkü içsel bir huzur sunmaktadır.

K16: İlahi gücün bize sunmuş bir simgesi gibidir. Çünkü içsel bir huzur sunmaktadır.

Çalışmada ele alınan konu ile ilgili olarak katılımcıların verdiği cevaplar doğrultusunda en az dört kez tekrarlanan kelimeler temel alınarak, katılımcıların görüşlerine yönelik kelime bulutu ile analiz yapılmış ve Şekil 1’de sunulan kelime bulutu elde edilmiştir.

Şekil 1. Katılımcıların Görüşlerine İlişkin Kelime Bulutu

5. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Hızır inancı, üç semavi dinde köklü bir geçmişe sahiptir. İslamiyet’te Hızır, Hristiyanlıkta St. George, Musevilikte Mor Carsus olarak adlandırılmaktadır. Kimi inanışa göre, peygamber kimi inanışa göre kutsal bir ruh olarak tanımlanmaktadır. Genel olarak, üç semavi dinde de insanların yardımına yetişen, kriz anında yatıştırıcı, insanlara kendini güvende hissettiren biri olarak tanımlanmaktadır (Eraslan, 2019). Mevcut araştırma sonuçlarına göre; katılımcılar Hızır’ın kimliğini genel olarak Allah’ın yeryüzündeki temsilcisi ve Kutsal bir varlık olarak tanımlamaktadır. Bu sonuç Türk (2010) ve Küçük’ün (2017) çalışmalarında elde edilen sonuçlar ile örtüşmektedir. Bu bağlamda, Hızır’ın kimliği ile ilgili farklı görüşler olsa da çoğunluğun ona inandığını ve güvendiğini söyleyebilmek mümkündür.

Araştırmanın temelinde olan Dursunlu Hızır Aleyhisselam Türbesi’nin hem kişisel hem de bölgesel önemin olduğu görülmüştür. Katılımcılar, bölgenin bugüne kadar sağlam kalmasının nedenini Hızır Türbesi olarak görmektedir. Ayrıca, türbenin kutsallığından, koruyuculuğundan, içsel huzur vermesinden, sosyalleşmeye olanak sağlamasından hem kişisel hem de bölgesel önem taşımaktadır.

Türbeye ait iki efsane vardır. Bunlardan biri Hızır’ın köyü eşkiyalardan koruması diğeri ise, yangının kendi kendine sönmesidir. Katılımcıların belirttiğine göre yerel halkın tümü efsanelerin konularına ve içeriklerine dair bilgi sahibi olmakla beraber çoğunluğu bu efsanelere inanmaktadır. Türbeye ait ritüellerde öne çıkanlar ise, bahur (günlük) ismiyle bilinen tütsüyü yakma, Hızır makamını üç defa tavaf etme, giriş kapısının sağ ve sol kenarlarından öpme, dualarla içeri girme, şifalanmak istenilen alana zeytinyağı sürme, yapılan adakların eşit koşullarda dağıtılmasıdır. Her katılımcının vurguyla belirttiği bir diğer gelenek ise, Hızır makamından ayrılırken hiçbir şekilde sırtını dönmemektir.

Hızır Aleyhisselam Türbesi’nin, inanç turizmi açısından önemli olması, milli değerler ve tarihi açıdan önem taşıması ve son olarak gelecek nesillere taşıma isteğinin var olması gibi sebeplerle yerel halk tarafından korunmak istenmektedir.

Geliştirilen metaforlar ile Hızır Aleyhisselam türbesinin bölgenin koruyucu ruhani varlığı olması neredeyse tüm katılımcıların ortak fikridir. Hızır Aleyhisselam türbesinin, genel olarak kutsal bir varlık, güvenilir, ilahi bir güç ve huzur gibi ifadelerle açıklandığı belirlenmiştir.

Sonuç olarak, Hızır Aleyhisselam türbesinin birleştirici özelliğinin olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Hızır inancının bölgede çok kuvvetli olduğu, Hızır’ın ayak bastığı yerlerin türbe olarak kutsal sayıldığı, katılımcıların zihninde Hızır’ın ölümsüz bir kul olduğu ve zor zamanlarda insanlara farklı kılıklar aracılığıyla görüldüğü ifade edilebilir.

Araştırmanın birtakım sınırlılıkları mevcuttur. Bunlardan ilki araştırmanın yalnızca Antakya’da yer alan Dursunlu köyündeki yerel halka uygulanması, ikincisi ise, nitel araştırma yöntemlerinden yararlanılmasıdır. Antakya’da birçok Hızır türbesi bulunmaktadır. Bu türbelerden biri Küçük (2016) tarafından yapılan çalışma ile aktarılmaya çalışılmış, ancak, çalışmada sıklıkla bilinen türbeler ön plana çıkmıştır. Gelecek çalışmalarda Antakya’da öne çıkmayan türbelerin hem tarihsel hem de mimari açısından ele alınması ve bu türbelere yönelik çalışmaların yapılması ve genel olarak Antakya halkının bu türbeler ile görüşlerinin değerlendirilmesi önerilmektedir.

Araştırmayı yürütüme için Mersin Üniversitesi Etik Kurulundan 07.02.2023 tarih ve 455 sayılı kararla etik kurul onayı alınmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Albayrak, A. (2013). *Alternatif turizm* (1.baskı). Detay Yayıncılık.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., ve Yıldırım, E. (2007). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı*. Sakarya Yayıncılık.
- Bahadır, G. (2010). Kuruluşundan IV. yüzyıl'a kadar Antakya. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 349-372.
- Birdir, S. ve Çiçekli Ayyıldız, S. (2022). Hatay'da ipekçilik. U. Yenipınar (Eds.) içinde *Anadolu İpek Yolu Kültürel Mirasları II* (1.baskı, ss. 117-130). Nobel Yayınevi
- Başer, M. Y. ve Olcay, A. (2021). Battalgazi (eski Malatya) inanç turizmi potansiyelinin SWOT analizi ile değerlendirilmesi. *Journal of Tourism Intelligence and Smartness*, 4(3), 341-366.
- Bilgin, N. (2006). *Sosyal bilimlerde içerik analizi teknikler ve örnek çalışmalar* (1.baskı). Siyasal Yayın Evi.
- Çayır M. Y. ve Sarıtaş, M. T. (2017). Nitel veri analizinde bilgisayar kullanımı: Bir betimsel içerik analizi *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi*, 11(2), 526-530.
- Demirel, T. (2022). *Kilikya bölgesi inanç tur rotaları ve turizm paydaş görüşleri; Aziz Pavlus ve Aya Tekla örneği* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Mersin Üniversitesi.
- Durdu, A. (2013). Hatay Nusayrilerinde eren inancı ve inanç merkezleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (54), 253-266.
- Eraslan, A. (2019). Hatay'da dinler arası ortak değer: İlyahu-han nebi, mar george (corcus) ve hızır (el-hıdır). *Folklor/Edebiyat*, 25(97), 71-94.
- Eykay, İ. (2013). *İnanç turizmi açısından Antakya'nın değerlendirilmesi* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Muğla Üniversitesi.
- Günay, A. (2023). "Dursunlu Hızır Aleyhisselâm Türbesi". Görüşme Tarihi: 04.03.2023
- Gündüz, Y. (2016). *Kültürel miras açısından inanç turizmi: Türkiye örneği* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Güngör, K. (1956). Anadolu'da hızır geleneği ve hıdırellez törenlerine dair bir inceleme. *Türk Etnografya Dergisi*, (52), 56-72.
- Gür, A. (2023). "Dursunlu Hızır Aleyhisselâm Türbesi". Görüşme Tarihi: 05.03.2023.
- Güzel, F. Ö. (2010). Turistik ürün çeşitlendirmesi kapsamında yeni bir dinamik: inanç turizmi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 2, 90-92.
- Jafari, J. ve Scott, N. (2014). Muslim world and its tourisms. *Annals of Tourism Research*, (44), 1-19. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2013.08.011>
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (23. baskı). Nobel Yayın Dağıtım.
- Korkmaz, S. ve Bağırhan, T. (2021). Antik çağın son olimpiyatı "Antakya". *Electronic Turkish Studies*, 16(3), 978-988.
- Küçük, Z. G. (2017). Cults formed around the places of visit in Hatay province. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 7(1), 133-148.
- Küçük, Z. G. (2016). *Ziyaret fenomeni: Hatay ve çevresi örneği* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Çukurova Üniversitesi.
- Jiang, Z., Jiang, X., Jin, Y. ve Tan, L. (2024). A study on participatory experiences in cultural and tourism commercial spaces. *Heliyon*, 10(2), 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e24632>
- McIntosh, I. S., Haddad, N. F. ve Munro, D. (Eds.). (2019). *Peace journeys: A new direction in religious tourism and pilgrimage research*. Cambridge Scholars Publishing.
- Ocak, A. Y. (1985). *İslam-Türk inanışlarında hızır yahut hızır-ilyas kültü* (cilt:54). Ankara Üniversitesi Basımevi
- Olsen, D. H. ve Esplin, S. C. (2020). The role of religious leaders in religious heritage tourism development: the case of the church of Jesus christ of latter-day saints. *Religions*, 11(5), 256. <https://doi.org/10.3390/rel11050256>
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi* (cilt: 1). Türk Tarih Kurumu.

- Richards, G. (2007). *Cultural tourism: Global and local perspectives*. Psychology Press.
- Schweinsberg, S. ve Sharpley, R. (2024). Oral tradition, ancient history and religious tourism knowledge. *Tourism Recreation Research*, 1-9. <https://doi.org/10.1080/02508281.2024.2319564>
- Senbeto, D. L. (2022). One stone, two birds: Harnessing interfaith tourism for peacebuilding and socio-economic development. *Journal of Sustainable Tourism*, 30(2-3), 550-564. <https://doi.org/10.1080/09669582.2021.1901907>
- Sharma, V. (2014). Faith tourism: For a healthy environment and a more sensitive world. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 1(1), 3. <https://doi.org/10.21427/D7772J>
- Soruklu, N. (2018). *Hızır kültü: inanışlarda ve sözlü edebiyatında hızır* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Muğla Üniversitesi.
- Türk, H. (2010). Nusayrilerde hızır inancı. *Turkish Culture & Hacı Bektas Veli Research Quarterly*, 54, 225-242.
- Uygun, C. (2023). "Dursunlu Hızır Aleyhisselâm Türbesi". Görüşme Tarihi: 23.03.2023.
- Wang, D., Shen, C. C., Tseng, T. A. ve Lai, C. Y. (2024). What is the most influential authenticity of beliefs, places, or actions on the pilgrimage tourism destination attachment?. *Sustainability*, 16(1), 431. <https://doi.org/10.3390/su16010431>
- Woodward, S. C. (2004). Faith and tourism: Planning tourism in relation to places of worship. *Tourism and Hospitality Planning & Development*, 1(2), 173-186.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. baskı). Seçkin Yayıncılık.

Sağlık Çalışanlarının Bilişim Teknolojilerine ve Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutumları Arasındaki İlişki*

The Relationship between Healthcare Workers Attitudes towards Information Technologies and Flexible Working Arrangements

Meral ESEN¹, Sezer KORKMAZ²

1. Dr., T.C. Sağlık Bakanlığı,
meralesenesen@hotmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-9910-0305>
2. Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi, sezer.korkmaz@hbv.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0001-9393-5136>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi ResearchArticle

Başvuru Tarihi/Application Date
25.05.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
16.08.2024

DOI
10.20875/makusobed.1489952

* Bu çalışma, Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Programı kapsamında Prof. Dr. Sezer KORKMAZ'ın danışmanlığında Meral ESEN tarafından hazırlanan "Koronavirüs Pandemisi Sürecinde Sağlık Bakanlığı Çalışanlarının Bilişim Teknolojilerine ve Esnek Çalışma Sistemine Yönelik Tutumlarında Demografik Değişkenlerin Düzenleyici Rolü" (2023) başlıklı doktora tezinin bir kısmından türetilmiştir.

Öz

Bilgi çağı olarak adlandırılan içinde bulunduğumuz çağda teknoloji, yaşamın her alanında kullanılmaktadır. Teknolojik gelişmeler ile birlikte çalışma hayatı da değişmekte esnek çalışma düzenlemeleri yaygınlaşmaktadır. Bu çalışmanın amacı bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemeleri ilişkisinin araştırılmasıdır. Bu amaç doğrultusunda Sağlık Bakanlığı Ana Hizmet Birimlerinde görevli 401 sağlık çalışanına pandemi sürecinde anket uygulanmış, toplanan veriler, tanımlayıcı istatistikler ve yapısal eşitlik modeli ile analiz edilmiştir. Çalışma neticesinde bilişim teknolojilerine yönelik tutumda; cinsiyet, iş yerindeki pozisyon, yaş ve eğitim durumu değişkenlerinde, esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumda ise; cinsiyet, iş yerindeki pozisyon, yaş ve çalışma süresi değişkenlerinde anlamlı farklılık bulunmuştur. Bilişim teknolojileri tutum ile esnek çalışma düzenlemeleri tutum arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğu gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Bilişim Teknolojileri, Esnek Çalışma Düzenlemeleri, Tutum, Sağlık Çalışanları.*

Abstract

In today's era, which is referred to as the Information Age, technology is being used in every aspect of life. With technological advancements, the work environment also changes, and flexible work arrangements become more widespread. The purpose of this study is to investigate the relationship between information technologies and flexible work arrangements. To serve this purpose, a survey was conducted on 401 healthcare workers employed in the Ministry of Health Main Service Units during the coronavirus pandemic. The collected data were analyzed using descriptive statistics and structural equation modeling. As a result of the study, significant differences were found in the participants' attitudes towards information technologies based on gender, workplace position, age, and educational background. Similarly, significant differences were observed in the participants' attitudes towards flexible work arrangements based on gender, workplace position, age, and years of employment. Relationship between attitudes toward information technologies and attitudes toward flexible work arrangements revealed a statistically significant positive correlation.

Keywords: *Information Technologies, Flexible Working Arrangements, Attitude, Healthcare Workers.*

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Esen, M. ve Korkmaz, S. (2024). Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları arasındaki ilişki. *MAKU SOBED*, (40), 70-90. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1489952>

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

Working in flexible working arrangements has gained importance in recent years. During the coronavirus pandemic, flexible working arrangements were implemented more comprehensively with the impact of developments in information technologies. In this process, healthcare workers employed in the Ministry of Health were also included in flexible working arrangements. With this study, the relationship between the attitudes of healthcare workers employed in the Ministry of Health towards information technologies and flexible working arrangements was investigated. In addition, it was examined whether there is a significant difference in the attitudes of healthcare workers towards information technologies and flexible working arrangements according to demographic variables (gender, marital status, position in the workplace, age, educational status, occupation and working time).

Research Questions

Is there a relationship between healthcare workers attitudes towards information technologies and flexible working arrangements? Do healthcare workers attitudes towards information technologies differ significantly according to demographic variables? Do healthcare workers attitudes towards flexible working arrangements differ significantly according to demographic variables?

Literature Review

With the developments in technology and the widespread use of the internet, there has been a transformation from the industrial age to the computer and information age (Digital age) (Ersöz & Özmen, 2020, p. 177). This transformation has affected working life and employees. With the change in computer technologies, flexible working arrangements such as working from home and remote working have entered working life.

When the literature on attitudes towards information technologies and flexible working arrangements is examined, it is seen that there is a positive relationship between employees' attitudes towards information technologies and flexible working arrangements (Torre & Sarti, 2018; Kaytan, 2021; Şirin, 2022).

Methodology

A total of 401 healthcare workers employing in the Ministry of Health participated in the study. This research is a descriptive study using a survey model. The first part of the questionnaire form consists of the "Information Technologies Attitude Questionnaire" prepared by Mertoğlu (2020). The "Attitude Scale towards Flexible Working Arrangements", which constitutes the second part of the questionnaire form, was developed by Albion (2004). In the third part of the questionnaire form, demographic variables (gender, marital status, position in the workplace, age, educational status, occupation and working time) were included.

Reliability and validity analyses of the data were performed, and then the attitudes of healthcare workers towards information technologies and flexible working arrangements were examined with demographic characteristics. In addition, the relationship and the direction of the relationship between healthcare workers attitudes towards information technologies and flexible working arrangements were investigated.

Results and Conclusions

In this study, the attitudes of healthcare workers employed in the Ministry of Health towards information technologies and flexible working arrangements were measured. According to the results of the study, it was found that there was a positive, weak relationship between the attitude towards information technologies and the attitude towards flexible working arrangements. The fact that there is a positive relationship between the variables shows that when there is an increase in one of these variables, there will be an increase in the other variable. In other words, it is thought that employees with high attitudes towards information technologies will also have high attitudes towards flexible working arrangements.

In the study, the attitudes of healthcare workers towards information technologies and flexible working arrangements were associated with demographic variables. In attitudes towards information technologies, significant differences were found in the demographic variables of gender, position in the workplace, age and educational status. In the attitudes towards flexible working arrangements, significant differences were found in the variables of gender, position in the workplace, age and working time among demographic characteristics.

Since this study was conducted during the Coronavirus Pandemic, when flexible working arrangements were implemented extensively, it is thought to carry the effects of the pandemic. In addition, the fact that the study was conducted only for healthcare workers employed in the Ministry of Health is a

limitation of the study.

It is recommended that future studies should be applied to another population and sample group for employees at different levels and statuses and the results should be compared.

1. GİRİŞ

Endüstri Devrimi, ekonomik ve sosyal hayattan çalışma hayatına kadar birçok değişiklik meydana getirmiştir. Bu dönemde, üretim makinalara devredilmiş, iş hayatı evden fabrikalara taşınmıştır. Ulaşımındaki değişimler de ticaretin büyümesine ve rekabette artışa neden olmuş, nüfus artışı ve şehirleşme yine bu dönemlerde meydana gelmiştir (Dede ve Türkmen, 2019, s. 2022). Endüstri Devrimi ile evden fabrikalara taşınan iş yaşamı teknolojide yaşanan gelişim ile birlikte esnek çalışma düzenlemelerine dönüşmeye başlamıştır.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında bilgi ve iletişim teknolojilerinde başlayan gelişim, yirmi birinci yüzyılda hız kazanmıştır. Yaşanan bu gelişim iş yaşamını yeniden şekillendirmiş, farklı faaliyet alanlarının ve yeni sektörlerin oluşmasını, bilgi çağı, bilgi ekonomisi gibi kavramların hayatın her alanına girmesini sağlamıştır (Kevük, 2006, s. 324). Bilgi ve iletişim teknolojileri, modern toplumun ayrılmaz bir parçası haline gelmiş, sağlık hizmetlerinde de önemli değişimler yaşanmasını sağlamıştır (Şemin, 1999, s. 6). Sağlık sektöründe gerçekleşen teknolojik gelişmeler ile birlikte sağlık bilişim teknolojileri kavramı ortaya çıkmıştır (Lerouge vd., 2014, s. 1).

Koronavirüsün pandemi haline gelmesi ve tüm dünyaya yayılması ile esnek çalışma düzenlemeleri gündeme gelmiş (Özçelik, 2021, s. 221), daha önce sağlık sektöründe uygulanmayan evden çalışma, esnek çalışma saatleri ve online sağlık hizmetleri gibi esnek çalışma düzenlemeleri de bilişim teknolojilerinden yararlanılarak kapsamlı bir şekilde uygulanmaya başlanmıştır.

Bu çalışmada, sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları ele alınmıştır. Çalışmanın, Koronavirüs Pandemisi sürecinde yapılmış olması nedeniyle pandeminin etkilerinin gözleneceği düşünülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1 Bilişim Teknolojileri ve Sağlık Sektöründe Kullanımı

Yaşadığımız yüzyılda teknolojinin gelişim ve dönüşüm hızı artmakta, bilgi toplumu, bilgi ekonomisi ve bilgi yönetimi gibi kavramları içeren bu yeni dönem “Bilgi Çağı” olarak adlandırılmaktadır (Tecim ve Gökşen, 2009, s. 2239). Üretim işletmelerinden hizmet işletmelerine, sağlıktan eğitime kadar günümüzde hayatın her alanında kullanılan teknoloji; maliyetleri azaltmakta, üretim zamanını da kısaltmaktadır. Türk Dil Kurumu Sözlüğü teknolojiyi, “bir sanayi dalı ile ilgili yapım yöntemlerini, kullanılan araç, gereç ve aletleri, bunların kullanım biçimlerini kapsayan uygulama bilgisi” olarak tanımlamaktadır. Bilişimi ise “teknik, ekonomik ve toplumsal alanlardaki iletişimde kullanılan ve bilimin dayanağı olan bilginin özellikle elektronik aletler aracılığıyla düzenli bir biçimde işlenmesini öngören bilim, informatik, sibernetik” olarak tanımlamaktadır (TDK, 1998, s. 297). Bilişim teknolojileri; bilginin toplanmasını, işlenmesini, saklanmasını ve ihtiyaç duyulduğunda herhangi bir yere gönderilmesini veya herhangi bir konumdan bu bilgiye hızlı bir şekilde erişilmesini sağlayan teknolojiler bütünüdür (Avison ve Eliot, 2006, s. 5).

Bilişim teknolojilerinin sağlık sektöründe kullanımı ilk olarak 1960’ların başlarında, az sayıda hastanenin hasta hesapları ve çalışanların ücret bordroları gibi bazı idari işlemlerin otomasyonu ile başlamıştır (Tengilimoğlu vd., 2009, s. 349). Zaman içinde artan bir hızda bilgi teknolojilerinde ve sağlık sektöründe birçok gelişme yaşanmış daha etkili ve az maliyetli sağlık hizmeti sunumu sağlanmıştır. Günümüzde akıllı tıp uygulamaları ile sağlıkta yapay zeka ve büyük veri ön plana çıkmıştır. Bunların yanında mini laboratuvarlar, robot eller, özelleştirilmiş malzemeler ve giyilebilir cihazlar üretilmeye başlanmıştır. Üstelik günümüzde her cihaz daha hızlı ve küçük boyutlarda üretilebilmekte hatta kişiselleştirilebilmektedir (Chen vd., 2020, s. 2).

Etkili ve bütünleşmiş bir sağlık bilgi sistemi kanıta dayalı sağlık politikası kararları almada rol oynamakta, güçlü bir sağlık sisteminin temelini oluşturmaktadır. Sağlık politikası karar vericileri, bir topluluğun sağlığının nasıl olduğu ve sağlık sorunlarının nereden kaynaklandığı gibi soruların cevaplarına

sağlık bilgi sistemleri ile ulaşmaktadırlar (Hodge, 2012, s. 15). Doğru, yeterli ve yerinde kullanılan bilişim teknolojileri; örgütsel verimliliği ve hizmet kalitesini artırmakta, hasta memnuniyeti ve çalışan motivasyonunda yükselme, rekabette üstünlük ve maliyetlerde azalma sağlamaktadır (Tarcan, 2015, s. 3).

Tan ve Tan (2011, s. 372) sağlık hizmetlerinin her alanında kullanılmakta olan sağlık bilgi teknolojilerini, dört ana gruba ayırmaktadır. Bu gruplar aşağıda yer almaktadır;

- Hasta merkezli veri yönetim sistemleri
- Sağlık verilerinin toplumlar ve sosyal ağlar arasında paylaşımını destekleyen sistemler
- Kurum geneli yönetsel teknolojiler
- E-Sağlık

Sağlık Bakanlığı sağlıkta dönüşüm reformunun en önemli aşamalarından birisi olarak Ulusal Sağlık Bilgi Sistemini (USBS) Sağlıkta Dönüşüm Programı kapsamında uygulamaya koymuştur. Sağlık bilgi sistemlerinde, ulusal standartlar geliştirilmesini sağlayan bu program ile etkin bir bilgi sistemi altyapısı kurulmuştur (Sağlık Bakanlığı, 2012, s. 233).

2.2. Esnek Çalışma Düzenlemeleri

Sanayi Devriminden önce insanlar ihtiyaçlarını evlerinde üretirken, Sanayi Devrimi ile birlikte iş yerleri ve fabrikalar yaygınlaşmış, çalışma hayatı insan yaşamının bir parçası haline gelmiş, küreselleşme ve bilgi teknolojilerinde yaşanan gelişmeler sonucunda esnek çalışma düzenlemeleri çalışma hayatına girmiştir. Esnek çalışma, değişen şartlara uyum sağlamak için tarafların üzerinde anlaşıldığı normlarla çalışma saatlerini, yerlerini, şartlarını değişik ihtiyaçlara göre belirleyebilme serbestisidir (Ağcadağ, 2017, s. 64). Maxwell vd. (2007, s. 138) esnek çalışma düzenlemelerini “insanların işin ne zaman ve nerede yapıldığını değiştirmelerine izin veren resmi veya gayri resmi her türlü politika ve uygulama” olarak tanımlamaktadır. Esnek çalışma düzenlemeleri ile çalışanlara, işlerini nerede ve ne zaman yapacakları konusunda bir dereceye kadar seçenek sunmak ve işin kalitesine katkıda bulunmak amaçlanmaktadır (Kelliher ve Anderson, 2008, s. 420). Esnek çalışma düzenlemeleri; esnek zaman, yarı zamanlı veya azaltılmış saatler, dönemsel çalışma, iş paylaşımı, aile ile ilgili ve diğer izinler, sıkıştırılmış çalışma haftaları, kariyer molaları ve tele-çalışma gibi birçok uygulamayı içermektedir. Esnek çalışma düzenlemeleri genellikle aile dostu, iş-aile dengesi veya daha yakın zamanda iş-yaşam dengesi olarak da anılmaktadır (Lewis, 2003, s. 1). Esnek çalışma düzenlemeleri ile çalışanların iş-yaşam çatışması azalırken çalışma kapasitesi artmaktadır (Hill vd., 2010, s. 357).

Esnek çalışma düzenlemelerinin farklı şekilde sınıflandığı görülmekle birlikte, “uzaklaştırma stratejileri, sayısal esneklik, fonksiyonel esneklik, ücret esnekliği ve çalışma süresi esnekliği” genel kabul görmüş sınıflandırmadır (Ağcadağ, 2017, s. 65). Uzaklaştırma stratejileri; bazı işler asıl işverence yapılmamakta, başka kurum veya kişilere devredilerek yapılması sağlanmaktadır. Bu esneklik türünde ticari ilişkiler istihdam ilişkilerinin yerini almaktadır (Çelenk, 2008, s. 35). Sayısal esneklik; döngüsel veya yapısal talepteki veya teknolojiye bağlı değişikliklere cevap olarak işletmelerin ihtiyaçlarına göre iş hacmini azaltması ya da artırması anlamına gelir (Meulders ve Wilkin, 1987, s. 4). Sayısal esnek işletmelerde herhangi bir zamanda işletmede bulunan çalışan sayısının ihtiyaç duyulan çalışan sayısı ile tam olarak eşleşmesi mümkündür (Atkinson, 1984, s. 30). Fonksiyonel esneklik; İşletmelerde çalışanların, kendilerinden beklenen görevleri ve işletmenin ihtiyaç duyduğu hizmetleri yerine getirmeleri esnasında esnek davranabilmesi durumudur (Atalık ve Eroğluer, 2022, s. 60). Çalışanların ihtiyaca göre farklı işleri yerine getirmesi, işler ve faaliyetler arasında hızlı ve sorunsuz bir şekilde yeniden görevlendirilmesi fonksiyonel esnek işletmelerde mümkündür (Atkinson, 1984, s. 30). Ücret esnekliği; ülkenin ve işletmenin ekonomik yapısına, sektörel koşullara, verimlilik ve performans gibi pek çok değişkene bağlı olarak değişen ücretin belirlenmesi aşamasında işletmelerin esnek davranabilmesidir (Saracoğlu, 2021, s. 9). Çalışma süresi esnekliği; işgörene işyerinde geçirdiği süreyi serbestçe düzenleme olanağı vermekte, geleneksel çalışma sürelerinden farklı olarak işe başlama ve bitirme zamanlarını kişisel istekleri doğrultusunda belirlemelerini sağlamaktadır.

Esnek çalışma modelleri, istihdam biçimleri bakımından ve çalışma süreleri bakımından esnek çalışma olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. İstihdam biçimleri bakımından; tele çalışma, evde çalışma, taşeron uygulamaları ve ödünç iş ilişkisi, çalışma süreleri bakımından esnek çalışma grubunda ise çağrı üzerine çalışma, vardiyalı çalışma, kısmi süreli çalışma, iş paylaşımı modelleri ve kayan iş süreleri yer almaktadır (Başdoğan, 2015, s. 27).

Esnek çalışma düzenlemeleri zaman ve mekan olarak çalışana esneklik sağlamaktadır. Esnek çalışma düzenlemelerinin bazılarında sadece zaman esnekliği veya mekan esnekliği söz konusu iken bazı esnek çalışma düzenlemelerinin çalışana her iki alanda da seçim özgürlüğü tanıdığı görülmektedir (Başdoğan, 2015, s. 27).

2.3. Bilişim Teknolojileri ve Esnek Çalışma Düzenlemeleri İlişkisi

Teknoloji, günümüzde işlerin yürütülme biçimini değiştirmekte, geleneksel çalışma biçimine çok sayıda alternatif getirmektedir. Son yıllarda daha çok işletme çalışanlarını cezbetmek, elde tutmak ve temel rekabetçi işlevlerine odaklanmayı sürdürmek için yeni istihdam biçimleri uygulamaya karar vermektedir (Popescu vd., 2019, s. 187). Bilişim teknolojileri ile daha fazla esneklik sağlayan istihdam biçimleri yaygınlaşmaktadır (Charles vd., 2022, s. 15). Görevlerin ne zaman, nerede ve nasıl gerçekleştirileceğinin kararı günümüzde dijitalleşmenin bir sonucu olarak giderek esnekleşen iş organizasyonlarıyla belirlenmektedir (Şirin, 2022, s. 1). Bilişim teknolojilerinin üretim ve hizmet süreçlerinde kullanımının artması ile esnek çalışma düzenlemelerine duyulan ihtiyaç da artmakta, işgörenlere istedikleri zaman ve mekanda çalışma imkanı sağlanabilmektedir (Doğan vd., 2015, s. 386).

Koronavirüs Pandemisi sürecinin başlarında salgından korunmak için teknolojinin desteğiyle esnek çalışma düzenlemelerine geçmek bir zorunluluk oluşturmuş, hızlı bir şekilde evden çalışan sayısında artış yaşanmıştır (Değirmenci, 2022, s. 1147). Sağlık sektörü emek yoğun bir hizmet sektörü olması nedeniyle esnek çalışma düzenlemeleri pandemi öncesinde kısıtlı olarak uygulanmakta iken pandemi sürecinde uygulama alanları genişletilmiş, ilk kez kapsamlı olarak esnek çalışma düzenlemelerinde çalışılmıştır. Yeterli hazırlık yapılmadan Koronavirüs hastalığının yayılmasını azaltmak için esnek çalışma düzenlemelerine geçilmek zorunda kalınan pandemi sürecinde esnek çalışma düzenlemelerinin etkili bir şekilde uygulanması ve çalışanların üretkenliğinin artırılması için bilişim teknolojileri ile işveren desteği temel öneme sahip olmuştur (Atiku vd., 2020, s. 2078). Kurumsal uygulamalar çalışanlara işle ilgili görevleri ne zaman, nerede ve nasıl gerçekleştirecekleri konusunda uygun özerklik verdiğinde, bilişim teknolojilerinin değer yaratabileceği varsayılmaktadır (Viete ve Erdsiek, 2015, s. 1).

Bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemeleri ilişkisi ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında bu iki kavram arasında ilişki olduğu ve bu ilişkinin genellikle anlamlı ve olumlu (pozitif) yönde olduğu görülmüştür (Haddon ve Silverstone, 1994, s. 246; Vescoukis vd., 2012, s. 37; Torre ve Sarti, 2018, s. 6). Bu iki kavram arasındaki olumlu ilişkinin yanı sıra bilişim teknolojilerinin yoğun bir şekilde kullanımının, çalışma süreleri ve mekanda belirsizliği artırdığı ancak işin yapılış biçimini kolaylaştırdığı ve hızlandırdığı belirtilmektedir (Kaytan, 2021, s. 182).

2.4. Bilişim Teknolojileri ve Esnek Çalışma Düzenlemeleri ile İlgili Yapılan Çalışmalar

Endüstri çağından teknolojiye yaşanan değişim ile bilişim çağına (Dijital çağ) dönüşüm yaşanmış (Ersöz ve Özmen, 2020, s. 177), evden çalışma, uzaktan çalışma gibi esnek çalışma düzenlemeleri çalışma hayatına girmiştir.

Bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemeleri tutum ile ilgili literatür tarandığında çalışanların bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemeleri tutumlarında pozitif yönlü bir ilişki olduğu gözlenmiştir (Haddon ve Silverstone, 1994, s. 246; Vescoukis vd., 2012, s. 37). Şirin'in (2022, s. 115) çalışanların dijital teknolojiye ilişkin tutumlarının esnek çalışma düzenlemelerine yönelik algılarına etkisini incelediği çalışmasında, dijital teknolojiye yönelik tutumda gerçekleşen artışın esnek çalışma düzenlemelerine yönelik algılarında da artış yarattığı belirlenmiştir. Kaytan (2021, s. 182) dijital iletişim teknolojilerinin, akademisyenlerin çalışma yaşamına etkilerini incelediği çalışmasında; akademisyenlerin bilişim teknolojilerini yoğun olarak kullandıklarını, bu durumun çalışma süreleri ve mekanda belirsizliğe yol açtığını ancak işin yapılış biçimini hızlandırdığı ve kolaylaştırdığını, bilişim teknolojilerinden yararlanarak işlerini yerine getiren akademisyenlerin teknoloji ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik ilgilerinin arttığını belirtmiştir.

Bilişim teknolojilerinin kullanımı ve iş esnekliği arasındaki ilişkiyi araştıran Torre ve Sarti (2018, s. 6) de çalışmalarında iş esnekliği ile bilişim teknolojileri arasında doğrudan ve olumlu bir ilişkinin bulunduğunu ortaya koymuşlardır. Ayrıca işlerini yerine getirirken esnek çalışma düzenlemeleri kapsamında çalışanların internette ve bilgisayarda daha çok zaman geçirdiklerini kanıtlamışlardır. Knoll vd. (2022, s. 21) çalışmalarında ise teknolojinin etkin olarak kullanıldığı esnek çalışma düzenlemelerinin çalışan sessizliğini

engellediği sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca dijital teknolojilerinin uygunluğu ve kullanıcı hedeflerinin esnek çalışma düzenlemelerinde çalışmayı artırdığı görülmüştür.

3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

3.1. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Çalışmada, Sağlık Bakanlığı Ana Hizmet Birimlerinde görevli sağlık çalışanlarının Koronavirüs Pandemisi sürecinde bilişim teknolojilerine ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmada, sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik bakış açısı ve tutumlarını ölçmek için Mertoğlu'nun (2020) 30 ifadeden oluşan "Bilişim Teknolojileri Tutum Anketi" ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik bakış açısı ve tutumlarını ölçmek için ise Albion'un (2004) 12 ifadeden oluşan "Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutum Ölçeği" kullanılmıştır. Araştırmada 5'li Likert Ölçeği kullanılarak anket yöntemi ile veriler toplanmıştır.

Çalışma için Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonu'ndan 11.08.2021 tarihli - 37270 sayılı etik kurul izni alınmıştır. Bununla birlikte Sağlık Bakanlığı on dört Ana Hizmet Birimine izin talebinde bulunulmuş olup, sekiz birimden olumlu dönüş sağlanmıştır. Katılımcılara çalışma hakkında sözlü olarak bilgi verilmiştir.

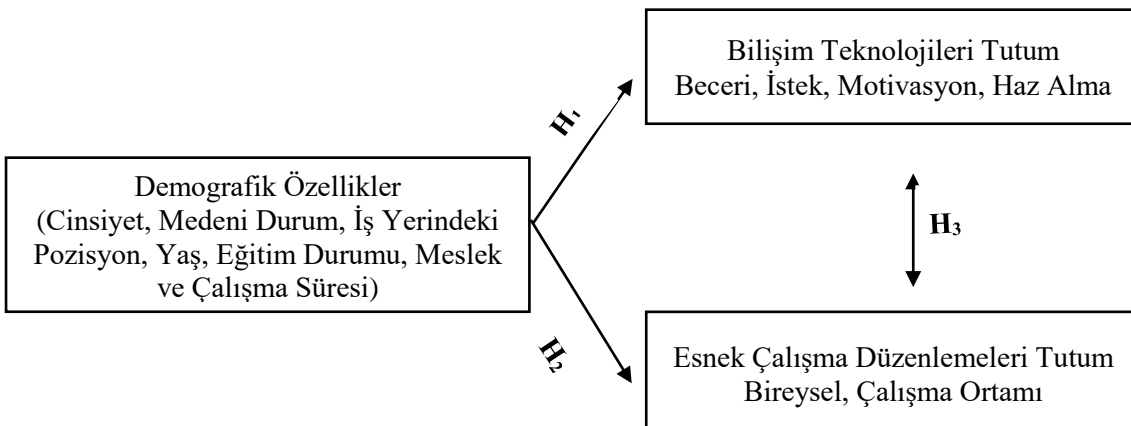
Elde edilen veri seti SPSS paket programı ve AMOS programı ile analiz edilmiştir. Bilişim teknolojileri tutum anketine ait basıklık değerinin 1,282 ve çarpıklık değerinin -1,187 olduğu, esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ölçeğine ait basıklık değerinin 0,460 ve çarpıklık değerinin ise -0,621 olduğu görülmüştür. Literatür incelendiğinde, basıklık ve çarpıklık değerlerinin -2 ve +2 aralığı içerisinde bulunması, normal dağılım için kabul edilebilir sınırlar içerisinde bulunduğu şeklinde değerlendirilmektedir (Kunnan, 1998, s. 313). Basıklık ve çarpıklık değerlerine bakılarak verilerin analizinde parametrik testlerin kullanılması uygun görülmüştür. Bu doğrultuda "Bağımsız İki Örneklem T-Testi" ve "Varyans (ANOVA) Analizi" ile sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumlarının demografik değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediği ölçülmüştür. Ayrıca sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları arasındaki korelasyon analiz edilmiş, ilişkinin varlığı ve yönü tespit edilmiştir.

1.2.Evren, Örneklem ve Araştırmanın Modeli

Araştırmanın evrenini T.C. Sağlık Bakanlığı Ana Hizmet Birimlerinde görevli 3065 sağlık çalışanı oluşturmaktadır. T.C. Sağlık Bakanlığı on dört Ana Hizmet Biriminden sekizi araştırma izin talebine olumlu dönüş sağlamış ve bu birimlerde görevli sağlık çalışanlarına anket yöntemi uygulanmıştır. T.C. Sağlık Bakanlığı Bağlı Kurul ve Bağlı Kuruluşlar ile hastaneler çalışmaya dahil edilmemiştir.

Araştırma verileri Koronavirüs Pandemisi sürecinin devam ettiği 21.09.2021- 28.12.2021 tarihlerde toplanmış olup, bu süreçte esnek çalışma düzenlemeleri kapsamında evden çalışanların bulunması, fiyasyonda görevli olarak çalışanların, izolasyonda bulunanların olması ve sınırlı sayıda çalışanın görev yerinde bulunması çalışmanın kısıtlarıdır. Pandemi sürecinin, çalışanların anket sorularına verdikleri cevaplara yansıdığı düşünülmektedir. Araştırma modeli Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

Tamamen gönüllülük esasına göre ankete katılım sağlanmıştır. Ankete katılım sağlayan sağlık çalışanlarına, cinsiyet, medeni durum, iş yerindeki pozisyon, yaş, eğitim durumu, meslek ve çalışma süresi soruları yöneltilmiş, demografik özellikleri belirlenmiştir. Toplamda 401 sağlık çalışanından elde edilen veriler analize tabi tutulmuştur. Bu kapsamda Koronavirüs Pandemisi sürecinde sağlık çalışanlarının bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları arasındaki ilişki için geliştirilen hipotezler aşağıda yer almaktadır.

- H₁: Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik tutumları, demografik özelliklere göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{1a}: Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik tutumları, cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{1b}: Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik tutumları, medeni duruma göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{1c}: Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik tutumları, iş yerindeki pozisyona göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{1d}: Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik tutumları, yaşa göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{1e}: Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik tutumları, eğitim durumuna göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{1f}: Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik tutumları, mesleğe göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{1g}: Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik tutumları, çalışma süresine göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H₂: Sağlık çalışanlarının esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları, demografik özelliklere göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{2a}: Sağlık çalışanlarının esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları, cinsiyete göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{2b}: Sağlık çalışanlarının esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları, medeni duruma göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{2c}: Sağlık çalışanlarının esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları, iş yerindeki pozisyona göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{2d}: Sağlık çalışanlarının esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları, yaşa göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{2e}: Sağlık çalışanlarının esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları, eğitim durumuna göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{2f}: Sağlık çalışanlarının esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları, mesleğe göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H_{2g}: Sağlık çalışanlarının esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları, çalışma süresine göre anlamlı farklılık göstermektedir.
- H₃: Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

4. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde katılımcıların demografik verilerinin yüzde ve frekans dağılımları Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Yüzde ve Frekans Dağılımları

Özellikler		N	(%)
Cinsiyet	Erkek	112	27,9
	Kadın	289	72,1
Medeni Durum	Evli	293	73,1
	Bekar	108	26,9
İş Yeri Pozisyonu	Yönetici / Birim Sorumlusu	89	22,2
	Diğer Çalışanlar	312	77,8
Yaş Grubu	35 ve altı	79	19,7
	36-45	168	41,9
	46 ve üzeri	154	38,4
Eğitim Durumu	Lise - Önlisans	27	6,7
	Lisans	211	52,6
	Lisansüstü	163	40,6
Meslek	Hekim - Diş Hekimi	84	20,9
	Hemşire – Ebe	135	33,7
	Diğer Sağlık Çalışanları	182	45,4
Çalışma Süresi	10 yıl ve altı	92	22,9
	11-25 yıl	192	47,9
	26 yıl ve üzeri	117	29,2
Toplam		401	100,0

Tablo 1 incelendiğinde çalışmaya katılan sağlık çalışanlarının %72,1’ini kadınların, %27,9’unu erkeklerin oluşturduğu, %73,1’inin evli, %38,4’ünün 46 ve üzeri yaş grubunda olduğu görülmektedir. Araştırmaya katılım sağlayan sağlık çalışanlarının %40,6’sı lisansüstü mezunu, %22,2’si yönetici ve birim sorumlusudur. Katılımcıların meslekleri incelendiğinde ise %20,9’unun hekim ve diş hekimi, %33,7’sinin hemşire ve ebe, %45,4’ünün diğer sağlık çalışanlarından (sağlık memuru (%13,7), psikolog (%1), diyetisyen (%2,5), fizyoterapist (%0,5), odyometrist (%0,5), biyolog (%2,2), tıbbi teknolog (%5), tıbbi sekreter (%4,5), laboratuvar teknisyeni/teknikeri (%0,5), röntgen teknisyeni/teknikeri (%0,5), acil tıp teknisyeni/teknikeri (%0,7), paramedik (%0,7) ve diğer sağlık personeli (%13,1)) oluştuğu görülmektedir.

Çalışmaya katılan sağlık çalışanlarının %62,8’i pandemi sürecinde esnek çalışma düzenlemelerinde çalıştıklarını belirtmişlerdir. Kısmen esnek çalışma düzenlemelerinde çalıştıklarını belirten sağlık çalışanlarının oranı %29,7 iken esnek çalışma düzenlemelerine geçmediklerini belirten sağlık çalışanları ise katılımcıların %7,5’ini oluşturmaktadırlar. Pandemi süreci sonrasında esnek çalışma düzenlemelerinin devam etmesini isteyen sağlık çalışanlarının oranı %59,4 ve kısmen devam etmesini isteyenlerin oranı %25,4’tür. Esnek çalışma düzenlemelerinin pandemi süreci bittiğinde devam etmemesini isteyenlerin oranı ise %15,2’dir.

Çalışmada kullanılan ölçeklere açıklayıcı faktör analizi (AFA) uygulanmış olup, maddelerin dâhil olduğu alt boyutların ayrımının net olması için varimax faktör döndürme işlemi yapılmıştır. Yapılan AFA sonucunda bilişim teknolojileri tutum anketinin 6 maddesi faktör yükünün düşük çıkması sebebiyle çıkarılmış, 24 madde ise 4 alt boyutta toplanmıştır. Bu ifadelerin toplam açıklanan varyans değeri 55,405 ve KMO=0,844’tür. Faktör yükü düşük çıkan 2 maddesi çıkarıldıktan sonra 10 madde 2 alt boyuttan oluşan

esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ölçeğinin toplam açıklanan varyans değeri 60,576 ve KMO=0,905'tir.

Bilişim teknolojileri tutum anketi ile esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ölçeği ve alt boyutlarının güvenilirliklerine ayrı ayrı bakılmıştır. Cronbach's Alpha güvenilirlik analizinde en yaygın olarak kullanılan yöntemlerdendir (Bonett ve Wright, 2015, s. 3). Tablo 2'de araştırmada kullanılan bilişim teknolojileri tutum anketi ile esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ölçeği ve alt boyutları için Cronbach's Alpha katsayıları yer almaktadır.

Tablo 2. Bilişim Teknolojileri Tutum Anketi ile Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutum Ölçeği ve Alt Boyutları için Cronbach's Alpha Katsayısı Bulguları

Ölçek ve Alt Boyutlar	Madde Sayısı	Cronbach's Alpha
Bilişim Teknolojileri Tutum Anketi	24	0,902
Beceri	9	0,903
İstek	6	0,777
Motivasyon	6	0,751
Haz Alma	3	0,674
Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutum Ölçeği	10	0,820
Bireysel	6	0,877
Çalışma Ortamı	4	0,630

Tablo 2'de yer alan bulgulara göre araştırmada kullanılan bilişim teknolojileri tutum anketi (0,902) ve beceri alt boyutu (0,903) ile esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ölçeği (0,820) ve bireysel (0,877) alt boyutunun güvenilirlikleri "yüksek güvenilirliğe sahip", bilişim teknolojileri tutum anketi istek (0,777), motivasyon (0,751) ve haz alma (0,674) alt boyutları ile esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ölçeği çalışma ortamı (0,630) alt boyutunun güvenilirlikleri ise "oldukça güvenilir" olarak tespit edilmiştir.

Çalışmada kullanılan bilişim teknolojileri tutum anketi, esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ölçeği ile alt boyutlarına ilişkin ortalama ve standart sapma değerlerine Tablo 3'te yer verilmiştir. Araştırma bulgularının değerlendirilmesinde esas alınan aritmetik ortalama için her bir puan aralığının 0,80 katsayısına sahip olduğu değerlendirme aralıkları kullanılmış olup; 1,00-1,80 aralığında çok düşük; 1,81-2,60 aralığında düşük; 2,61-3,40 aralığında orta; 3,41-4,20 aralığında yüksek ve 4,21-5,00 aralığında çok yüksek düzeyde olarak sınıflanmıştır (Erdem vd., 2013, s. 185).

Tablo 3. Bilişim Teknolojileri Tutum Anketi ile Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutum Ölçeği ve Alt Boyutları için Açıklayıcı İstatistikler

Değişken	\bar{X}	Ss
BT Beceri	4,59	0,60
BT İstek	4,04	0,69
BT Motivasyon	4,04	0,70
BT Haz Alma	3,96	0,78
BT Genel	4,24	0,53
EÇ Bireysel	3,87	0,85
EÇ Çalışma Ortamı	3,39	0,76
EÇ Genel	3,68	0,67

Bilişim teknolojileri tutum anketi ve alt boyutları ortalamalarının yer aldığı Tablo 3 incelendiğinde en yüksek ortalamanın $\bar{x}=4,59$ ile beceri alt boyutunda, en düşük ortalamanın da $\bar{x}=3,96$ ile haz alma alt

boyutunda, esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ölçeği ve alt boyutları ortalamaları incelendiğinde ise yüksek ortalamaların $\bar{x}=3,87$ ile bireysel alt boyutunda, düşük ortalamaların da $\bar{x}=3,39$ ile çalışma ortamı alt boyutunda olduğu görülmektedir. Bilişim teknolojileri tutum anketi ve beceri alt boyutu çok yüksek, istek, motivasyon ve haz alma alt boyutları ile esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ölçeği ve bireysel alt boyutu yüksek düzey aralığındadır. Çalışma ortamı alt boyutu ise yüksek düzeye yakın orta düzey aralığındadır.

Bilişim teknolojileri tutum anketinin maddelerinin her birinin ortalamaları incelenmiş olup en yüksek ortalamaların $\bar{x}=4,73$ değer ile beceri alt boyutunda BT7 maddesinde (Araştırma için bilgisayar kullanmayı severim) olduğu görülmüştür. Bilişim teknolojileri tutum anketinin tüm maddeleri içerisinde en düşük ortalamaların ise $\bar{x}=3,37$ değer ile motivasyon alt boyutunda BT21 maddesinde (Bilgi teknolojilerinin yoğun kullanımı beni halsizliğe itiyor)'dir. Sağlık çalışanları araştırma için bilgisayar kullanmayı sevdiklerini ancak bilgi teknolojilerinin yoğun olarak kullandıklarında kısmen halsiz hissettiklerini belirtmişlerdir.

Esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ölçeği maddeleri içerisinde en yüksek ortalamaların $\bar{x}=4,03$ değer ile bireysel alt boyutunda EÇ5 maddesinde (Daha esnek saatlerde çalışmak ailevi sorumluluklarımı yerine getirebilmem için gereklidir), en düşük ortalamaların ise $\bar{x}=3,17$ değer ile çalışma ortamı alt boyutunda EÇ9 maddesinde (İşyerindeki yöneticiler esnek çalışma düzenlemelerinden yararlanan insanlara olumsuz tepki gösterirler) olduğu görülmüştür. Sağlık çalışanları ailevi sorumluluklarını yerine getirebilmek için daha esnek saatlerde çalışmalarını gerektiğini düşünürken, esnek çalışma düzenlemelerinde çalıştıklarında yöneticilerinin tepki göstereceği konusunda kararsız kalmışlardır.

Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumlarının demografik değişkenlere göre, iki grup arasında farklılık olup olmadığını test etmek için T-testi (Padem vd., 2012, s. 152), ikiden fazla grubun ortalamaları arasında farklılık olup olmadığını test etmek için ANOVA testi (Alpar, 2010, s. 180) uygulanmış, farklılığın kaynağına ulaşmak için TUKEY testi ile analizler gerçekleştirilmiştir. Bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumun cinsiyet değişkeni bakımından incelenmesi Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4. Bilişim Teknolojileri ve Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutumun Cinsiyet Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	Cinsiyet	n	\bar{x}	ss	t	p
Bilişim Teknolojileri Tutum	Erkek	112	4,1362	0,62278	-2,175	0,031
	Kadın	289	4,2783	0,48233		
Esnek Çalışma Düzenlemeleri Tutum	Erkek	112	3,5545	0,81239	-2,010	0,046
	Kadın	289	3,7246	0,60540		

(*p<0,05)

Elde edilen bulgulara göre bilişim teknolojileri (t=-2,175; p<0,05) ve esnek çalışma düzenlemelerine (t=-2,010; p<0,05) yönelik tutumda cinsiyet değişkeni bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuş, tutum algısının kadın katılımcılarda erkek katılımcılara göre daha yüksek olduğu görülmüştür (Tablo 4). Bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumun medeni durum değişkeni bakımından incelenmesi Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Bilişim Teknolojileri ve Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutumun Medeni Durum Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	Medeni Durum	n	\bar{x}	ss	t	p
Bilişim Teknolojileri Tutum	Evli	293	4,2523	0,49859	0,784	0,434
	Bekar	108	4,2014	0,60288		
Esnek Çalışma Düzenlemeleri Tutum	Evli	293	3,6693	0,67292	-0,381	0,704
	Bekar	108	3,6981	0,67575		

(*p<0,05)

Bilişim teknolojileri ($t=0,784$; $p>0,05$) ve esnek çalışma düzenlemelerine ($t=-0,381$; $p>0,05$) yönelik tutumda medeni durum değişkeni bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık saptanmamıştır (Tablo 5). Bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumun iş yerindeki pozisyon değişkeni bakımından incelenmesi Tablo 6'da yer almaktadır.

Tablo 6. Bilişim Teknolojileri ve Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutumun İş Yerindeki Pozisyon Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	İş Yerindeki Pozisyon	n	\bar{x}	ss	t	p
Bilişim Teknolojileri Tutum	Yönetici / Birim Sorumlusu	89	4,1821	0,63082	8,716	0,003
	Diğer Çalışanlar	312	4,2547	0,49532		
Esnek Çalışma Düzenlemeleri Tutum	Yönetici / Birim Sorumlusu	89	3,5067	0,76393	8,157	0,005
	Diğer Çalışanlar	312	3,7256	0,63771		

(* $p<0,05$)

Tablo 6 incelendiğinde bilişim teknolojileri ($t=8,716$; $p<0,05$) ve esnek çalışma düzenlemelerine ($t=8,157$; $p<0,05$) yönelik tutumda iş yerindeki pozisyon değişkeni bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuş, tutum algısının diğer çalışanlarda, yönetici / birim sorumlularına göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumun yaş değişkeni bakımından incelenmesi Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7. Bilişim Teknolojileri ve Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutumun Yaş Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	Yaş	n	\bar{x}	ss	F	p	Farklılığın Kaynağı
Bilişim Teknolojileri Tutum	35 ve altı	79	4,3107	0,46841	5,115	0,006	35 ve altı ile 46 ve üzeri 36-45 ile 46 ve üzeri
	36-45	168	4,3016	0,48937			
	46 ve üzeri	154	4,1328	0,58173			
	Toplam	401	4,2386	0,52840			
Esnek Çalışma Düzenlemeleri Tutum	35 ve altı	79	3,8405	0,58277	5,888	0,003	35 ve altı ile 46 ve üzeri 36-45 ile 46 ve üzeri
	36-45	168	3,7226	0,69959			
	46 ve üzeri	154	3,5435	0,66529			
	Toplam	401	3,6771	0,67296			

(* $p<0,05$)

Bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumda yaş değişkeni bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur (Tablo 7). Farklılığı kaynağı, tutum algısının 35 ve altı ile 36-45 yaş arasında bulunanlarda, 46 ve üzeri yaş sağlık çalışanlarına göre daha yüksek olmasıdır. Bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumun eğitim durumu değişkeni bakımından incelenmesi Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8. Bilişim Teknolojileri ve Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutumun Eğitim Durumu Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	Eğitim Durumu	n	\bar{x}	ss	F	p	Farklılığın Kaynağı
Bilişim Teknolojileri Tutum	Lise-Önlisans	27	4,1759	0,45281	3,671	0,026	Lisans ile Lisansüstü Lise-Önlisans ile Lisansüstü
	Lisans	211	4,1803	0,55372			
	Lisansüstü	163	4,3244	0,49655			

	Toplam	401	4,2386	0,52840		
Esnek Çalışma Düzenlemeleri Tutum	Lise-Önlisans	27	3,8333	0,35842		
	Lisans	211	3,6483	0,69449	0,943	0,390
	Lisansüstü	163	3,6883	0,68344		
	Toplam	401	3,6771	0,67296		

(*p<0,05)

Esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumda eğitim durumu değişkeni bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık saptanmamış, bilişim teknolojileri tutumunda ise istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur (Tablo 8). Farklılığı kaynağı, tutum algısının lisansüstü eğitime sahip sağlık çalışanlarında lisans ile lise-önlisans mezunlarına göre daha yüksek olmasıdır. Bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumun meslek değişkeni bakımından incelenmesi Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9. Bilişim Teknolojileri ve Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutumun Meslek Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	Meslek	n	\bar{x}	ss	F	p	Farklılığın Kaynağı
Bilişim Teknolojileri Tutum	Hekim/Dış Hekimi	84	4,2257	0,56904			
	Hemşire/Ebe	135	4,2701	0,48315	0,362	0,696	
	Diğer Sağlık Çalışanları	182	4,2212	0,54278			
	Toplam	401	4,2386	0,52840			
Esnek Çalışma Düzenlemeleri Tutum	Hekim/Dış Hekimi	84	3,6964	0,75065			
	Hemşire/Ebe	135	3,6963	0,56190	0,197	0,821	
	Diğer Sağlık Çalışanları	182	3,6538	0,71253			
	Toplam	401	3,6771	0,67296			

(*p<0,05)

Tablo 9 incelendiğinde bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumda meslek değişkeni bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık saptanmamıştır. Bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumun çalışma süresi değişkeni bakımından incelenmesi Tablo 10’da yer almaktadır.

Tablo 10. Bilişim Teknolojileri ve Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutumun Çalışma Süresi Değişkeni Bakımından İncelenmesi

	Çalışma süresi	n	\bar{x}	ss	F	p	Farklılığın Kaynağı
Bilişim Teknolojileri Tutum	10 yıl ve altı	92	4,3075	0,45475			
	11-25 yıl	192	4,2480	0,52536	1,842	0,160	
	26 yıl ve üzeri	117	4,1688	0,58076			
	Toplam	401	4,2386	0,52840			
Esnek Çalışma Düzenlemeleri Tutum	10 yıl ve altı	92	3,8152	0,60528			
	11-25 yıl	192	3,7422	0,67003	9,200	0,000	10 yıl ve altı ile 26 yıl ve üzeri
	26 yıl ve üzeri	117	3,4615	0,68265			11-25 yıl ile 26 yıl ve üzeri
	Toplam	401	3,6771	0,67296			

(*p<0,05)

Bilişim teknolojileri tutumunda çalışma süresi değişkeni bakımından anlamlı farklılık saptanmamış, esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumda ise istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuştur (Tablo 10). Farklılığı kaynağı, tutum algısının 10 yıl ve altı ile 11-25 yaş arasında bulunanlarda, 26 yıl ve üzeri çalışma süresi bulunan sağlık çalışanlarına göre daha yüksek olmasıdır.

Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik tutumları, demografik özelliklere (cinsiyet, medeni durum, iş yerindeki pozisyon, yaş, eğitim durumu, meslek ve çalışma süresi) göre anlamlı farklılık göstermektedir olarak belirlenen hipotezde; cinsiyet (H_{1a}), iş yerindeki pozisyon (H_{1c}), yaş (H_{1d}) ve eğitim durumu (H_{1e}) değişkenlerine göre anlamlı farklılık saptanmış, hipotezler kabul edilmiş; medeni durum (H_{1b}), meslek (H_{1f}) ve çalışma süresi (H_{1g}) değişkenlerine göre anlamlı farklılık tespit edilmemiş, hipotezler reddedilmiştir.

Sağlık çalışanlarının esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları, demografik özelliklere (cinsiyet, medeni durum, iş yerindeki pozisyon, yaş, eğitim durumu, meslek ve çalışma süresi) göre anlamlı farklılık göstermektedir olarak belirlenen hipotezde; cinsiyet (H_{2a}), iş yerindeki pozisyon (H_{2c}), yaş (H_{2d}) ve çalışma süresi (H_{2g}) değişkenlerine göre anlamlı farklılık saptanmış, hipotezler kabul edilmiş; medeni durum (H_{2b}), eğitim durumu (H_{2e}) ve meslek (H_{2f}) değişkenlerine göre anlamlı farklılık tespit edilmemiş, hipotezler reddedilmiştir.

Araştırma modeli yapısal eşitlik modeli ile analiz edilmiştir. Bu model ile sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları arasında ilişki olup olmadığı araştırılmıştır. Araştırma modelinin geçerliliği için uyum istatistiği değerleri Tablo 11’de sunulmuştur.

Tablo 11. Araştırma Modelinin Geçerliliği için Uyum İstatistiği Değerleri

	CMIN/DF	GFI	AGFI	RMSEA	CFI	RMR	NFI
Model	2,001	0,874	0,849	0,05	0,918	0,058	0,945
Kabul Edilebilir Uyum	≤ 5	$\geq 0,85$	$\geq 0,85$	$\leq 0,080$	$\geq 0,90$	$\leq 0,080$	$\geq 0,90$

Araştırma modelinin geçerliliği için uyum istatistiği değerlerinin yer aldığı Tablo 11 incelendiğinde etki modeli için uyum indeksleri değerlerinin kabul edilebilir değerler aralığında olduğu görülmektedir. Bilişim teknolojileri tutum anketi alt boyutlarının ölçek üzerindeki etki katsayıları Tablo 12’de gösterilmektedir.

Tablo 12. Bilişim Teknolojileri Tutum Anketi Alt Boyutlarının Ölçek Üzerindeki Etki Katsayıları

BTT	Tahmin	S. Tahmin	S. Hata	Kritik Değer	p
Haz Alma	1	0,911			
Beceri	0,864	0,886	0,089	9,651	$p < 0,01$
İstek	0,695	0,738	0,085	8,2	$p < 0,01$
Motivasyon	0,713	0,683	0,098	7,258	$p < 0,01$

Bilişim teknolojileri tutum anketi alt boyutlarının ölçek üzerindeki etki katsayılarının yer aldığı Tablo 12 incelendiğinde, bütün boyutların etkilerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Standart tahmin değerlerine göre en yüksek etki 0,911 değer ile “*Haz Alma*” alt boyutunda, en düşük etki ise 0,683 değer ile “*Motivasyon*” alt boyutundadır. Esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ölçeği alt boyutlarının ölçek üzerindeki etki katsayıları Tablo 13’te yer almaktadır.

Tablo 13. Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutum Ölçeği Alt Boyutlarının Ölçek Üzerindeki Etki Katsayıları

EÇDT	Tahmin	S. Tahmin	S. Hata	Kritik Değer	p
Çalışma Ortamı	1	0,737			
Bireysel	1,322	0,825	0,410	3,225	$p < 0,01$

Esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ölçeği alt boyutlarının ölçek üzerindeki etki katsayılarının yer aldığı Tablo 13 incelendiğinde, bütün boyutların etkilerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Standart tahmin değerlerine göre yüksek etki 0,825 değer ile “*Bireysel*” alt boyutunda, düşük etki ise 0,737 değer ile “*Çalışma Ortamı*” alt boyutundadır. Bilişim teknolojileri tutum ile esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum arasındaki korelasyon Tablo 14’te verilmiştir.

Tablo 14. Bilişim Teknolojileri Tutum ile Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutum Arasındaki Korelasyon

		BTT	EÇDT
Genel	BTT	1	0,292*
	EÇDT		1

(*p<0,05)

Tablo 14’te yer alan bilişim teknolojileri tutum ile esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum arasındaki korelasyon incelenmiş, her iki grup için de korelasyon katsayısı istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (p<0,05). Katsayının pozitif olduğu (r=0,292, p<0,05) ve bu değişkenler arasında olumlu yönde ilişki olduğu görülmektedir.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik bakış açıları ve her iki konu başlığına yönelik tutumları arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bilişim teknolojileri ile esnek çalışma düzenlemelerine yönelik literatürde pek çok çalışma bulunmaktadır. Bilişim teknolojilerine yönelik yapılan çalışmalarda genellikle e-öğrenime hazırbulunuşluk ile ilişkisi (Aydın ve Taşçı, 2005; Mutiaradevi, 2009; Alajmi, 2010), iş performansına etkisi (Mazak, 2018; Asal ve Bayındır, 2019; Mertoğlu, 2020) ve demografik değişkenler ile ilişkisi (Ward vd., 2008; Heart ve Kalderon, 2011; Mendez vd., 2017; Korkmaz ve Gedik, 2020) incelenmiştir. Esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum ile ilgili yapılan çalışmalarda ise genellikle örgütsel bağlılık ile ilişkisi (Çamlı, 2010; Kördeve ve Aydın, 2016; Capnary vd., 2018; Ugargol ve Patrick, 2018; Weideman ve Hofmeyr, 2020), iş yaşam dengesi ile ilişkisi (Houston ve Waumsley, 2003; Hill vd., 2010; Giannikis ve Mihail, 2011), iş performansı ile ilişkisi (Güven, 2022) ve iş stresi ile ilişkisi (Merdan, 2021) araştırılmıştır.

Gerçekleştirilen bu çalışmadan elde edilen bulgulara bakıldığında kadın sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik tutumlarının erkeklere göre daha olumlu olduğu görülmüştür. Literatürde genellikle erkeklerin bilişim teknolojilerine yönelik tutumlarının daha yüksek olduğu (Vinnicombe ve Singh, 2002, s. 127; Mertoğlu, 2020, s. 166) ya da farklılık olmadığı (Valdes vd., 2004, s. 5; Tarcan, 2015, s. 108) yönünde çalışmalar görülmekle birlikte kadın çalışanların daha yüksek tutum sergiledikleri çalışmalar da bulunmaktadır (Ray vd., 1999, s. 1; Giannikis ve Mihail, 2011, s. 427; Dargut ve Çelik, 2014, s. 28). Yapılan bu çalışma sonucunda medeni duruma göre bilişim teknolojilerine yönelik tutumda anlamlı farklılık bulunmamış, bu sonucun literatürle uyumlu olduğu görülmüştür (Badri vd., 2014, s. 265; Vural, 2021, s. 37). Literatürde genellikle anlamlı farklılık bulunmadığı yönünde çıkan sonuçların (Scarpa vd., 1992, s. 72; Kılınç, 2009, s. 163; Er, 2018, s. 74) aksine bu çalışmanın sonucunda iş yerindeki pozisyona göre bilişim teknolojilerine yönelik diğer çalışanların tutumlarının yönetici/birim sorumlularından daha olumlu olduğu görülmüştür. Sağlık çalışanlarının yaşa göre bilişim teknolojilerine yönelik tutumlarında, literatürle benzer şekilde (Howard vd., 2001, s. 390; Gagnon vd., 2012, s. 241) bu çalışmanın sonucunda da anlamlı farklılık saptanmış, genç sağlık çalışanlarının tutumlarının daha olumlu olduğu tespit edilmiştir.

Literatürdeki bulgularda, eğitim durumu yüksek olan katılımcıların bilişim teknolojilerine yönelik tutumlarının da yüksek olduğu görülmekte (Heshmati vd., 2013, s. 13; Çarkıt, 2022, s. 57), bu çalışmanın sonuçları ile literatür uyum göstermektedir. Meslek değişkenine göre bilişim teknolojilerine yönelik sağlık çalışanlarının tutumlarında literatürdeki birçok çalışmanın (Darr vd., 2003, s. 353; Kalkan, 2015, s. 86; Mertoğlu, 2020, s. 208) aksine, diğer bazı çalışmalarda olduğu gibi (Türker, 2019, s. 151; Er, 2018, s. 72) bu çalışmada da anlamlı farklılık saptanmamıştır. Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik

tutumlarında çalışma süresine göre bu çalışmada anlamlı farklılık bulunmamıştır. Literatüre bakıldığında ise genellikle çalışma süresi kısa olan bireylerin bilişim teknolojilerine yönelik tutumlarının çalışma süresi uzun olan bireylere göre daha olumlu olduğu görülmüştür (Bozkurt, 2020, s. 95; Denizli ve Demirtaş, 2021, s. 171).

Esnek Çalışma Düzenlemelerine Yönelik Tutum Ölçeği'ni geliştiren Albion'un (2004, s. 288) çalışmasında olduğu gibi bu çalışmada da sağlık çalışanlarının esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumlarında cinsiyete göre anlamlı farklılık saptanmış, literatürde birçok çalışmada görüldüğü gibi (Avcı ve Yavuz, 2020, s. 48; Weideman ve Hofmeyr, 2020, s. 16; Atalık, 2021, s. 84) kadınların erkeklere göre daha yüksek tutuma sahip olduğu görülmüştür. Medeni duruma göre esnek çalışma düzenlemelerine yönelik sağlık çalışanlarının tutumlarında evli ve bekar katılımcılar arasında farklılık olmadığı saptanmış, literatür incelendiğinde birçok çalışmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Hill vd., 2001, s. 53; Gözaçan, 2022, s. 65). Esnek çalışma düzenlemelerine yönelik sağlık çalışanlarının tutumlarında iş yerindeki pozisyona göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık saptanmış, diğer çalışanlarda tutum algısının, yönetici / birim sorumlularına göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Literatürde iş yerindeki pozisyona göre esnek çalışma düzenlemelerine yönelik çalışanların tutumlarında farklılık tespit edilen çalışmalar bulunmaktadır (Öztürk, 2020, s. 64; Katman, 2022, s. 76). Diğer birçok çalışmada (Albion, 2004, s. 292; Avcı ve Yavuz, 2020, s. 48; Güven, 2022, s. 148) olduğu gibi bu çalışmada da yaşa göre sağlık çalışanlarının esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumlarında bulunan farklılığın kaynağı genç sağlık çalışanlarının tutumlarının yaşlı sağlık çalışanlarına göre daha yüksek olmasıdır. Eğitim durumuna göre, esnek çalışma düzenlemelerine yönelik sağlık çalışanlarının tutumlarında anlamlı farklılık olmadığı saptanmış, literatürdeki çalışmalar ile bu çalışmanın sonucunun uyumlu olduğu görülmüştür (Şafak, 2014, s. 106; Atalık, 2021, s. 86). Gerçekleştirilen bu çalışmada meslek değişkeni bakımından esnek çalışma düzenlemelerine yönelik sağlık çalışanlarının tutumlarında istatistiksel olarak anlamlı farklılık saptanmamıştır. Literatürdeki çalışmalara bakıldığında meslek değişkenine yönelik farklı sonuçlara ulaşılmış olmakla birlikte bu çalışmanın sonucuyla uyumlu çalışmalara da rastlanılmıştır (Hill vd., 2001, s. 54; Kaya vd., 2022, s. 264). Esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumda çalışma süresi değişkeni bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmuş, literatürdeki birçok çalışma sonuçlarında da bu sonuç görülmüştür (Avcı ve Yavuz, 2020, 49; Bayramov vd., 2021, s. 133; Ayar, 2022, s. 96). Farklılığın kaynağı, tutum algısının 10 yıl ve altı ile 11-25 yaş arasında bulunanlarda, 26 yıl ve üzeri çalışma süresi bulunan sağlık çalışanlarına göre daha yüksek olmasıdır.

Sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine ve esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumları arasındaki ilişki istatistiksel olarak zayıf da olsa anlamlı ($p<0,05$) ve olumlu ($r=0,292$) bulunmuş, literatürdeki çalışmaların sonuçlarıyla (Haddon ve Silverstone, 1994, s. 246; Vescoukis vd., 2012, s. 37) bu çalışmanın sonucunun benzerlik gösterdiği görülmüştür. Torre ve Sarti (2018, s. 6) iş esnekliği, çalışma ortamı, çalışma koşulları ile bilişim teknolojileri kullanımı ilişkisini inceledikleri çalışmalarında, iş esnekliği ve bilişim teknolojileri kullanımı arasında doğrudan ve olumlu bir ilişki olduğu, iş esnekliğinin bilişim teknolojileri kullanımını açıklamada önemli bir role sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Şirin (2022, s. 115) çalışmasında dijital teknolojiye yönelik tutumun esnek çalışmaya yönelik algı ile pozitif yönlü bir ilişkisi olduğunu gözlemlenmiştir. Sonuç olarak elde edilen bulgular bilişim teknolojilerine yönelik tutum ile esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutum arasında pozitif bir ilişkinin bulunduğunu saptamıştır. Sağlık sektörünün kesintisiz hizmet veren bir sektör olması, gerektiğinde bilişim teknolojilerinden yararlanarak zaman ve mekan esnekliğinde çalışılması ile hizmet kalitesinde artış sağlanacağı düşünülmektedir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlara bakıldığında sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik tutumlarının genel olarak çok yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Sağlık çalışanları bilgisayar kullanmayı sevdiğini belirtmelerinin yanı sıra bilgisayar kullanımı ile üretkenliklerinin arttığını da düşünmektedirler. Ayrıca sağlık çalışanları eğitim, öğrenme ve bilgi kaynağı olarak bilişim teknolojilerini önemsemekte ve bu konularda bilgisini yükselttiğinde kendisini daha iyi hissedeceğini düşünmektedirler. Sağlık çalışanları günlük işlerini yerine getirirken bilişim teknolojilerini yoğun olarak kullandıklarını bununla birlikte bilişim teknolojilerini kullanmayı sevdiğini belirtmektedirler. Bilişim teknolojilerinde her geçen gün gelişmeler yaşanmakta sağlık çalışanlarının da bu gelişmeleri işlerinin gereği olarak takip etmeleri gerekmektedir. Sağlık çalışanlarına yönelik günün ihtiyaç ve koşullarına uygun yeni teknolojilerin tanıtıldığı toplantıların ve eğitimlerin düzenlenmesi önerilmekte, bu toplantı ve eğitimler ile sağlık çalışanlarının bilişim teknolojilerine yönelik tutumlarında azalma olmamasının sağlanacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma ile sağlık çalışanlarının genel olarak esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumlarının yüksek düzeyde olduğu görülmüştür. Sağlık çalışanları, esnek çalışma düzenlemeleri ile işlerine yoğunlaşacaklarını aynı zamanda iş-yaşam dengesini de kurabileceklerini düşünmektedirler. Sağlık

sektöründe pandemi öncesi kısıtlı alanlarda kullanılan esnek çalışma düzenlemeleri pandemi sürecinde pandeminin olumsuz etkilerini azaltmak için daha kapsamlı kullanılmış, sağlık çalışanlarının büyük çoğunluğu bu dönemde esnek çalışma düzenlemeleri ile tanışmıştır. Sağlık çalışanlarının büyük çoğunluğunun pandemi sürecinde ilk kez deneyimledikleri esnek çalışma düzenlemelerinin, pandemi süreci sonrasında da devam etmesini istedikleri görülmüştür. Bu kapsamda sağlık çalışanlarına yönelik esnek çalışma düzenlemelerinin hibrit şekilde uygulanması önerilmektedir. Ayrıca sağlık çalışanlarının esnek çalışma düzeni ile çalıştıkları dönemlerde çalışanlar ve yöneticileri arasında olumlu iletişim kanallarının desteklenmesi, bu süreçte gerçekleştirilen toplantı ve faaliyetler hakkında düzenli geri bildirimde bulunulması önerilmektedir.

Bu çalışmanın bilişim teknolojileri ve esnek çalışma düzenlemeleri ilişkisi konusunda yapılacak çalışmalara girdi sağlayacağı düşünülmekle birlikte çalışmanın Sağlık Bakanlığı Ana Hizmet Birimlerinde görevli sağlık çalışanları ile sınırlı olması ayrıca anket çalışmasının Koronavirüs Pandemisi sürecinde yapılmış olması kısıtları arasındadır. Gelecekteki çalışmaların farklı özelliklere sahip katılımcı gruplarla gerçekleştirilmesi önerilmektedir. Ayrıca bu çalışmanın sonuçları ile gelecekteki çalışmaların karşılaştırılması pandemi sürecinin etkilerinin gözlemlenmesini sağlayacaktır.

Bu çalışma için Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonundan 11.08.2021 tarihli ve 37270 sayılı kararla etik kurul izni alınmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Ağcadağ, İ. (2017). *Çalışma hayatında dönüşümler ve evden çalışma sisteminin Türkiye'deki yansımaları: bir ağ pazarlama örneği*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ege Üniversitesi.
- Alajmi, M. (2010). *Faculty members' readiness for e-learning in the college of basic education in Kuwait*. Dissertation Prepared for the Degree of Doctor of Philosophy. University of North Texas.
- Albion, M.J. (2004). A measure of attitudes towards flexible work options. *Australian Journal of Management*, 29(2), 275-294. <https://doi.org/10.1177/031289620402900207>
- Alpar, R. (2010). *Spor, sağlık ve eğitim bilimlerinden örneklerle uygulamalı istatistik ve geçerlilik-güvenilirlik*. Detay Yayıncılık.
- Asal, Ö. ve Bayındır, Y. (2019). Bilişim teknolojileri uygulamalarının kurum çalışanları üzerindeki etkileri: İzmit Belediyesi örneği. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 23(2), 401-412.
- Atalık, B. (2021). *Çalışanların esnek çalışma düzenlemelerine karşı tutumlarının işe adanmışlıklarına etkisinde örgütsel adalet algısının aracılık rolü: Ankara'da İHA alanında faaliyet gösteren işletmelerde bir araştırma*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Millî Savunma Üniversitesi.
- Atalık, B. ve Eroğluer, K. (2022). Çalışanların esnek çalışma düzenlemelerine karşı tutumlarının işe adanmışlıklarına etkisinde örgütsel adalet algısının aracı rolü. *Savunma Bilimleri Dergisi*, (42), 57-88. <https://doi.org/10.17134/khosbd.1022273>
- Atiku, S., Jeremiah, A. ve Boateng, F. (2020). Perceptions of flexible work arrangements in selected African countries during the coronavirus pandemic. *South African Journal of Business Management*, 51(1), 2078-5585. <https://doi.org/10.4102/sajbm.v51i1.2285>
- Atkinson, J. (1984). Manpower strategies for flexible organisations. *Personel Management*, August, 28-31.
- Avcı, M. ve Yavuz, E. (2020). Çalışanların esnek çalışma düzenlemelerine yönelik tutumlarının işe devamsızlık algıları üzerindeki etkileri: Kamu kurumlarında bir alan araştırması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 18(35), 37-55. <https://doi.org/10.35408/comuybd.510842>
- Avison, D. ve Elliot, S. (2006). Scoping the discipline of information systems. *Information Systems the State of the Field*, 4(2), 3-18.
- Ayar, Ç. (2022). *COVID 19 pandemi sürecinde uzaktan çalışmada iş-yaşam dengesi ve iş doyumu: bir kamu bankasında uygulama*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Aydın, C.H. ve Taşçı, D. (2005). Measuring readiness for e-learning: Reflections from an emerging country. *Educational Technology & Society* 8(4), 244-257.
- Badri, M.A., Rashedi, A.A., Yang, G., Mohaidat, J. ve Hammadi, A.A. (2014). Technology readiness of school teachers: An empirical study of measurement and segmentation. *Journal of Information Technology Education: Research*, (13), 257-275. DOI: 10.4172/2169-0316.1000117
- Başdoğan, T. (2015). *Esnek çalışanlarda esnek çalışmaya yönelik tutumun iş tatmini üzerine etkisi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Bayramov, S., Geylan, A. ve Benligiray, S. (2021). X, Y ve Z kuşak çalışanlarının esnek çalışmaya yönelik tutumlarının karşılaştırılması. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 122-139.
- Bonett, D. G. ve Wright, T.A. (2015). Cronbach's Alpha reliability: Interval estimation, hypothesis testing, and sample size planning. *Journal of Organizational Behavior*, 36(1), 3-15. <https://doi.org/10.1002/job.1960>
- Bozkurt, İ. (2020). Teknoloji Kabul Modeli çerçevesinde sağlık profesyonellerinin yeni tedavi yöntemlerini kullanma eğilimlerinin incelenmesi (özel hastane örneği). *Gevher Nesibe Journal of Medical and Health Sciences*, 5(7), 88-100.
- Capnary, M.C., Rachmawati, R. ve Agung, I. (2018). The influence of flexibility of work to loyalty and employee satisfaction mediated by work life balance to employees with millennial generation background in Indonesia startup companies. *Verslas: Teorija ir Praktika/Business: Theory And Practice*, 19(2), 217-227. <https://doi.org/10.3846/btp.2018.22>
- Charles, L., Xia, S. ve Coutts, A.P. (2022). Digitalization and employment a review. *International Labour Organization Publications*. 1-58.

- Chen, C., Loh, E.W., Kuo, K.N. ve Tam, K.W. (2020). The times they are a-changin' – Healthcare 4.0 Is coming! *Journal of Medical Systems*, 44(2), 1-4.
- Çamlı, L.G. (2010). *Esnek çalışma saatleri ve çalışanların esnek çalışma saatleri düzenlemelerine yönelik tutumlarının örgüte bağlılıkları üzerine etkisi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Çarkıt, M. (2022). *Sağlık çalışanlarının hastanelerde bilişim teknolojilerine hazırbulunuşluk düzeyleri ve algılanan örgütsel desteğin iş performansına etkisi: Bayburt Devlet Hastanesi örneği*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kayseri Üniversitesi.
- Çelenk, H. (2008). *Esnek çalışmanın işgücü maliyetlerine ve rekabet gücüne etkisi ve tekstil sektöründe uygulaması*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Dargut, T. ve Çelik, G. (2014). Türkçe öğretmeni adaylarının eğitimde teknoloji kullanımına ilişkin tutum ve düşünceleri. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 2(2), 28-41.
- Darr, A., Harrison, M.I., Shakked, L. ve Shalom, N. (2003). Physicians' and nurses' reactions to electronic medical records managerial and occupational implications. *Journal of Health Organization and Management*, 17(5), 349-359.
- Dede, N. ve Türkmen, F. (2019). Yaşam doyumu ve esnek çalışma üzerine bir araştırma. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13(19), 2015-2041.
- Değirmenci, S. (2022). COVID 19 pandemisiyle zorunlu esnek çalışma ve teknoloji eliyle denetim. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication – TOJDAC*, 12(4), 1140-1151.
- Denizli, F. ve Demirtaş, Ö. (2021). Dijital hastaneye dönüşüm sürecinde sağlık çalışanlarının teknolojiye hazır bulunuşluk durumlarının değerlendirilmesi: Bir kamu hastanesi örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (49), 163-174. <https://doi.org/10.30794/pausbed.953074>
- Doğan, A., Bozkurt, S. ve Demir, R. (2015). Çalışanların esnek çalışmaya ilişkin tutumlarını belirlemeye yönelik bir araştırma. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (14), 375-398. <https://doi.org/10.18092/ijeas.32445>
- Er, E. (2018). *Sağlık sektöründe bilgi teknolojilerinin kullanımı verimlilik ilişkisi: kamu kurumu örneği*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gelişim Üniversitesi.
- Erdem, B., Ceylan, U. ve Saylan, U. (2013). Aile işletmelerinde nepotizm ve örgütsel bağlılık ilişkisi: Kütahya'da faaliyet gösteren otel işletmelerinde bir araştırma. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 171-197.
- Ersöz, B. ve Özmen, M. (2020). Dijitalleşme ve bilişim teknolojilerinin çalışanlar üzerindeki etkileri. *AJIT-e: Bilişim Teknolojileri Online Dergisi*, 11(42), 170-179. <https://doi.org/10.5824/ajite.2020.03.007>
- Gagnon, M.P., Desmartis, M., Labrecque, M., Car, J., Pagliari, C., Pluye, P., Fremont, P., Gagnon, J., Tremblay, N. ve Legare, F. (2012). Systematic review of factors influencing the adoption of information and communication technologies by healthcare professionals. *J Med Syst*, 36(1), 241-277.
- Giannikis, S.K. ve Mihail, D.M. (2011). Flexible work arrangements in Greece: A study of employee perceptions. *The International Journal of Human Resource Management*, 22(2), 417-432. <https://doi.org/10.1080/09585192.2011.540163>
- Gözaçan, S. (2022). *COVID-19 pandemi döneminde esnek çalışma ile işe tutkunluk arasındaki ilişki*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Güven, S. (2022). *Çalışanların esnek çalışma sistemi ve iş-aile yaşam dengesine ilişkin algılamalarının iş tatmini ve görev performansına etkisinin analizi*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.
- Haddon, L. ve Silverstone, R. (1994). Telework and the changing relationship of home and work. R. Mansell (Eds.) içinde, *Management of Information and Communication Technologies: Emerging Patterns of Control* (ss. 234-247). London: Aslib.
- Heart, T. ve Kalderon, E. (2011). Older adults: Are they ready to adopt health-related ICT? *International Journal of Medical Informatics*, 82(11), 1-23. <https://doi.org/10.1016/j.ijmedinf.2011.03.002>
- Heshmati, A., Mohammed, A.B ve Hammadany, F.H. (2013). Analysis of internet usage intensity in Iraq: An ordered logit model. *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology*, 3(3), 1-21.

- Hill, J.E., Erickson, J.J., Holmes, E.K. ve Ferris, M.E. (2010). Workplace flexibility, work hours, and work-life conflict: Finding an extra day or two. *Journal of Family Psychology*, 24(3), 349-358.
- Hill, J.E., Hawkins, A.J., Ferris, M. ve Weitzman, M. (2001). Finding an extra day a week: The positive influence of perceived job flexibility on work and family life balance. *Family Relations*, 50(1), 49-58.
- Hodge, N. (2012). What are health information systems, and why are they important? *Pacific Health Dialog: a Publication of the Pacific Basin Officers Training Program and the Fiji School of Medicine*, 18(1), 15-19.
- Houston, D.M. ve Waumsley, J.A. (2003). *Attitudes to flexible working and family life*. Policy Press.
- Howard, P.E., Rainie, L. ve Jones, S. (2001). Days and nights on the internet: The impact of a diffusing technology. *American Behavioral Scientist*, 45(3), 383-404. <https://doi.org/10.1177/0002764201045003003>
- Kalkan, S. (2015). *Sağlık kurumlarında değişim yönetimi ve bilişim teknolojilerinin uygulanması*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Katman, H. (2022). *Esnek çalışmanın yenilikçi davranışa etkisinde iş tatmininin aracılık rolü*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Aksaray Üniversitesi.
- Kaya, Ş.D., İleri, Y.Y. ve Kara, B. (2022). Benefits of flexible working system during Covid-19 pandemic: A field study in Turkey. *Ege Akademik Bakış*, 22(3), 253-269.
- Kaytan, M. (2021). *Dijital iletişim teknolojileri ve akademisyenlerin çalışma yaşamı arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Kelliher, C. ve Anderson, D. (2008). For better or for worse? An analysis of how flexible working practices influence employees' perceptions of job quality. *The International Journal of Human Resource Management*, 19(3), 419-431.
- Kevük, S. (2006). Bilgi ekonomisi. *Journal of Yasar University*, 1(4), 319-350.
- Kılınç, C.Ç. (2009). *Küreselleşme sürecinde teknoloji yönetiminin ve bilişim teknolojilerinin hizmet kalitesini artırmaya etkisi ve sağlık sektöründe bulunan hastanelere uygulanması*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Knoll, M., Feldt, M. ve Zacher, H. (2022). Effects of technology-enabled flexible work arrangements on employee voice: Toward a nuanced understanding. *Management Revue*, 33(3), 1-42. <https://doi.org/10.5771/0935-9915-2022-3-303>
- Korkmaz, S. ve Gedik, Ö. (2020). Endüstri 4.0'ın sağlık sektörüne etkisinde demografik özelliklerin düzenleyici rolü: Teknoloji Kabul Modeli ile bir uygulama. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38(4), 743-776.
- Kördeve, M.K. ve Aydın, B. (2016). Çalışanların esnek çalışma modeli çerçevesinde örgütsel bağlılık düzeylerinin değerlendirilmesi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 2(3), 27-48.
- Kunnan, A. J. (1998). An introduction to structural equation modelling for language assessment research. *Language Testing*, 15(3), 295-332. <https://doi.org/10.1177/026553229801500302>
- Lerouge, C., Slyke, C.V., Seale, D.E. ve Wright, K. (2014). Baby boomers' adoption of consumer health technologies: Survey on readiness and barriers. *J Med Internet Res Sep*. 16(9), 1-30.
- Lewis, S. (2003). Flexible Working Arrangements: Implementation, Outcomes, and Management. C. L. Cooper ve I. T. Robertson (Eds.) içinde, *International Review of Industrial and Organizational Psychology* (ss. 1-28). Manchester, UK: John Wiley & Sons, Ltd.
- Maxwell, G., Rankine, L., Bell, S. ve MacVicar, A. (2007). The incidence and impact of flexible working arrangements in smaller businesses. *Employee Relations*, 29(2), 138-161.
- Mazak, M. (2018). *Hemşirelerin bilgi teknolojileri hazırbulunuşluğunun iş performansına etkisi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ufuk Üniversitesi.
- Mendez, J.I., Parasuraman, A. ve Papadopoulos, N. (2017). Demographics, attitudes, and technology readiness: A cross-cultural analysis and model validation. *Marketing Intelligence & Planning*, 35(1), 18-39.
- Merdan, E. (2021). *Teknostresin ve iş geriliminin hizmet inovasyon davranışı üzerine etkisinde esnek çalışma düzenlemelerinin aracılık rolü: çağrı merkezi örneği*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Aksaray Üniversitesi.

- Mertoğlu, S. (2020). *Sağlık çalışanlarının hastanelerde bilişim teknolojilerine yönelik tutumları ve hazırbulunuşluk seviyelerinin bireysel performansına etkisinin değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Meulders, D. ve Wilkin, L. (1987). Labour market flexibility: Critical introduction to the analysis of a concept. *Labour and Societ*, 1-13.
- Mutiara Devi, R. (2009). *Measuring e-learning readiness in the forestry research and development agency of Indonesia*. Master's Thesis. Victoria University of Wellington.
- Özçelik, Z. (2021). COVID-19 nedeniyle evden çalışma sürecinde performans değerlemesi: Bir kamu kurumu çağrı merkezi örneği. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (58), 221-239.
- Öztürk, E.B. (2020). *Esnek çalışmanın iş tatmini ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi: Telekomünikasyon sektöründe çalışanlar üzerinde bir araştırma*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Bahçeşehir Üniversitesi.
- Padem, H., Göksu, A. ve Konaklı, Z. (2012). *Araştırma yöntemleri spss uygulamalı*. Sarajevo: International Burch University. DOI:10.13140/2.1.3218.0805
- Popescu, D., Picu, C. Marei, R., Tănaşcu, C. ve Tudor, I. (2019). Research on the impact of digitization upon work flexibility: Example from the european union. Proceedings of The 13th International Management Conference (Management Strategies for High Performance), Bucharest, Romania. https://conferinta.management.ase.ro/archives/2019/pdf/1_19.pdf
- Ray, C.M., Sormunen, C. ve Harris, T.M. (1999). Men's and women's attitudes toward computer technology: A comparison. *Office Systems Research Journal*, 17(1), 1-8.
- Sağlık Bakanlığı. (2012). *Türkiye sağlıkta dönüşüm programı değerlendirme raporu (2003-2011)*. T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları, <https://www.saglik.gov.tr/TR,11662/saglik-bakanligi-turkiye-saglikta-donusum-programi-degerlendirme-raporu-2003-2011.html>
- Saracoğlu, S. (2021). *Ofis çalışanlarında esnek çalışma uygulamalarının X ve Y kuşağı çalışanların performansına etkisi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Maltepe Üniversitesi.
- Scarpa, R., Smeltzer, S.C. ve Jasion, B. (1992). Attitudes of nurses toward computerization: A replication. *Computers in Nursing*, 10(2), 72-80.
- Şafak, İ. (2014). *Örgütlerde esnek çalışma biçimlerine ilişkin algının çalışanların bağlılık düzeyleri üzerine etkileri ve bir uygulama*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi.
- Şemin, S. (1999). *Sağlık hizmetlerinde teknoloji*. Türk Tabipler Birliği Yayınları.
- Şirin, B. (2022). *Çalışanların dijital teknolojiye ilişkin tutumlarının, uzaktan çalışma ve diğer esnek çalışma biçimlerine yönelik algılarına etkisinde yetenek yönetiminin düzenleyici rolü*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Arel Üniversitesi.
- Tan, J. ve Tan, J. (2011). Healthcare Information Technologies in an Era of Healthcare Reform: A Complex Adaptive System Perspective. L. F. Wolper (Eds.) içinde, *Health Care Administration: Managing Organized Delivery Systems*. Sudbury, Massachusetts: Jones and Bartlett Publishers.
- Tarcan, G. (2015). *Hastane yöneticilerinin sağlık bilgi teknolojilerine yönelik tutumlarını etkileyen bireysel ve örgütsel faktörlerin belirlenmesi*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- TDK. (1998). *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tecim, V. ve Gökşen, Y. (2009). Bilişim teknolojilerinin üniversitelerde etkin kullanımı üzerine bir çalışma. *Journal of Yaşar University*, 2237-2256.
- Tengilimoğlu, D., Işık, O. ve Akbolat, M. (2009). *Sağlık işletmeleri yönetimi*. (1. baskı). Nobel Yayın Dağıtım.
- Torre, T. ve Sarti, D. (2018). Work flexibility and ICT use for professional purposes. first evidence from the European Context. *The 11th Mediterranean Conference on Information Systems (MCIS)*, Genoa, Italy, 1-9.
- Türker, C. (2019). *Tüketicilerin yeni teknolojileri benimsemelerinin teknoloji kabul modeli boyutları itibarıyla incelenmesi: mobil ödeme sistemleri üzerine bir araştırma*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

- Ugargol, J.D. ve Patrick, H.A. (2018). The relationship of workplace flexibility to employee engagement among information technology employees in India. *South Asian Journal of Human Resources Management* 5(1), 1-16.
- Valdes, I., Kibbe, D.C., Tolleson, G., Kunik, M.E. ve Petersen, L.A. (2004). Barriers to proliferation of electronic medical records. *Informatics in Primary Care*, 3-9.
- Vescoukis, V., Stratigea, A. ve Giaoutzi, M. (2012). Teleworking: From a technology potential to a social evolution. *Regional Science Inquiry*, 4(3), 37-50.
- Viete, S. ve Erdsiek, D. (2015). Mobile information and communication technologies, flexible work organization and labor productivity: Firm-level evidence. *ZEW-Centre for European Economic Research Discussion*, 15-87.
- Vinnicombe, S. ve Singh, V. (2002). Sex role stereotyping and requisites of successful top managers. *Women in Management Review*, 17(3), 120-130.
- Vural, S. (2021). *Ürün tanıtım temsilcilerinin bilişim yetkinlik değerlendirmesi: Ankara uygulaması*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ufuk Üniversitesi.
- Ward, R., Stevens, C., Brentnall, P. ve Briddon, J. (2008). Blackwell publishing ltd the attitudes of health care staff to information technology: A comprehensive review of the research literature. *Health Information and Libraries Journal*, 25(2), 81-97.
- Weideman, M. ve Hofmeyr, K.B. (2020). The influence of flexible work arrangements on employee engagement: An exploratory study. *SA Journal of Human Resource Management*, 18(4), 1-18.

Sağlık Kuruluşlarının Kurumsal İtibarının Metin Madenciliği ve Duygu Analizi ile Değerlendirilmesi

Evaluation of Corporate Reputation of Healthcare Organisations with Text Mining and Sentiment Analysis

Hasan ŞAHİN¹, Mehmet KAYAKUŞ², Dilşad ERDOĞAN³, Fatma YİĞİT AÇIKGÖZ⁴

1. Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi, hasansahin@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4899-4940>
2. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, mehmetkayakus@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0394-5862>
3. Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi, dilsaderdogan@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9117-5994>
4. Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, fatmayigit@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3748-1496>

Makale Türü Araştırma Makalesi
Article Type Research Article

Başvuru Tarihi/Apply Date
12.06.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
09.07.2024

DOI
10.20875/makusobed.1500054

Öz

Sağlık kuruluşlarının kurumsal itibarı, hastaların sağlık hizmeti alırken güven duymasını ve memnuniyetini doğrudan etkiler. Sağlık kuruluşlarındaki kurumsal itibar, bu kurumların toplum nezdindeki saygınlığını ve imajını belirler. Bu çalışmada Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesine, Google Haritalardan yapılan 1584 yorum üzerinden hastanenin kurumsal itibarı analiz edilmiştir. Çalışmada kurumsal itibarı ölçmek ve belirlemek için metin madenciliği ve duygu analizi yöntemleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda yorumların %54'ü olumlu, %40'ı olumsuz ve %6'sı nötr duygulardan oluşmaktadır. Hasta memnuniyeti, olumlu izlenimlerde doktorlar ve sağlık ekibine duyulan güven ve memnuniyetin vurgulanmasıyla birlikte, hizmet kalitesi ve sunulan imkanlardan memnuniyet ifadesiyle kendini göstermektedir. Olumsuz izlenimlerde hastalar personel tutumu, bekleme süreleri, hizmet kalitesi, hijyen ve yoğunluk gibi konularda memnuniyetsizlik yaşadıklarını belirtiyorlar. Nötr izlenimlerde ise hastaların genellikle hastane ve personel hakkında tarafsız değerlendirmeler yaptıkları, hizmetler ve süreçler hakkında nesnel bir dil kullandıkları ortaya çıkmıştır. Bu çalışma sağlık kuruluşlarının iyi oldukları ve geliştirmeleri gerektiği konular hakkında fikir vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal İtibar, Sağlık Kurumu, Hastane, Duygu Analizi, Metin Madenciliği

Abstract

The corporate reputation of healthcare organisations directly affects the trust and satisfaction of patients while receiving healthcare services. Corporate reputation in health institutions determines the reputation and image of these institutions before society. In this study, the corporate reputation of Antalya Training and Research Hospital was analysed through 1584 comments made on Google Maps. In the study, text mining and sentiment analysis methods were used to measure and determine corporate reputation. As a result of the study, 54% of the comments were positive, 40% were negative, and 6% were neutral. Patient satisfaction is manifested in positive impressions by emphasising trust and satisfaction with doctors and the healthcare team, as well as satisfaction with service quality and facilities offered. In negative impressions, patients express dissatisfaction with staff behaviour, waiting times, service quality, hygiene, and intensity. In neutral impressions, on the other hand, it was revealed that patients generally make neutral evaluations about the hospital and staff and use objective language about services and processes. This study gives an idea of what healthcare organisations are good at and what they need to improve.

Keywords: Corporate Reputation, Healthcare Organisation, Hospital, Sentiment Analysis, Text Mining

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Şahin, H., Kayakuş, M., Erdoğan, D. ve Yiğit Açıkğöz, F. (2024). Sağlık kuruluşlarının kurumsal itibarının metin madenciliği ve duygu analizi ile değerlendirilmesi. *MAKU SOBED*, (40), 91-104. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1500054>

EXTENDED SUMMARY

Corporate reputation is defined as the public perception, reliability, and prestige of a company. Having a strong corporate reputation increases sales, brand awareness, and customer satisfaction. The trust of customers, business partners, investors, and other stakeholders in the brand is an indicator of corporate reputation.

In this study, the corporate reputations of public hospitals in Antalya were compared by using text mining techniques on the comments of patients receiving services from hospitals. The perceptions of hospitals about their reputation and image, and the differences between these perceptions, were revealed. In the study, Antalya Training and Research Hospital was analysed since it is the largest, highest-rated, and most commented-upon public hospital in Antalya.

For the messages obtained through Google Maps, sentiment analysis with the TextBlob library of the Python programme and word frequencies with the N-gram method were examined. Using the TextBlob library of the Python program, 1,217 comments from Antalya Training and Research Hospital were analysed. Of these comments, 679 were positive (positive), 510 were negative (negative), and 78 were neutral. 54% of the comments are positive, 40% are negative, and 6% are neutral. It shows that most of the patients who received service from Antalya Training and Research Hospital were satisfied and left with a positive impression. The fact that the rate of negative comments is 40% shows that there are some elements that negatively affect the corporate reputation of the hospital and that there are some elements that need to be improved by the hospital management.

Word frequencies are shown using a compilation of matrix terms from the most to the least frequently used words in the dataset. Regarding positive emotions, patients are generally satisfied with hospital services and have favourable impressions, especially regarding the quality of doctors, medical services such as outpatient clinics and surgery, and staff attention. In terms of negative emotions, patients express dissatisfaction with issues such as hygiene, cleanliness of rooms, waiting times, and emergency services. Neutral sentiments, on the other hand, indicate that patients rate hospital staff, wards, and general hygiene as neither good nor bad.

According to the word cloud, patients' positive emotions reflect their satisfaction and, thanks to doctors and nurses, high service quality and satisfaction with hospital facilities. Negative emotions, on the other hand, reflect dissatisfaction with the attitude of hospital staff, long waiting times, hygiene and cleanliness problems, congestion in the emergency department, and the comfort of the rooms. Neutral impressions show that patients make general comments about the hospital and its staff and make objective and balanced evaluations about services and processes. Patients display a neutral attitude when commenting on waiting times and appointment processes and use understated language when making general assessments. These evaluations reflect that patients provide information about hospital services in a balanced and non-emotional tone.

Public hospitals have important effects such as gaining the trust of patients, shaping the perception of society, increasing staff motivation, receiving financial support and resources, and increasing competitiveness. Public hospitals with a good corporate reputation can increase patient satisfaction, strengthen staff loyalty, and increase public support for health services. Therefore, it is of great importance for public hospitals to maintain and strengthen their organizational reputation, as this is a critical factor affecting the sustainable success of the hospital.

1. GİRİŞ

Kurumsal itibar, bir şirketin kamuoyundaki algısı, güvenilirliği ve saygınlığı olarak tanımlanır. Güçlü bir kurumsal itibara sahip olmak, satışları, marka bilinirliğini ve müşteri memnuniyetini artırır. Müşterilerin, iş ortaklarının, yatırımcıların ve diğer paydaşların markaya duyduğu güven, kurumsal itibarın bir göstergesidir (Uzunoğlu ve Öksüz, 2008).

Kurumsal itibar, bir şirketin başarısı için olmazsa olmazdır. Kurumsal itibar satış, marka görünürlüğü ve müşteri memnuniyeti ile bağlantılıdır. Müşterilerin, çalışanların, yatırımcıların ve diğer paydaşların şirkete olan güvenini etkiler. Güçlü bir itibar, şirketin krizlerle başa çıkmasına ve olumsuz haberlerin etkisini azaltmasına yardımcı olur (Özcan ve Solmaz, 2019).

Kurumsal itibar, bir markanın müşteriler, iş ortakları, çalışanlar, medya ve toplum gibi çeşitli paydaşlarla ilişkilerini etkiler. Bir kuruluşun eylemleri ve başkalarıyla olan etkileşimleri yoluyla zaman içinde inşa edilir. Paydaşların bir markaya olan güven düzeyini ve bu güveni sürdürmek için gerekli adımları belirler. Kurumsal itibarı korumak için şirketlerin etik davranışlarda bulunması, şeffaf olması ve paydaşlarıyla iletişim kurması gerekir. Ayrıca, sosyal sorumluluk projelerine katılmak ve çevreye duyarlı olmak da itibarı güçlendirir (Sucu, 2020).

Kurumsal itibar hem özel şirketler hem de kamu kuruluşları için önem arz etmektedir. Toplumun algısı o kuruma olan güven ve imajını doğrudan etkilemektedir. Eğitim ve sağlık kurumları, belediyeler, devlet daireleri başta olmak üzere insanların yoğun ve sık hizmet aldığı yerler için kurumsal itibar dikkat edilmesi gereken bir olgudur (Güven, 2016). Türkiye’de sağlık bakanlığına bağlı olan 707 kamu hastanesi ve 177 tane de halk sağlığı merkezi bulunmaktadır. Bu kurumların kurumsal itibarları toplum içindeki bu kurumlara bakış açılarını olumlu veya olumsuz etkileyecektir.

Kurumlardan hizmet alan kişilerin o şirket hakkındaki duyguları ve düşünceleri kurumsal itibarı belirleyen temel etkenlerden biridir. Müşterilerin görüşleri üzerinden kurumsal itibarı belirlemenin bir yöntemi de duygu analizidir. Duygu analizi hedef odaklı olup konu veya varlıklara yönelik görüş veya tutumları belirlemeyi amaçlamaktadır. Duygu analizi, yapay zekâ ve makine öğrenimi teknolojilerinin yardımıyla hizmet alanların duygularını tespit etme sürecidir. Duygu analizinde çok sayıda veri analizi gerçekleştirilmektedir. Büyük miktarda veri içeren veri setlerinin manuel olarak işlenmesi ve analizlerinin yapılması uzun zaman almakta ve hata miktarı artmaktadır (Çelik vd., 2021). Yapay zekâ bu analizleri yüksek doğruluk oranı ve hızlı bir şekilde yapmaktadır (Kayakuş vd., 2023). Yapay zekâ tekniklerinden metin madenciliği, yapılandırılmamış metinden değerli bilgiler elde etmek için doğal dil işlemeyi kullanan otomatik bir süreçtir. Verileri makinelerin anlayabileceği bilgilere dönüştürerek metinleri duyguya, konuya ve amaca göre sınıflandırma sürecini otomatikleştirir (Ulucenk ve Kocaman, 2023).

Bu çalışmada, Antalya’da bulunan sağlık kurumunun kurumsal itibarları hastaneden hizmet alan hastaların yorumları üzerinde metin madenciliği tekniği ve duygu analizi yöntemleri kullanılarak analiz edilmiştir. Sağlık kurumunun kurumsal itibarı ve imajıyla ilgili algılar incelenmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünde çalışmayla ilgili genel bilgiler ve çalışmanın amacı konusunda bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde çalışmanın literatür incelemesi ve araştırması yapılmıştır. Üçüncü bölüm olan materyal ve yöntemde veri seti, metin madenciliği, duygu analizi ve kurumsal itibar konuları hakkında kapsamlı bilgiler verilmiştir. Bulgular ve tartışma bölümünde çalışmanın sonuçları incelenmiş ve literatürle karşılaştırılması yapılmıştır. Sonuç bölümünde bulguları yorumlaması, önemi, literatüre katkısı ve gelecek çalışmalar konusunda bilgi verilmiştir.

2. LİTERATÜR

Şatır (2006), çalışmasında özel sağlık hizmeti sektöründe kurumsal itibarı incelenmiştir. Elde edilen bulgular, hastaların kurumla ilgili algılarını çeşitli alt boyutlarla açıkladıklarını göstermiştir. Bu da itibarın tek bir deneyim, temas veya izlenimle açıklanamayacağını ortaya koymaktadır. İtibar farklı bileşenlerden oluşmaktadır ve ayrıca algılanan bileşenlerde farklılıklar bulunmaktadır. Bu nedenle, itibarın karmaşıklığını anlamak için çoklu perspektiflerin ve ölçümlerin kullanılmasını önermektedir.

Çınaroğlu ve Şahin (2012), Ankara’da özel ve kamu hastanelerinde çalışan yöneticiler ile poliklinik hastalarının kurumsal itibar ve imaj algıları arasındaki farkın ve bu durumun hastane performans göstergeleri ile ilişkisini incelemiştir. Çınaroğlu ve Şahin’in çalışmasına göre, araştırma bulguları kurumsal itibar, imaj algısı ve personel memnuniyeti arasında güçlü bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, sağlık kuruluşlarının yönetim stratejileri ve performansını iyileştirmek için önemli bir anlayış sunmaktadır. Bu araştırma, hastane performansının bu faktörlerle ilişkili olduğunu vurgulamaktadır.

Şantas ve diğerlerinin (2018) çalışmasında, sağlık çalışanlarının kurumsal itibar algısının işe bağlılık üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu araştırma, Kocaeli ilinde bulunan bir devlet hastanesinde görev yapan sağlık çalışanlarıyla gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular, kurumsal itibarın artırılmasının işe bağlılık üzerinde olumlu bir katkı sağlayabileceğini göstermektedir.

Eren(2019) çalışmasında kurumsal itibarın hasta memnuniyeti üzerindeki etkisi incelenmiştir. Araştırmada, hizmet kalitesi algısının kurumsal itibar ve memnuniyet üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Aynı şekilde, kurumsal itibarın memnuniyeti etkilediği belirlenmiştir. Ayrıca, tüm değişkenlerin kamu ve özel hastanelerde farklı şekilde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Amarat ve diğerleri (2021), hastane itibarını belirlenmeye yönelik klinik ve polikliniklerde araştırma yapmışlardır. Kurumsal itibarın, yeni hasta çekme ve hastane sürdürülebilirliği açısından büyük bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Sağlık sektörü kendine özgü özelliklere sahiptir ve bu bağlamda yapılan araştırmada nitel fenomenolojik araştırma tasarımı kullanılmıştır. Araştırma bulguları hizmet kalitesinin (fiziksel, teknik ve fonksiyonel), görsel kimliğin, hastane süreçlerinin, hastaların sosyoekonomik durumunun

ve iletişimin klinik ve poliklinik itibar algısı üzerinde etkili olduğunu ortaya koymuştur. Ancak, potansiyel hastaların hastane süreçleri ve gereksiz tedarik konusunda farklı düşüncelere sahip oldukları belirlenmiştir.

Amarat ve diğerleri (2022) çalışmalarında, hastane itibarının hasta bağlılığı üzerindeki etkisi ve bu etkinin hasta memnuniyeti üzerindeki aracılık rolünü belirlemeye yönelik çalışma gerçekleştirmiştir. Araştırmaya 200 hasta dahil edilmiş ve demografik özellikler yanında hasta bağlılığı, hasta memnuniyeti ve kurumsal itibar ölçekleri kullanılmıştır. Araştırma sonuçları hastanelerin hasta bağlılığını artırmak için öncelikle itibarı ve hasta memnuniyetini göz önünde bulundurmaları gerektiğini ortaya koymuştur. Bu faktörler, hasta bağlılığının sağlanmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Akbolat ve diğerleri (2023), doktorların itibarlarının hastane itibarları üzerindeki etkisini araştırmak ve bu iki değişkenin hasta sadakati üzerindeki etkisini incelemiştir. Araştırma bulguları, bir doktorun itibarının hem hastane itibarını hem de hasta sadakatini olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Ancak, hastane itibarının hasta sadakati üzerinde doktor itibarından daha güçlü bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Çalışmanın bulguları, hastane itibarı ile doktorun itibarının birbirinin yerine geçemeyeceğini ortaya koymaktadır. Hastanın sadakatini sağlanmasında doktorun ve hastanenin itibarının önemli olduğu göz önüne alındığında, sağlık profesyonellerinin her iki alanı da güçlendirecek stratejiler geliştirmesi gerekmektedir.

3. MATERYAL VE YÖNTEM

Önerilen model, üç aşamalı bir süreçten oluşmaktadır. İlk aşamada, veri setinin oluşturulması ve metin ön işleme işlemlerinin gerçekleştirilmesidir. İkinci aşamada, hastane kullanıcı değerlendirmelerinden özellik çıkarımı yapılmakta ve hastane hizmetlerinde öne çıkan özellikler belirlenmektedir. Son aşamada, hastaneden hizmet alan vatandaşların yorumları duygu durumuna göre sınıflandırılmaktadır. Analizler sonucu hasta yorumları olumlu, olumsuz ve nötr olarak etiketlenmiştir.

3.1. Veri Seti

Çalışma, Antalya ilindeki bulunan bir sağlık kuruluşunun kurumsal itibarlarının hasta yorumları üzerinden analiz edilmesi ve yorumlanmasına odaklanmaktadır. Antalya'nın seçilme sebepleri arasında nüfus, sosyoekonomik durum ve sağlık turizminin önemli etkisi bulunmaktadır. Antalya şehir merkezinde toplam 20 hastane bulunmakta, bunların 16'sı özel, 4 tanesi kamu hastanesidir. Bu çalışmada, özel hastane sayısının fazla olması sebebiyle sadece kamu hastanelerinden en çok yorum yapılan hastane ele alınmıştır. Veri seti, Google Haritalar üzerindeki hasta yorumları kullanarak oluşturulmuştur. Google Haritaların tercih edilme sebebi, hastaneden hizmet alan kişilerin duygu ve düşüncelerini istedikleri gibi paylaşabilmesidir.

Tablo 1. Google Haritalara Göre Hastane Bilgileri

Hastane Adı	Puanı	Yorum sayısı
Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesi	3,1	1.584
Atatürk Devlet Hastanesi	3,0	605
Antalya Kepez Devlet Hastanesi	2,9	722
Antalya Şehir Hastanesi	3,6	271

Tablo 1'deki Antalya Şehir Hastanesi 2 Mart 2024 yılında açılmış olmasından dolayı değerlendirme yapma için yeterli süre geçmemiştir ve yeterli yorum bulunmamaktadır. Atatürk Devlet Hastanesi, 12 Kasım 1974 tarihinde hizmete açılmıştır. 22 branşta hizmet vermekte olup yatak kapasitesi 362'dir. Kepez Devlet Hastanesi, 2014 yılında hizmete açılmıştır. 21 poliklinik ile hizmet vermekte olup yatak kapasitesi 350'dir. Çalışmada incelenen Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesinin kuruluşu çok eski olmakla birlikte 2007 yılında mevcut binasına taşınarak bu adı almıştır. Hastanede 95 branşta hizmet verilmekte olup yatak kapasitesi 1270'tir (Antalya İl Sağlık Müdürlüğü, 2024). Çalışmada Antalya'daki en büyük, en yüksek puanlı ve en çok yorum yapılan kamu hastanesi olduğu için Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesi incelenmiştir. Tablo 2'de Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesine yapılan yorumlara örnekler verilmiştir.

Tablo 2. Veri Seti Örneği

Hasta yorumu	Duygu durumu
--------------	--------------

Dahiliye servisine 8 gece konuk olduğum, personelinin özveri ile çalıştığı, sıkıntılara çare, hastalıklara şifa olmaya gayret ettiği, iklimlendirmesi başarılı; temiz ve bakımlı bir hastane.	Pozitif
Ulaşımı çok rahat tramvay hemen yanından geçiyor hastane bahçesinde yeşil alanlar var gezebileceğiniz kafeterya ihtiyaçlar için uygun	Pozitif
Antalya eğitim araştırma hastanesi çocuk yoğun bakımı bölümünde 22 gündür kızım yatmakta doktorumuzdan ve çalışan tüm personelden çok memnunuz. Çok ilgili ve alakalıdır.	Negatif
Park sorunu her geçen gün sorun olmaktan çıktı büyük sıkıntı haline geldi. Engelliler için ayrılan yere Güvenlik görevlisi sesini bile çıkarmıyor park edilmesine izin veriliyor engelliye verilen hak burada bile elinden alınmıyor	Negatif
Doktorlar açıklayıcı, sakin ve empati dolu davranışları, hemşirelerin en ufak şeyi bile ikiletmemesi, insancıl davranışları, muazzamdı. Her şey için teşekkürler.	Pozitif

3.2. Metin Madenciliği

Metin madenciliği, yapılandırılmamış veriler içerisinde yeni bilgi ve kalıpların keşfedilip incelenemediği bir yapay zekâ sürecidir. Metin madenciliği, makinelerin insan dilini anlamasını ve otomatik olarak işlemlerini sağlayan doğal dil işlemeyi (NLP) kullanır. Metin madenciliği, eğitim verilerinden öğrenen ve önceki deneyimlerine dayanarak yeni bilgilere ilişkin sonuçları tahmin edebilen modeller oluşturmak için istatistik, dil bilimi ve makine öğrenimi kavramlarını birleştirir. Metin madenciliği, işletmelerin karmaşık ve büyük veri kümelerini kolay, hızlı ve etkili bir biçimde analiz etmelerini sağlar. Bu teknoloji sayesinde işletmeler, veri analizi sürecini daha verimli bir şekilde yönetebilirler (Kayakuş ve Yiğit Açıkgöz, 2022).

Metin madenciliği için farklı yöntem ve teknikler bulunur. Kelime sıklığı, bir veri kümesinde en çok tekrarlanan terimleri veya kavramları tanımlamak için kullanılır. Yapılandırılmamış metinde en çok bahsedilen kelimeleri bulmak, müşteri yorumlarını, sosyal medya konuşmalarını veya müşteri geri bildirimlerini analiz ederken özellikle yararlı olur. Sıralama, genellikle birbirine yakın görünen bir kelime dizisini ifade eder. Eş dizimleri tanımlamak ve bunları tek bir kelime olarak saymak metnin ayrıntı düzeyini artırır, anlamsal yapısının daha iyi anlaşılmasına olanak tanır ve sonuçta daha doğru metin madenciliği sonuçlarına yol açar. Uyumluluk, bir kelimenin veya kelime grubunun görüldüğü belirli bağlamı veya örneği tanımlamak için kullanılır. Aynı kelime birçok farklı bağlamda kullanılabilir. Bir kelimenin uyumunu analiz etmek, bağlama dayalı olarak kelimenin tam anlamını anlamaya yardımcı olur (Kayakuş ve Yiğit Açıkgöz, 2023).

Metin sınıflandırma, yapılandırılmamış metin verilerine kategoriler (etiketler) atama işlemidir. Doğal Dil İşlemenin (NLP) bu temel görevi, karmaşık metni organize etmeyi ve yapılandırmayı kolaylaştırarak onu anlamlı verilere dönüştürür. Metin sınıflandırma sayesinde işletmeler, e-postalardan destek hizmetlerine kadar her türlü bilgiyi analiz edebilir. Sınıflandırmanın en popüler görevlerinden bazıları konu analizi, duygu analizi, dil tespiti ve amaç tespittir (Güven, 2023).

3.3. Duygu Analizi

Duygu analizi, bir metnin ardındaki duygusal tonu belirlemek için kullanılan bir doğal dil işleme (NLP) yaklaşımıdır. Bir başka ifade ile, duygu analizi, büyük hacimli metinlerin olumlu, olumsuz veya tarafsız bir duyguyu ifade edip etmediğini belirlemek için analiz etme sürecidir (Tokcaer, 2021). İşletmelerin müşteri geri bildirimlerinde marka ve ürün duyarlılığını takip etmelerine ve müşteri ihtiyaçlarını anlamalarına yardımcı olmak için genellikle metinsel veriler üzerinden gerçekleştirilir. Kuruluşların bir ürün, hizmet veya fikir hakkındaki görüşlerinin belirlemesi veya sınıflandırılması için popüler bir yoldur. İşletmeler genellikle sosyal medyadaki duyarlılığı belirlemek, marka itibarını ölçmek ve müşterileri anlamak amacıyla duygu analizini kullanırlar (İlhan ve Sağaltıcı, 2020).

Duygu analizi, çeşitli sektörlerde çok çeşitli uygulamalara sahiptir. Örneğin, müşteri hizmetleri ekipleri, müşteri geri bildirimlerini analiz etmek ve olumsuz duyguları hızla ele almak için duygu analizi kullanır. Pazarlamacılar, hedef kitlelerinin bir reklam kampanyasına nasıl tepki verdiğini anlamak için duygu analizi kullanabilir. Duygu analizi, işletmelere müşterilerinin ihtiyaçlarını ve isteklerini daha iyi anlamaları için değerli bilgiler sağlayabilir. Bu bilgiler, müşteri memnuniyetini artırmak, marka itibarını iyileştirmek ve satışları artırmak için kullanılabilir (Akgül vd., 2016).

Duygusal metin analizi, metin verilerini işleyerek ve kelimelerin duygusal anlamını belirlemek için algoritmalar kullanarak çalışır. Duygu analizi algoritmaları temel olarak üç yaklaşımdan birini kullanır: Kural tabanlı, otomatik yaklaşım ve hibrit model. Kural tabanlı yaklaşım, duyguları sınıflandırmak için önceden tanımlanmış ve sözcük tabanlı manuel olarak hazırlanmış kuralları kullanır. Otomatik yaklaşım,

makine öğrenimi yöntemlerini kullanırken; hibrit yaklaşım, duygu analizi gerçekleştirmek için iki yöntemin bir kombinasyonunu kullanır (Nandwani ve Verma, 2021).

3.4. Kurumsal İtibar

Kurumsal itibar, kamuoyunun bir kurum hakkındaki algı ve sahip olduğu görüştür. Bir kurum hakkında, o kurumun zaman içindeki finansal, sosyal ve çevresel etkilerinin değerlendirilmesine dayanan kolektif bir yargıdır. Kurumsal itibar, şirketin pazardaki konumunu, markasının değerini, müşteri bağlılığını ve çalışan memnuniyetini önemli ölçüde etkiler (Uzunoğlu ve Öksüz, 2008). İyi bir kurumsal itibar, şirketin rakipleri karşısındaki rekabet gücünü artırır, yeni yatırımcı ve müşteri çekmesini sağlar. Güçlü bir itibar ve kurumsal sosyal sorumluluk kültürü, bir işletmenin yeni müşteriler çekmesine, mevcut müşterileri elinde tutmasına ve üst düzey yetenekleri işe almasına yardımcı olur (Karatepe ve Ozan, 2017).

Güçlü kurumsal itibara sahip markalar, rakiplerinden farklılaşarak rekabet avantajı elde edebilirler. Müşteriler güvenilir ve itibarlı bir markaya yönelme eğilimindedir ve tercihlerini buna göre yaparlar. İyi bir kurumsal itibara sahip markalar, müşterilerin güvenini kazanır. Müşteriler güvenilir bir markadan ürün veya hizmet satın alma konusunda tercihlili davranır ve bu da markaya olan bağlılıklarını artırır. İş ortakları ve tedarikçiler, güçlü kurumsal itibara sahip markalarla çalışmayı tercih ederler. Güçlü bir itibara sahip olmak, iş ortaklıkları kurmayı kolaylaştırır ve iş ilişkilerini güçlendirir (Aydemir, 2008).

Kurumsal itibara katkıda bulunan çeşitli faktörler vardır. Bunlardan en önemlisi şirketin temel değerleri, ardından ürün ve hizmetleri ve ardından müşteri hizmetleridir (İpçioğlu ve Arpa, 2020). Diğer faktörler arasında şirketin çalışanlarına nasıl davrandığı, sosyal sorumluluk, pazarlama ve iletişim yer alır.

Kurumsal itibarın önemli olmasının birkaç nedeni vardır. İlk olarak, bir şirketin kârlılığı üzerinde büyük bir etkisi olabilir. Güçlü ve olumlu bir kurumsal itibar, satışların artmasına ve daha fazla müşteriye yol açabilir; zayıf bir itibar ise boykotlara ve gelir kaybına yol açabilir. Ayrıca kurumsal itibar, bir şirketin yetenek ve yatırım çekme yeteneğini de etkileyebilir (Bilmez, 2011). İtibar aynı zamanda müşteriler ve diğer paydaşlar nezdinde güvenin korunmasının da anahtarıdır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

Çalışmada, Google Haritalar üzerinden alınan mesajlarda duygu analizi yapmak Python programının TextBlob kütüphanesi kullanılmıştır ve ayrıca metin madenciliği yöntemiyle kelime sıklıkları incelenmiştir.

Metin analizi için ilk adımda incelenen metinlerden harf olmayan karakterlerin temizlenmesi, durdurucu kelimelerin çıkarılması, kelimelerin maksimum ve minimum uzunluk sınırlarının belirlenmesi, kelimelerin köklerine indirgenmesi ve tüm harflerin küçük harfe dönüştürülmesi işlemleri gerçekleştirilmiştir (Tekin ve Tunalı, 2019). Bu işlem sonucunda çalışmadaki 1.584 yorumdan 1.267 yorum değerlendirmeye alınmıştır.

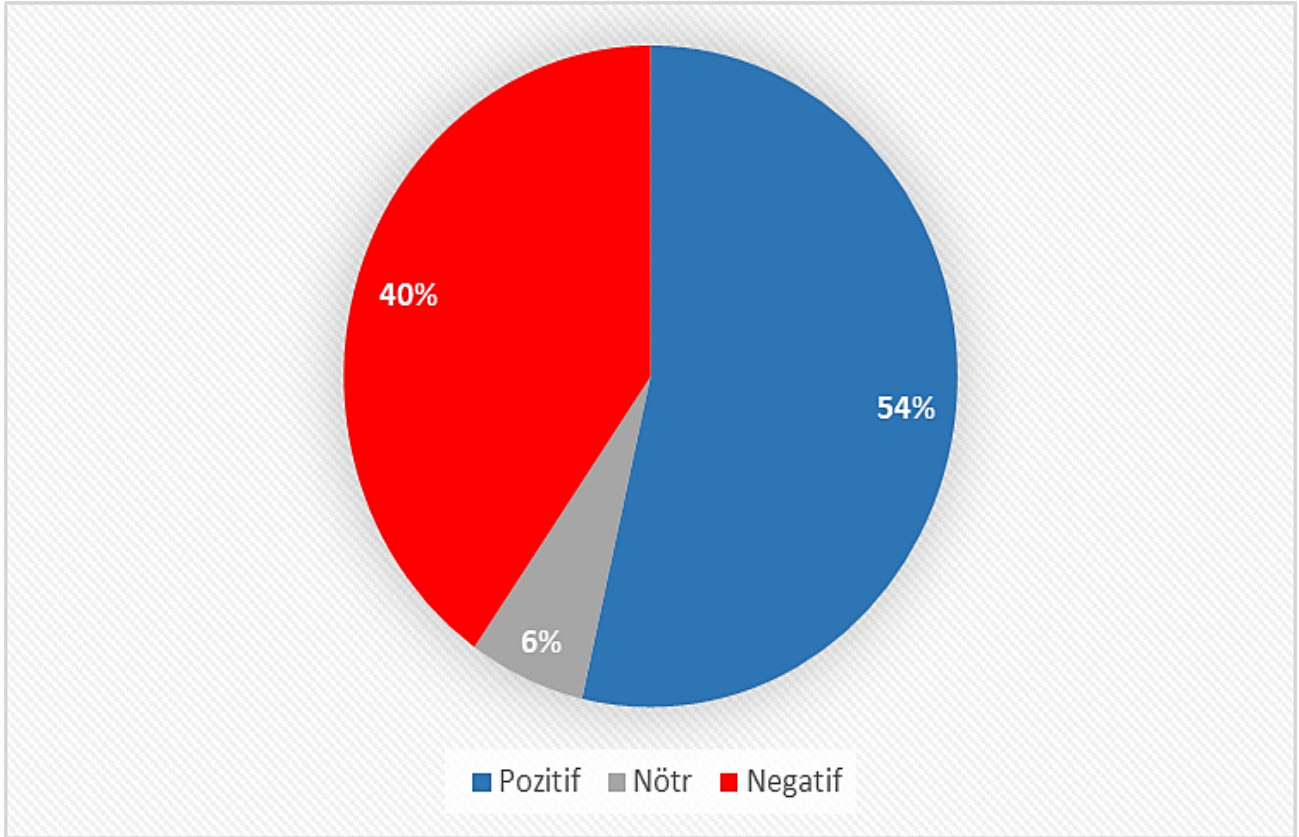
Hastanenin kurumsal itibarını, müşteri yorumları üzerinden duygu analizi kullanarak belirlemek amacıyla Python programı tercih edildi. Python, geniş kütüphane seçenekleri sayesinde oldukça popüler hale gelmiş ve çeşitli kullanım alanlarına sahip olmasıyla geniş bir kullanıcı kitlesine ulaşmıştır. Bu çalışmada, Python programının TextBlob kütüphanesi kullanıldı. TextBlob, polarite ve öznellik değerleri ile ilgili olarak bilgi veren bir kütüphanedir. Öznellik değeri 0'a yaklaştıkça metin daha objektif hale gelir; 1'e yaklaştıkça ise daha öznel hale gelir (Loria, 2018). Yüksek öznellik değerleri, daha kişisel yargılara işaret eder. Benzer şekilde, yüksek polarite değerleri daha olumlu duyguları ifade eder. Metnin pozitif bir polarite değeri varsa, olumlu duyguları yansıtır; negatifse olumsuz duyguları ifade eder ve polarite değeri 0 ise, metin tarafsız duyguları yansıtır. TextBlob, genellikle sıfatlardan oluşan kelime dağarcığını kullanarak polarite ve öznellik değerlerini belirler. Duygu analizi için TextBlob, incelemeleri ön işleme tabi tutar; durdurma kelimeleri ve noktalama işaretlerini temizler. Daha sonra, her bir incelemedeki kelimelerin polarite ve öznellik puanlarını değerlendirir ve her bir inceleme için genel polarite ve öznellik puanlarını hesaplar (Durkaya, 2020; Sel, 2022). TextBlob, her bir kelimeye bir duygu skoru atar. Bu skorlar, kelimelerin pozitif veya negatif olma derecesine göre belirlenir. Örneğin "güzel" kelimesi pozitif, "kötü" kelimesi ise negatif bir skora sahip olur. Her cümlenin duygu skoru, o cümledeki kelimelerin duygu skorlarının ortalaması alınarak hesaplanır. Tablo 3'te TextBlob işlemleri sonucu oluşan duygu analizi gösterilmiştir.

Tablo 3. Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesi Duygu Analizi

Hastane Adı	Pozitif	Nötr	Negatif
Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesi	679	78	510

Python programının TextBlob kütüphanesi kullanılarak Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesinin 1.217 yorumu analiz edilmiştir. Tablo 3'te görüldüğü gibi 1.267 yorumun 679 tanesi pozitif (olumlu), 510 tanesi negatif (olumsuz) ve 78 tanesi de nötr (tarafsız) duygulardan oluşmaktadır. Pozitif yorumların sayısı, genel olarak hastane hakkında olumlu bir algı olduğunu göstermektedir. 679 pozitif yorum, birçok hastanın memnun olduğunu ve sunulan hizmetlerden tatmin olduğunu ifade etmektedir. Öte yandan 510 negatif yorum, hastanenin belirli alanlarda ciddi sorunlar yaşadığını veya bazı hastaların beklentilerini karşılayamadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, hastanenin bazı hizmetlerini veya işleyişini gözden geçirmesi gerektiğini gösterebilir. 8 nötr yorum ise, yorum yapanların büyük çoğunluğunun ya pozitif ya da negatif görüş belirttiğini, ortada kalanların az olduğunu göstermektedir. Bu durum, hastane hizmetlerinin genellikle güçlü duygusal tepkilere neden olduğunu gösterebilir. Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesi, yüksek sayıda pozitif yorumla birlikte önemli sayıda negatif yoruma da sahiptir. Bu durum, hastanenin belirli alanlarda oldukça başarılı olduğunu, ancak diğer alanlarda geliştirilmesi gereken yönlerinin bulunduğunu işaret etmektedir. Yönetim, hasta memnuniyetini artırmak amacıyla negatif yorumlara neden olan sorunları belirleyerek, bu konularda iyileştirmeler yapmayı düşünebilir.

Şekil 1. Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesi Duyguların Karşılaştırılması

Şekil 1'deki grafiğe göre yorumların %54'ü olumlu, %40'ı olumsuz ve %6'sı nötr duygulardan oluşmaktadır. Yorumların dağılımına bakıldığında yorum sayısının büyük çoğunluğunun olumlu yorumlardan oluştuğu görülmektedir. Bu da Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nden hizmet alan hastaların büyük çoğunluğunun memnun ve olumlu bir izlenimle ayrıldığını göstermektedir. Olumsuz yorumların oranı %40 olması hastanenin kurumsal itibarını olumsuz etkileyen bazı unsurların olduğunu ve hastane yönetimi tarafından iyileştirilmesi gereken bazı unsurların olduğunu göstermektedir.

Metin belgelerinin temsil edilmesinde en yaygın kullanılan yöntemlerden biri, n-gram yöntemidir. Bir n-gram, herhangi bir metin belgesinin n öğeden oluşan bitişik bir dizisidir. Unigram (1-gram) öznitelik temsili, belirli bir sözcüğün metin belgesi içinde var olup olmadığını modellemektedir. Bigram (2-gram)

öznitelik temsili ise ardışık iki sözcüğün varlığını modellemek için kullanılır. Trigram (3-gram) öznitelik temsili ise üç ardışık kelimenin varlığını modellemek için kullanılmaktadır. Bu çalışmada, metin içindeki her kelimenin kökü ve kelime seviyesindeki unigram öznitelik yöntemleri kullanılmıştır.

Her hastane yorumları için kelime frekansı oluşturulmuştur. Kelime frekansları, bir veri setindeki kelimelerin kullanım sıklıklarını gösterir. Bu frekanslar, en sık kullanılan kelimelerden en az kullanılanlara kadar matris terimlerinden derlenerek gösterilir. Kelimelerin belge içerisindeki konumu göz ardı edilmektedir.

Tablo 4. Kelime Sıklık Listesi

Pozitif	Negatif	Nötr
Doktorlar	Hijyen	Çalışanlar
Poliklinik	Odalar	Servis
Konum	Bekleme	Arkadaşça
Yakınlık	Sıra	Bahçe
Operasyon	Tuvalet	Hijyen
Departman	Kirlilik	Kapasite
Dikkat	Zaman	Bina
Rahatlık	Kalabalık	Yardımsaver
Ameliyat	Acil servis	İlgili
Donanım	Meşguliyet	Hemşireler

Tablo 4'teki pozitif duygu için en çok kullanılan kelimeler verilmiştir. Bu kelimelerin olumlu duygulara göre açıklaması: Poliklinik, poliklinik kelimeleri hizmetlerinin yeterli ve etkili olduğu izlenimi var. Konum ve yakınlık kelimeleri, hastanenin konumunun ve yakınlığının kendileri için uygun olduğunu belirtiyorlar. Operasyon, ameliyat ve departman kelimeleri, bu alanlardaki hizmetlerden memnun oldukları görülüyor. Dikkat kelimesi, hastaların, personelin kendilerine gösterdiği ilgi ve dikkatin yeterli olduğunu düşündükleri anlaşılıyor. Rahatlık kelimesi, hastalar, hastanede kendilerini rahat ve huzurlu hissettiklerini ifade ediyorlar. Donanım kelimesi, hastanenin tıbbi donanım ve ekipmanlarının yeterli ve kaliteli olduğunu değerlendiriyorlar. Genel olarak, hastaların hastane hizmetlerinden memnun oldukları, özellikle doktorların niteliği, poliklinik ve ameliyat gibi tıbbi hizmetler, hastane konumu ve personelin ilgisiyle ilgili olumlu izlenimlere sahip oldukları görülüyor. Bu olumlu değerlendirmeler, hastanenin sunduğu hizmetlerin kaliteli olduğunu gösteriyor.

Tablo 4'teki negatif duygu için en çok kullanılan kelimeler verilmiştir. Bu kelimelerin olumsuz duygulara göre açıklaması: Hijyen kelimesi, hastalar hastanedeki hijyen koşullarından memnun değildir. Muhtemelen temizlik, sterilizasyon ve hijyen kurallarına yeterince uyulmadığını düşünüyorlar. Odalar kelimesi, hastaların kaldıkları odaların konfor ve temizlik açısından yetersiz olduğunu belirtiyorlar. Bekleme ve sıra kelimeleri, hastalar, randevuya gelmelerine rağmen uzun süreler beklemeye ve sıra beklemek zorunda kalmalarından şikayetçi olduğunu göstermektedir. Tuvalet ve kirlilik kelimeleri, hastanenin genel temizlik ve hijyen durumundan memnun olmadıklarını, özellikle tuvaletlerin temiz olmadığını düşünüyorlar. Zaman kelimesi, hastalar, hastanede geçirdikleri zamanın uzun olduğunu, süreçlerin yavaş ilerlediğini belirtiyorlar. Kalabalık kelimesi, hastanede hasta ve ziyaretçi yoğunluğundan rahatsız oldukları anlaşılıyor. Acil servis kelimesi, acil servisteki hizmetlerin yeterli olmadığı ve uzun sürdüğü şikayetleri var. Meşguliyet kelimesi, hastaların, personelin ilgisiz ve meşgul olduğu algısına sahip oldukları görülüyor. Bu bağlamda, hastaların hastane hizmetlerinden ve sunulan olanakların kalitesinden memnun olmadıkları, genel olarak olumsuz bir izlenime sahip oldukları anlaşılıyor. Daha iyi hizmet ve olanaklar sağlanmasının faydalı olacağı görülüyor.

Tablo 4'teki nötr duygu için en çok kullanılan kelimeler verilmiştir. Bu kelimelerin tarafsız duygulara göre açıklaması: Çalışanlar kelimesi, hastaların hastane çalışanlarına yönelik ne olumlu ne de olumsuz bir izlenime sahip oldukları anlaşılıyor. Çalışanların davranışlarını normal, standart olarak algıladıkları görülüyor. Servis kelimesi, hastane servislerinin yeterli ancak herhangi bir özelliği olmayan, normal seyirde olduğu izlenimindedir. Arkadaşça ve yardımsaver kelimeleri, çalışanların hastalarla olan iletişiminin olumlu ancak olağan düzeyde olduğu görülüyor. Bahçe kelimesi, hastanenin bahçesi ve dış alanlarının normal, standart olduğunu düşünüyorlar. Hijyen kelimesi, hastanenin hijyen durumunu ne çok iyi ne de çok kötü olarak değerlendiriyorlar. Kapasite kelimesi, hastanenin kapasite ve kapasiteyi kullanma

yeterliliğini orta düzeyde görüyorlar. Bina kelimesi, hastane binasının durumunu da normal, standart olarak nitelendiriyorlar. Hemşireler kelimesi, hemşirelerin hizmetlerini yeterli ancak herhangi bir özelliği olmayan, normal düzeyde algılıyorlar. İlgili kelimesi, hastane personelinin kendilerine gösterdikleri ilgiyi de normal, standart olarak değerlendiriyorlar. Genel olarak, hastaların hastane ile ilgili izlenimlerinin nötr, sıradan olduğu anlaşılıyor. Herhangi bir özelliğin ön plana çıkmadığı, tüm unsurların normal, orta düzeyde algılandığı görülüyor.

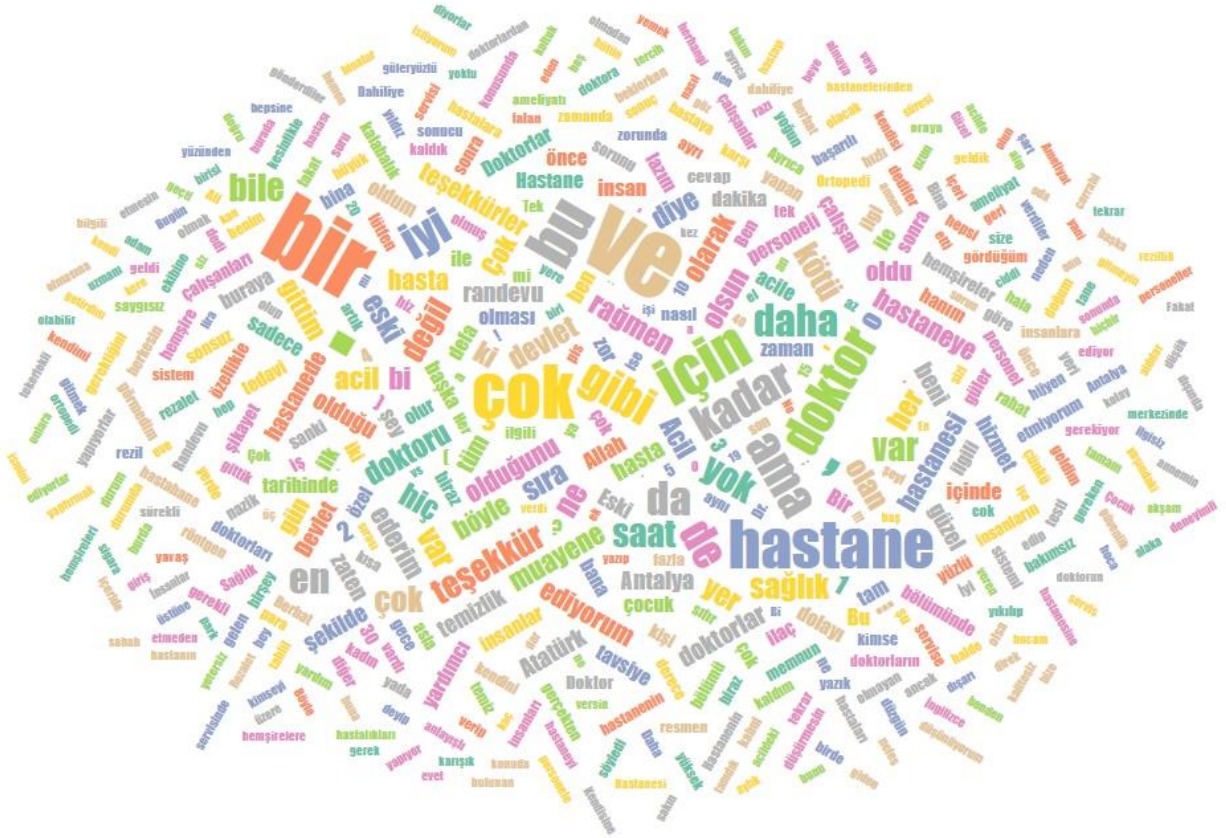
Python dilinin Seaborn kütüphanesi kullanılarak veri görselleştirilmesi yapılmıştır. Veri görselleştirme, soyut bilgilerin grafiklerle sunulması anlamına gelir. Karmaşık ve dağınık veriler, anlaşılabilir ve yorumlanabilir görseller haline getirilir. Bir görselleştirme yöntemi olan WordCloud 'un Türkçe karşılığı kelime bulutudur. Kelime bulutları genellikle kelime sıklıklarına göre analiz edilerek farklı renk ve desenlerle oluşturulan metin görselleridir.

Şekil 2. Pozitif Yorumlara Göre Kelime Bulutu

Şekil 2'deki kelime bulutuna göre, hastaların olumlu duygularını yansıtan bazı ifadeler öne çıkıyor: Doktorlar ve sağlık ekibi: "doktor", "hemşire", "teşekkür" gibi kelimeler, hastaların doktor ve hemşirelere duyduğu memnuniyeti ve teşekkürlerini ifade ediyor. Hizmet kalitesi: "iyi", "çok", "daha" gibi kelimeler, hastaların genel olarak hizmet kalitesini yüksek bulduklarını gösteriyor. Hastane ve imkanlar: "hastane", "için", "sağlık", "tedavi" gibi kelimeler, hastaların hastane ve sunduğu sağlık hizmetlerinden memnun olduklarını belirtiyor. Destek ve memnuniyet: "teşekkür", "Allah", "rağmen", "memnun" gibi kelimeler, hastaların hastaneye minnettar olduklarını ve olumlu deneyimlerini vurguluyor. Genel olarak, bu kelime bulutu, hastaların hastaneden aldıkları hizmetlerden memnun olduklarını ve sağlık ekibine duydukları güveni ve minnettarlığı yansıtıyor.

Şekil 3. Negatif Yorumlara Göre Kelime Bulutu

Şekil 3'teki kelime bulutuna göre, hastaların hastaneye dair olumsuz duygularını yansıtan bazı ifadeler öne çıkıyor: Hastane ve personel: "hastane", "doktor", "hemşire", "çalışanlar" gibi kelimeler, hastaların hastane personelinin tutum ve davranışları konusunda memnuniyetsizlik yaşadığını gösterebilir. Bekleme ve zaman: "saat", "beklemek", "randevu", "zaman" gibi kelimeler, hastaların uzun bekleme sürelerinden ve randevu sisteminin verimsizliğinden şikayetçi olduklarını işaret ediyor. Hizmet kalitesi: "kötü", "eski", "hijyen", "temizlik" gibi kelimeler, hastaların hastane hizmetlerinin kalitesi, hijyen ve temizlik konularında olumsuz deneyimler yaşadığını gösteriyor. Acil servis ve yoğunluk: "acil", "yoğun", "kalabalık" gibi kelimeler, acil servislerin çok yoğun ve kalabalık olduğu, bu nedenle hızlı ve etkili hizmet alınamadığı yönünde şikayetler olduğunu gösteriyor. Odalar ve imkanlar: "oda", "bina", "bakımsız" gibi kelimeler, hastaların odaların konforu ve hastanenin genel fiziki şartları konusunda memnuniyetsizlik yaşadığını belirtiyor. İlgisi ve alakası: "ilgi", "alakadar", "meşgul" gibi kelimeler, hastaların personelin kendilerine yeterince ilgi göstermediğini düşündüğünü işaret ediyor. Genel olarak, bu kelime bulutu, hastaların hastanede aldıkları hizmetlerle ilgili yaşadıkları memnuniyetsizlikleri, uzun bekleme süreleri, personelin tutumu, hijyen koşulları ve genel hizmet kalitesi konularında olumsuz izlenimlerini yansıtıyor.

Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesi, yüksek sayıda pozitif yorumla birlikte önemli sayıda negatif yoruma da sahiptir. Bu durum, hastanenin belirli alanlarda oldukça başarılı olduğunu, ancak diğer alanlarda geliştirilmesi gereken yönlerinin bulunduğunu işaret etmektedir. Yönetim, hasta memnuniyetini artırmak amacıyla negatif yorumlara neden olan sorunları belirleyerek, bu konularda iyileştirmeler yapmayı düşünebilir.

Antalya Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde pozitif yorumlar, poliklinik hizmetleri, ameliyat kalitesi, konum, personel ilgisi ve tıbbi donanımın yeterliliği gibi alanlarda hastaların memnun olduğunu göstermektedir. Negatif yorumlar ise hijyen, oda konforu, bekleme süreleri, tuvalet temizliği, kalabalık ve acil servis hizmetleri gibi konularda memnuniyetsizlik ifade etmektedir. Nötr yorumlar, hastane çalışanları, servisler, bahçe, hijyen, kapasite ve bina gibi unsurların genellikle standart ve ortalama düzeyde algılandığını belirtmektedir.

Kelime bulutlarına göre, hastaların doktorlar, hemşireler ve genel hizmet kalitesinden memnuniyetini, hastanenin sunduğu imkanlara ve sağlık ekibine duyulan güveni ve minnettarlığı göstermektedir. Uzun bekleme süreleri, personelin tutumu, hijyen koşulları ve hizmet kalitesi konusundaki olumsuz deneyimleri yansıtmaktadır. Hastaların hastane hizmetleri hakkında objektif ve dengeli değerlendirmeler yaparak, belirgin bir olumlu ya da olumsuz duygu içermeyen nötr yorumlar yaptığını göstermektedir.

Kamu hastaneleri, hastaların güvenini kazanmak, toplumun algısını şekillendirmek, personel motivasyonunu artırmak, mali destek ve kaynak almak, rekabet gücünü artırmak gibi önemli etkilere sahiptir. İyi bir kurumsal itibara sahip olan kamu hastaneleri, hastaların memnuniyetini artırabilir, personel bağlılığını güçlendirebilir ve sağlık hizmetlerine olan toplumsal desteği artırabilirler. Bu nedenle, kamu hastaneleri için kurumsal itibarın korunması ve güçlendirilmesi büyük önem taşır, çünkü bu, hastanenin sürdürülebilir başarısını etkileyen kritik bir faktördür.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Akbolat, M., Amarat, M., Ünal, Ö. ve Sütü, E.S. (2023). The mediating role of hospital reputation in the effect of doctor reputation on patients' loyalty. *International Journal of Healthcare Management*, 16(1), 12-18. <https://doi.org/10.1080/20479700.2022.2062853>
- Akgül, E.S., Ertano, C. ve Banu, D. (2016). Twitter verileri ile duygu analizi. *Pamukkale Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 22(2), 106-110. <https://doi.org/10.5505/pajes.2015.37268>
- Amarat, M., Baş, T., Akbolat, M. ve Ünal, Ö. (2021). How does the perception of corporate reputation of patients shape? *International Journal of Healthcare Management*, 14(2), 375-382. <https://doi.org/10.1080/20479700.2019.1647946>
- Amarat, M., Akbolat, M. ve Dizlek, K. (2022). The mediating role of patient satisfaction in the effect of corporate reputation on patient loyalty. *International Journal of Health Management and Tourism*, 7(1), 64-75. <https://doi.org/10.31201/ijhmt.1076913>
- Antalya İl Sağlık Müdürlüğü. (24 Mayıs 2024). Hastaneler, <https://antalyaism.saglik.gov.tr/TR-133869/hastaneler.html>
- Aydemir, B.A. (2008). İşletmelerin yeni rekabet aracı olarak kurumsal itibar. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 10(2), 27-53. <https://doi.org/10.4026/1303-2860.2008.0072.x>
- Bilmez, E. (2011). Kriz döneminde kurumsal itibar yönetiminin önemi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 14(1-2), 161-172.
- Çelik, E., Dal, D. ve Aydın, T. (2021). Duygu analizi için veri madenciliği sınıflandırma algoritmalarının karşılaştırılması. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 2), 880-889. <https://doi.org/10.31590/ejosat.905259>
- Çınaroğlu, S. ve Şahin, B. (2012). Kurumsal itibar ve imajın hastanelerin performansı ile ilişkisi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(2), 27-55.
- Durkaya, B. (2020). Examining the helpfulness of online customer reviews based on review related factors: The moderating effect of product type (Yayın Nu. 636984) [Yüksek Lisans Tezi]. Yök Tez, <https://polen.itu.edu.tr:8443/server/api/core/bitstreams/00749f3c-b70a-495c-bfa7-a63ef3dba96b/content>
- Eren, B.A. (2019). Algılanan hizmet kalitesi ve kurumsal itibarın hasta tatmini üzerindeki etkisi: Ankara hastanelerine ilişkin karşılaştırmalı bir araştırma. *International Journal of Economics Administrative and Social Sciences*, 2(2), 106 – 125.
- Güven, S. (2016). Kurumsal iletişim bağlamında kurumsal sosyal sorumluluk ve etik ilişkisi. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 26, 133-154. <https://doi.org/10.31123/akil.441385>
- Güven, Z.A. (2023). Türkçe e-postalarda spam tespiti için makine öğrenme yöntemlerinin ve dil modellerinin analizi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 47, 1-6. <https://doi.org/10.31590/ejosat.1234079>
- İlhan, N. ve Sağaltıcı, D. (2020). Twitter'da duygu analizi. *Harran Üniversitesi Mühendislik Dergisi*, 5(2), 146-156. <https://doi.org/10.46578/humder.772929>
- İpçioğlu, İ. ve Arpa, D. (2020). Marka değeri ile kurumsal itibar ilişkisinin incelenmesine yönelik bir araştırma. *Alanya Akademik Bakış*, 4(3), 821-841. <https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.747029>
- Karatepe, S. ve Ozan, M.S. (2017). Kurumsal sosyal sorumluluk ve kurumsal itibar ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 8(2), 80-101.
- Kayakuş, M. ve Yiğit Açıkgöz, F. (2022). Classification of news texts by categories using machine learning methods. *Alphanumeric Journal*, 10(2), 155-166. <https://doi.org/10.17093/alphanumeric.1149753>

- Kayakuş, M. ve Yiğit Açıkgöz, F. (2023). Twitter'da makine öğrenmesi yöntemleriyle sahte haber tespiti. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 1017-1027. <https://doi.org/10.11616/asbi.1266179>
- Kayakuş, M., Terzioğlu, M., Erdoğan, D., Zetter, S.A., Kabas, O. ve Moiceanu, G. (2023). European Union 2030 carbon emission target: The case of Turkey. *Sustainability*, 15(17), 13025. <https://doi.org/10.3390/su151713025>
- Loria, S. (2018). Textblob Documentation. *Release* 0.15, 2(8), 269.
- Nandwani, P. ve Verma, R. (2021). A review on sentiment analysis and emotion detection from text. *Social Network Analysis and Mining*, 11(1), 81. <https://doi.org/10.1007/s13278-021-00776-6>
- Özcan, H. ve Solmaz, B. (2019). Kurum içi sosyal paydaşlar ve kurumsal itibar ilişkisi. *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 75-96. <https://doi.org/10.46236/jvosst.633218>
- Sel, A. (2022). Investigation of community opinion using sentiment analysis during pandemic process: Case of Turkey. *Beykoz Academy Journal*, 10(2), 134-154. <https://doi.org/10.14514/beykozad.882353>
- Sucu, İ. (2020). Kurumsal sosyal sorumluluk kampanyalarının marka imajına etkisi: Turkcell markası örneği. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 140-147.
- Şantaş, F., Özer, Ö., Saygılı, M. ve Özkan, Ş. (2018). The effect of corporate reputation on work engagement: A case study in a public hospital. *International Journal of Healthcare Management*, 13(1), 340-346. <https://doi.org/10.1080/20479700.2018.1548154>
- Şatır, Ç. (2006). The nature of corporate reputation and the measurement of reputation components: An empirical study within a hospital. *Corporate Communications: An International Journal*, 11(1), 56-63. <https://doi.org/10.1108/13563280610643552>
- Tekin, M.C. ve Tunalı, V. (2019). Prioritization of software development demands with text mining techniques. *Pamukkale University Journal of Engineering Sciences*, 25(5), 615-620. <https://doi.org/10.5505/pajes.2019.47827>
- Tokcaer, S. (2021). Sentiment analysis in Turkish texts. *Journal of Yaşar University*, 16(63), 1514-1534. <https://doi.org/10.19168/jyasar.928843>
- Ulucenk, E. ve Kocaman, H. (2023). Yapay zekâ teknolojisinin İslami finans uygulamalarındaki yeri üzerine bir inceleme. *Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 1-15.
- Uzunoglu, E. ve Öksüz, B. (2008). Kurumsal itibar riski yönetimi: Halkla ilişkilerin rolü. *Selçuk İletişim*, 5(3), 111-123.

Aşırı Turizm (Overtourism) Konusunda Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi: Web of Science Örneği

Bibliometric Analysis of Studies on Overtourism: An Example of Web of Science

Melahat AVŞAR¹

Öz

Dünyada bilinen ve marka olan destinasyonlar her yıl milyonlarca turist tarafından ziyaret edilmektedir. Aşırı kalabalıktan dolayı bu destinasyonlarda turizmde kaynaklı farklı sorunlar oluşmaktadır. Bu yüzden de aşırı turizm kavramı oldukça fazla gündemde yer almakta ve bu duruma çözüm geliştirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu çalışma ile aşırı turizm konusunda yapılan çalışmaların bibliyometrik analiz ile incelenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda 2024 yılının temmuz ayında Web of Science'da taranan dergilerde yayınlanan 536 tane yayına ulaşılmıştır. Verilerin analizi VOSviewer programı kullanılarak yapılmıştır. 2017 yılında bir tane yayın olduğu, en fazla yayının 2020 yılında (126) ve 2021 yılında (113) olduğu belirlenmiştir. Hugues Seraphin en fazla yayın üreten yazar olarak belirlenmiştir. İspanya (111), İtalya (63) ve İngiltere (55) en fazla yayın yapan ülkeler olmuştur. Yayınların ağırlıklı olarak SSCI (241) ve ESCI (219) endekslerde tarandığı; en çok aşırı turizm (316) anahtar kelimesinin kullanıldığı; aşırı turizm anahtar kelimesini sırasıyla sürdürülebilir turizm (58) ve sürdürülebilirlik (49) anahtar kelimelerinin takip ettiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Aşırı Turizm, Sürdürülebilir Turizm, Bibliyometrik Analiz, Web of Science.*

Abstract

Destinations that are well-known and branded in the world are visited by millions of tourists every year. Due to overcrowding, different problems related to tourism occur in these destinations. For this reason, the concept of overtourism is on the agenda quite a lot and the need to develop a solution to this situation is emphasized. This study aims to examine studies on overtourism through bibliometric analysis. In this context, 536 publications published in journals scanned in Web of Science in July 2024 were reached. Data analysis was done using the VOSviewer program. It was determined that there was one publication in 2017, and the most publications were made in 2020 (126) and 2021 (113). Hugues Seraphin was determined as the author who produced the most publications. Spain (111), Italy (63) and England (55) were the countries with the most broadcasts. The publications are mainly scanned in SSCI (241) and ESCI (219) indices; the keyword overtourism (316) was used the most; it was determined that the keyword overtourism was followed by the keywords sustainable tourism (58) and sustainability (49), respectively.

Keywords: *Overtourism, Sustainable Tourism, Bibliometric Analysis, Web of Science.*

1. Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi,
melahat.avsar@amasya.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-5700-2061>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
07.08.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
21.10.2024

DOI
10.20875/makusobed.1529665

Bu makaleye atfta bulunmak için:

Avşar, M. (2024). Aşırı turizm (overtourism) konusunda yapılan çalışmaların bibliyometrik analizi: Web of Science örneği. *MAKU SOBED*, (40), 105-116. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1529665>

EXTENDED SUMMARY

Introduction

Nowadays, some destinations are very popular and visited by millions of tourists every year. Therefore, there are problems caused by tourism in these destinations, local people are disturbed by excessive crowding and even excessive crowding and density can negatively affect tourist satisfaction. Tourism has both positive and negative effects on the physical environment, social structure and economy. However, in places where overtourism occurs, it is inevitable that tourism will have negative effects on the environment and natural resources, as well as economic and social life.

Methods

With this study, it is aimed to reveal the studies carried out in the field of overtourism through bibliometric analysis in order to facilitate researchers and provide a holistic perspective on the subject of overtourism. In this study, Web of Science (WoS) database was used to obtain data. VOSviewer program was used to analyze the data. On July 2024, all fields in Web Of Science were selected with the keyword "overtourism" and 536 publications in this field were reached. The first study on overtourism in Web of Science was published in 2017. As a result of the search with the keyword overtourism, 449 of 536 publications were articles, 39 were book chapters, 27 were early appearance studies, 23 were editorial materials, 23 were in proceedings, 23 were review articles, and 14 were book reviews, four of which are books, one is a correction and one is a retracted publication. Keyword analysis, co-author analysis, co-authorship of institutions and co-authorship of countries were analyzed on these data.

Results

As a result of the bibliometric analysis, it is seen that the keywords are mainly related to sustainability. It is noteworthy that the most used keyword, especially after overtourism, is sustainable tourism (58). According to the results of the co-author analysis, Hugues Seraphin (17) was determined to be the author who produced the most publications. Claudio Milano (571) is the most cited author. The University of Johannesburg in South Africa (13), Complutense University of Madrid in Spain (13) and the University of Malaga in Spain (13) are the universities with the most publications. Additionally, the University of Lleida in Spain was the institution with the most citations (531). Spain was the country with the most publications (111) and the most citations (2103).

Conclusion

Tourism is an industry with high economic returns. However, it is necessary to prevent the deterioration of the natural environment and social structure caused by overtourism. In this context, as a solution to the problem of overtourism, it can be suggested that the seasonal density caused by overtourism should be distributed to other periods of the year and alternative tourism types should be encouraged. In this direction, it is important for tourism planners and destination managers to develop strategies by considering the problems caused by overtourism. In future studies, studies can be carried out to develop destination-based plans and strategies on overtourism. In this context, especially the destinations visited by the most tourists in the world can be considered. In addition, publications scanned in other databases related to bibliometric analysis on overtourism can be considered.

1. GİRİŞ

"En popüler turistik destinasyonlar" ve "mutlaka görülmesi gerekenler listesi" önerileri olan destinasyonlar ve benzersiz imajlarını, kimliklerini, kültürel değerlerini, miraslarını ve eğlence aktivitelerini tanıtmaya çalışan birçok destinasyon özellikle Avrupa'da, Paris, Londra, Barselona, Roma, Prag, Venedik, Floransa ve Brugge başta olmak üzere turistlerden dolayı aşırı kalabalık destinasyonlardır (Hristov vd., 2021, s. 59). Bu bağlamda özellikle kitle turizminin arttığı destinasyonda aşırı turizm kaynaklı sorunlar ortaya çıkmakta başta yerel halk olmak üzere turizm paydaşları turiste karşı tepkilerini göstermektedir. Bu bağlamda aşırı turizm ile ilgili dünya basınında yer alan haberlerden bazıları şunlardır;

CNBC'nin 28 Nisan 2024 tarihli haberinde "Geçtiğimiz hafta Venedik, aşırı turizme karşı önlem olarak şehre ulaşmak isteyen günübirlik ziyaretçilere 5 € ücret getirdi. Venedik Belediye Başkanı Luigi Brugnaro bir basın toplantısında amacın "şehri kapatmak değil, patlamasına da izin vermemek olduğunu söyledi." (Jockims, 2024). The New York Times'ın 4 Haziran 2024 tarihli haberinde "Barselona'dan Bali'ye kadar yüksek ücretler ve yeni kurallar aşırı turizmi ve asi davranışları hedef alıyor. Bazı yerel halk, değişikliklerin turistleri uzak tutacağından endişe ediyor." (McClanahan, 2024). BBC'nin 22 Mayıs 2024 tarihli haberinde "Kanarya Adaları'nda Nisan ayında düzenlenen turizm karşıtı protestolar sırasında pankartlardaki mesaj bundan daha net olamazdı: "Turist: toprağıma saygı gösterin!" Kuzey yarımkürede en yoğun seyahat sezonu yaklaşırken, popüler yaz destinasyonlarında yerel halk arasında turizm karşıtı duygular da artıyor. Benzer protestolar Barselona, Atina, Malaga ve Avrupa'nın turist ağırlıklı diğer şehirlerinde de görüldü." (Hall, 2024). Bu bağlamda aşırı turizmin yaşandığı destinasyonların çevresel, ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan olumsuz yönde etkilendiği söylenebilir. Bu noktadan hareketle turizmin kontrol altına alınması,

turizm paydaşları ve yöneticileri tarafından sürdürülebilir şekilde destinasyonların yönetilmesi ve stratejilerin geliştirilmesi önem arz etmektedir.

Literatürde, Verissimo vd. (2020) aşırı turizm ve turizm fobi kavramlarının ilişkisini 2019 yılı haziran ayına kadar olan verileri; Barač–Miftarević (2023) aşırı turizm ve eksik turizmi konu alan makale sayısını belirlemeyi amaçladığı çalışmada Nisan 2020'ye kadar olan verileri; Séraphin ve Chaney (2023) aşırı turizm konusunda turizm endüstrisinin sürdürülebilirliğine yönelik Ocak 2023'e kadar olan verileri kullanarak bibliyometrik ve sözlükmetrik analizlerle; Santos-Rojo vd. (2023) aşırı turizmin ve sürdürülebilirlikle ilişkisini 2018- 2021 yılları arasında bibliyometrik analiz ile incelemiştir. Yapılan çalışmalarda aşırı turizm kavramının başka kavramlarla ilişkilerinin araştırıldığı görülmektedir. Bu çalışmada ile sadece "aşırı turizm" anahtar kelimesi ile tarama yapılmış ve bu konu da yapılan çalışmaların incelenmesi, en sık kullanılan anahtar kelimelerin, yazarların ve kurumların belirlenmesi amaçlanmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Aşırı Turizm Kavramı

Turistik destinasyonlara aşırı ziyaret yapılmasıyla vurgulanan aşırı turizm, popüler destinasyonlarda kentsel aşırı turizmin görünüşte plansız ve kontrolsüz olarak ortaya çıkması ve büyük ölçüde şehirlerin turizm ürünü olarak pazarlanmasıyla ilişkilendirilen düzensiz sermaye birikimi ve büyüme stratejilerinin bir sonucu olarak görülmektedir (Milano vd., 2020, s. 1857). Bazı şehirlere sınırsız ve sürekli turist akışı, bölge sakinlerinin rahatsızlığını tetikleyebilmekte aynı zamanda ziyaretçi sayısı ve buna bağlı olarak oluşan kalabalık da kentlerdeki hizmetlerin işleyişi üzerinde yük oluşturmakta ve gezi kalitesinin bozulmasına da neden olmaktadır (Hristov vd., 2021, s. 59).

Goodwin'e (2017, s. 1) göre aşırı turizm, yerel halkın ya da turistlerin, oldukça fazla sayıdaki ziyaretçiden dolayı bölgedeki hem yaşam kalitesinin hem de deneyim kalitesinin kabul edilemez derecede kötüleştiğini hissettiği destinasyonlarda yaşanan durumdur. Hristov vd. (2021, s. 59) göre aşırı turizm sınırların normal günlük kentsel yaşamın zarar göreceği noktaya kadar aşıldığı bir durumu ifade etmektedir. Yarkıcı ve Yıldız (2024, s. 623) aşırı turizmin ortaya çıkışını bir destinasyonda ekonomik, ekolojik, psikolojik, sosyal ve fiziksel taşıma kapasitesinin aşılması durumunda ortaya çıkardığını belirtmektedir. Çam ve Çelik (2022, s. 74) aşırı turizmin aşılması gereken önemli bir sorun olduğunu hem yerel halkı hem de turistleri etkilediğini belirtmektedir. Perkumienė ve Pranskūnienė (2019, s. 1) aşırı turizm sorununun, sürdürülebilir turizm hedeflerinin geliştirilmesine çalışılması ve böylece seyahat hakkı ile bölge sakinlerinin hakları arasında eşitlik dengelenerek çözülebileceğini belirtmektedir. UNWTO Raporu'nda (2019), aşırı turizmden dolayı sorun yaşayan destinasyonlarla ilgili popüler vaka çalışmalarına dayanarak, aşırı turizmden sıkıntısı çeken destinasyonlardaki ziyaretçi akışını yönetmek için 11 strateji önerilmiştir. Bu öneriler (akt. Gowreesunkar ve Seraphin, 2019, s. 489);

- Strateji 1: Ziyaretçilerin hem şehir içinde hem de şehir dışında dağılımının sağlanması.
- Strateji 2: Ziyaretçilerin zamana dayalı dağılımının sağlanması.
- Strateji 3: Yeni güzergahların belirlenmesi ve ilgi çekici yerlerin ziyaret için teşvik edilmesi.
- Strateji 4: Düzenlemelerin yeniden gözden geçirilmesi ve uyarlanması.
- Strateji 5: Ziyaretçi segmentasyonunun geliştirilmesi.
- Strateji 6: Yerel halkın turizmden faydalanmasının sağlanması.
- Strateji 7: Hem bölge sakinleri hem de ziyaretçiler için şehir deneyimlerinin oluşturulması.
- Strateji 8: Şehir altyapısının ve tesislerinin iyileştirilmesi.
- Strateji 9: Yerel paydaşlarla iletişim kurulması ve etkileşime geçilmesi.
- Strateji 10: Ziyaretçilerle iletişim kurulması ve etkileşime geçilmesi.
- Strateji 11: İzleme ve müdahale tedbirlerinin belirlenmesi.

2.2. Sürdürülebilir Turizm ve Aşırı Turizm İlişkisi

UNWTO sürdürülebilir turizmi, “turizmin mevcut ve gelecekteki ekonomik, sosyal ve çevresel etkilerini tam olarak hesaba katan, ziyaretçilerin, endüstrinin, çevrenin ve ev sahibi toplulukların ihtiyaçlarını karşılayan turizm” şeklinde tanımlamaktadır ve dolayısıyla sürdürülebilirlik ilkeleri, turizm gelişiminin çevresel, sosyo-kültürel ve ekonomik yönlerine vurgu yapmakta ve turizmin uzun vadeli sürdürülebilirliğini garanti altına almak için bu üç boyut arasında uygun bir denge kurulması gerektiğini belirtmektedir (UNWTO, t.y.a). Bu bağlamda aşırı turizmin yaşandığı destinasyonlarda turizmin çevresel, ekonomik ve sosyo-kültürel etkileri artmaktadır. Hristov vd. (2021, s. 59) göre yerel halkın turizmin olumsuz etkilerine ilişkin dile getirdiği başlıca şikayetler yalnızca aşırı kalabalıkla ilgili değil aynı zamanda haklarının tehlikeye atılması gibi ciddi sosyal ve ekonomik sorunları da içermektedir. García-Buades vd. (2022, s. 1) hem destinasyonun yerel yönetim tarafından iyi yönetilmesinin hem de olumlu turist davranışının, aşırı turizmin bölge sakinlerinin davranışları üzerindeki olumsuz etkilerini azaltan ve böylece daha sürdürülebilir bir destinasyona ulaşmak için önemli olan temel yönetim araçlarını oluşturan iki bağlamsal faktör olduğunu vurgulamaktadır. Öztürk (2020, s. 119) aşırı turizmin olduğu destinasyonlara turistik taşıma kapasitesi ve sürdürülebilirlik ile ilgili; yerel halkın desteğinin alınmasının, alternatif ulaşım imkanının oluşturulmasının, seçici pazarlama tekniklerinin kullanılmasının, tanıtım faaliyetlerinde alternatif çekim unsurlarının da kullanılarak turistik talebin yönlendirilmesinin, emlak ve kira fiyatlarının artmasının engellenmesinin önemini vurgulamaktadır. García-Buades vd. (2022, s. 1) daha sürdürülebilir bir destinasyon için; aşırı turizmin yönetilmesini, yerel yönetimin aşırı turizmin etkilerini kontrol etmeye yönelik çalışmalar yapmasını ve turizm sezonunu aşırı kalabalık yaz aylarının ötesine taşıyan bisiklet ve spor gibi turizm ürünlerinin teşvik edilmesinin sağlanmasıyla destinasyonun sürdürülebilirliğinin sağlanacağını belirtmektedir.

Küresel Sürdürülebilir Turizm Konseyi (Global Sustainable Tourism Council- GSTC) sürdürülebilir bir destinasyon için dört temel hedefi kapsayan yaklaşımı benimsemiştir. Bu hedefler; “*Sürdürülebilir destinasyon yönetimi gösterir.*”, “*Ev sahibi topluluk için sosyal ve ekonomik faydaları en üst düzeye çıkarır ve olumsuz etkileri en aza indirir.*”, “*Topluluklara, ziyaretçilere ve kültürel mirasa yönelik faydaları en üst düzeye çıkarır ve etkileri en aza indirir.*” ve “*Çevreye olan faydasını en üst düzeye çıkarır ve olumsuz etkileri en aza indirir.*” şeklindedir (GSTC, 2013, s. 1). Literatürde de aşırı turizm ve sürdürülebilirlik üzerine çalışmaların olduğu görülmektedir (Agyeiwaah, 2020; Cheung ve Li, 2019; Gowreesunkar ve Seraphin, 2019; Maingi, 2019).

Günümüzde en çok aşırı turizm ile ilgili gündeme gelen destinasyonlardan biri olan İspanya ile ilgili Bourliataux-Lajoine vd. (2019) aşırı turizm ve Barselona konulu, Carballo vd. (2019) Lanzarote’de (İspanya) aşırı turizmle mücadele, García-Buades vd. (2022) aşırı turizmin, yerel yönetimin ve turist davranışının İspanya’daki Majorca Alcúdia’daki bölge sakinlerinin algıları üzerindeki etkilerini ve García-Hernández vd. (2023) İspanya’da Alhambra ve Generalife bölgelerinde miras yerlerindeki aşırı turizm üzerine çalışmaların olduğu görülmektedir. Yine aşırı turizmin yaşandığı İtalya’da da aşırı turizm ve Venedik (Bertocchi vd., 2020; Seraphin vd., 2018) ile ilgili çalışmalar yer almaktadır.

Türkiye’de de aşırı turizm ile ilgili destinasyon bazlı yapılan çalışmalar bulunmaktadır. Yumuk ve Altıntaş (2019) Bodrum’da yaşayan yerel halkın kentsel yaşam kalitesi algısını aşırı turizm bağlamında; Akyurt Kurnaz ve İpar (2020) Akyaka’daki aşırı turizmi esnafın bakış açısıyla; Demirci vd. (2020) aşırı turizmin kent yaşamı memnuniyetine etkisini Eskişehir Odunpazarı örneğiyle; Eren ve Bozkurt (2020) aşırı turizm sorununu Kapadokya Bölgesi üzerine; Kara vd. (2020) Salda Gölü’nün fiziksel taşıma kapasitesini aşırı turizm kapsamında; Yazıcıoğlu vd. (2020) aşırı turizm kapsamında tripadvisor yorumlarını Salda Gölü örneğiyle; Yüksel vd. (2020) Akyaka’daki aşırı turizmi paydaşların gözüyle; Yıldız (2022) aşırı turizmde yerel halk ve ziyaretçi etkileşimini Foça örneğiyle ve Mutlu ve Keleş (2024) Doğu Karadeniz’deki turistik yerlerde yaşanan aşırı turizm sorununu Ayder ve Uzungöl örnekleriyle ele aldığı görülmektedir. Bu çalışmalar değerlendirildiğinde destinasyon bazlı aşırı turizmin 2020 yılında ağırlıklı olarak ele alındığı görülmektedir.

3. YÖNTEM

Aşırı turizm kavramı son zamanlarda oldukça fazla gündeme gelmektedir. Bu çalışma ile aşırı turizm konusunda yapılan çalışmaların bibliyometrik analizle ortaya konulması amaçlanmıştır. Donthu vd. (2021, s. 285) göre bibliyometrik analiz; hacim olarak büyük olan bilimsel verileri hem araştırmak hem de analiz etmek için yaygın olarak kullanılmakta olan bir araştırma yöntemidir. Bu çalışmada veri elde etmek için Web of Science (WoS) veri tabanından faydalanılmıştır. Çünkü Web of Science, Albaş’a (2023, s. 140) göre çoklu

Anahtar Kelime	Frekans
Aşırı turizm	316
Sürdürülebilir turizm	58
Sürdürülebilirlik	49
Kent turizmi	43
Turizm	42
Covid-19	27
Taşıma kapasitesi	19
Airbnb	18
Sürdürülebilir kalkınma	17
Turistikleştirme	16
Soylulaştırma	15
Destinasyon yönetimi	15
Kalabalık	13
Aşırı kalabalık	13
Bölge sakinleri	13
Paylaşım ekonomisi	12
Barselona	12
Turizmin etkileri	11
Venedik	11
Küçülme	11

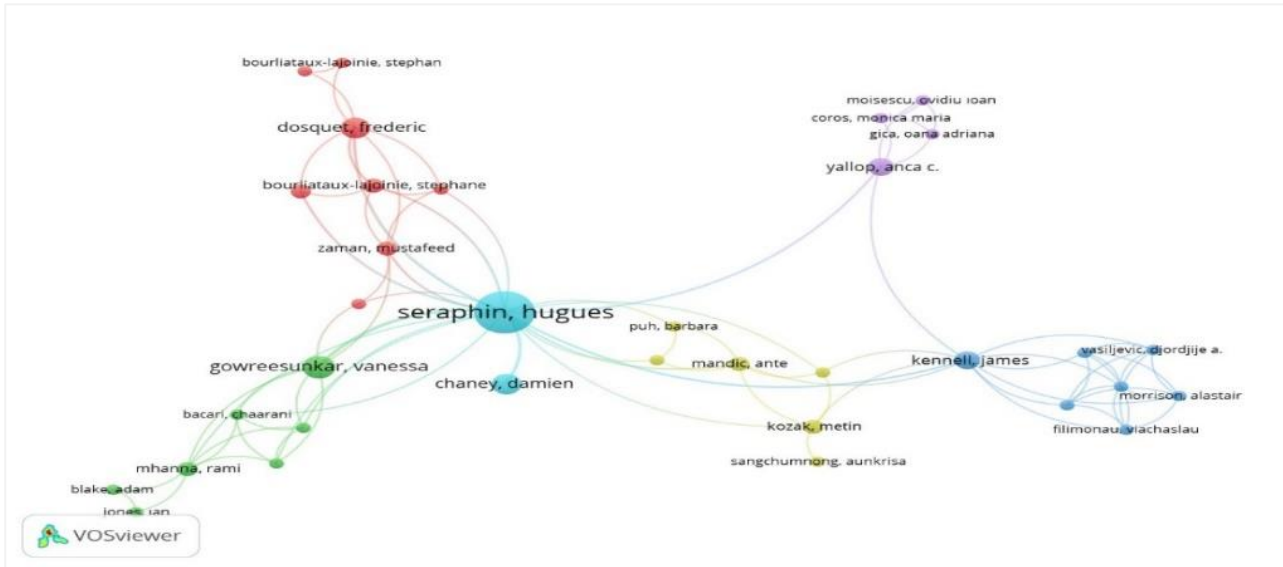
Kaynak: Tablo, yazar tarafından Web of Science verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

Yapılan anahtar kelime analizi sonucunda en çok aşırı turizm (316) anahtar kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Aşırı turizm anahtar kelimesini sırasıyla; sürdürülebilir turizm (58), sürdürülebilirlik (49), kent turizmi (43) ve turizm (42), anahtar kelimelerinin ağırlıklı olarak takip ettiği görülmektedir.

4.2. Ortak Yazar İlişki Analizi

Ortak yazar analizine göre, en az bir yayın ve en az bir atf kriteri belirlenerek, aralarında en fazla iş birliği olan yazarlar belirlenmiştir. Belirlenen kriterler sonucunda 1093 yazardan 887'si eşik değerleri karşılamaktadır. Ortak yazar analizi ilişki haritası şekil 2'de ve ortak yazar doküman ve yazar sayısı tablo 2'de yer almaktadır.

Şekil 2. Ortak Yazar Analizi İlişki Haritası

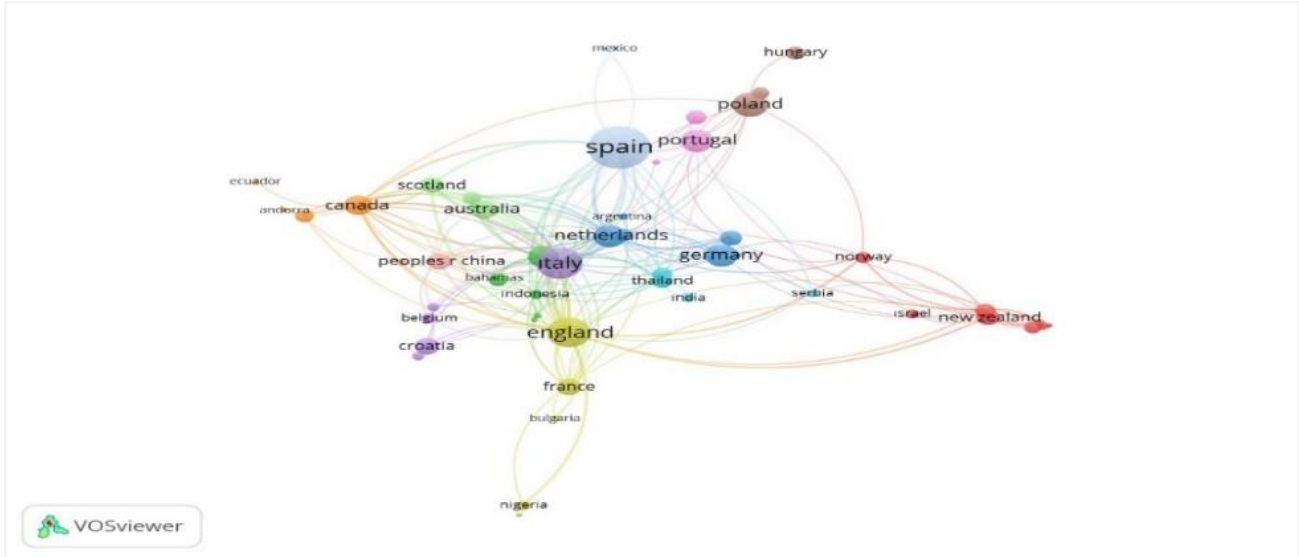
Tablo 2. Ortak Yazar Doküman ve Yazar Sayısı

Johannesburg Üniversitesi (13), Complutense Madrid Üniversitesi (13) ve Malaga Üniversitesi (13) en fazla yayını olan üniversitelerdir. Fakat en çok atıf alan kurum da Lleida Üniversitesi (531) olmuştur.

4.4. Ülkelerin Ortak Yazarlığı Analizi

Ülkelerin ortak yazar analizine göre en az bir yayın ve en az bir atıf kriteri belirlenerek aralarında en fazla iş birliği olan ülkeler belirlenmiştir. Bu doğrultuda 67 yazardan 63'ü eşik değerleri karşılamaktadır. Ülkelerin ortak yazar ilişki haritası şekil 4'te ve ülkelerin ortak doküman ve atıf sayıları tablo 4'te yer almaktadır.

Şekil 4. Ülkelerin Ortak Yazar İlişki Haritası

Tablo 4. Ülkelerin Ortak Doküman ve Atıf Sayıları

Ülke	Doküman	Ülke	Atıf
İspanya	111	İspanya	2103
İtalya	63	İngiltere	1395
İngiltere	55	İtalya	1013
Polonya	37	Hollanda	969
Almanya	32	Kanada	830
Hollanda	30	Avusturya	812
Portekiz	30	Yeni Zelanda	598
ABD	28	İskoçya	581
Kanada	23	Güney Afrika	511
Avusturya	22	Japonya	494

Kaynak: Tablo, yazar tarafından Web of Science verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

İspanya (111), İtalya (63) ve İngiltere (55) doküman ile en fazla yayın yapan ülkeler olmuştur. En çok atıf alan ülkelere baktığımızda ise yine İspanya (2103) en çok atıf alan ülke olmuştur. İspanya'dan sonra sırasıyla en fazla atıf alan ülkeler İngiltere (1395) ve İtalya (1013) olmuştur.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yapılan bibliyometrik analiz sonucunda özellikle anahtar kelimelerin ağırlıklı olarak sürdürülebilirlik ile ilgili olduğu görülmektedir. Özellikle aşırı turizmden sonra en çok kullanılan anahtar kelimelerin sürdürülebilir turizm (58) ve sürdürülebilirlik (49) olması dikkat çekmektedir. Bu bağlamda aşırı turizm ve sürdürülebilir turizm kavramları göz önüne alındığında aşırı turizmin sürdürülebilir turizmi olumsuz yönde etkilediği söylenebilir. Ayrıca Agyeiwaah (2020, s. 99) aşırı turizm kapsamında tüketimin, sürdürülebilir bir şekilde uygulanmasının sağlanmasında hükümetin önemli rolünün olduğunu belirtmektedir.

Kent turizmi (43) anahtar kelimesinin de ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir. Sánchez-Montañés vd. (2023, s. 89) aşırı turizmin tarihi merkezlerin mimarisi ve kentsel alan üzerindeki işlevselliği ve

kentsel manzarayı bir diğer deyişle miras unsurunu etkilediğini belirtmektedir. Bu bağlamda aşırı turizmden kaynaklı doğal çevrenin ve sosyal yapının bozulmasının ve yozlaşmasının önüne geçilmesi gerekmektedir. Çünkü aşırı turizm sürdürülebilirliği olumsuz yönde etkilemektedir. Özellikle destinasyonun kendine has dokusunun, gelenek ve göreneklerinin, doğal güzelliklerinin, mimarisinin, tarihi ve kültürel değerlerinin yok olmamasına özen gösterilmelidir.

UNWTO verilerine göre 2023 yılında Fransa 100 milyon uluslararası turistle dünyanın en çok ziyaret edilen destinasyonu olurken İspanya 85 milyonla ikinci, ABD 66 milyonla üçüncü, İtalya 57 milyonla dördüncü ve Türkiye ise 55 milyon uluslararası turistle beşinci sırada yer almıştır (UNWTO, 2024). Literatürde özellikle aşırı turizm konusunda İspanya üzerine yapılan çalışmaların olduğu dikkat çekmektedir (Bourliataux-Lajoinie vd., 2019; Carballo vd., 2019; García-Buades vd., 2022; García-Hernández vd., 2023). Bu bağlamda İspanya'nın en çok ziyaret edilen ikinci ülke olduğu göz önüne alındığında aşırı kalabalığın ve yoğunluğun yaşandığı söylenebilir. Ayrıca turistler tarafından en çok ziyaret edilen bu ülkelerin aşırı turizmden kaynaklı sorunlar yaşayacağı göz önüne alındığında destinasyon bazlı önlemler alınması önerilebilir.

Yılın belirli zamanlarında yaşanan ziyaretçi sayısının fazlalığı aşırı turizme neden olmaktadır. Örneğin UNWTO'nun 2023 yılı verilerine göre özellikle temmuz ve ağustos aylarında İspanya'yı on milyondan fazla, Fransa'yı sekiz milyondan fazla ve İtalya'yı da yaklaşık yedi milyondan fazla turist ziyaret ettiği görülmektedir (UNWTO, t.y.b). Bu bağlamda aşırı turizmden kaynaklı yılın belirli dönemlerinde oluşan dönemlik yoğunluğun diğer dönemlere dağıtılması ve alternatif turizm türlerinin teşvik edilmesi aşırı turizm sorununa bir çözüm olabileceği öngörülmektedir. Özellikle yılın belirli dönemlerinde yaşanan aşırı turizmden kaynaklı sorunlardan yerel halk olumsuz yönde etkilenmektedir. Özellikle ekonomik açıdan fiyatların artması, çevresel açıdan çevrenin kirlenmesi, çöp ve atık sorunu, sosyal açıdan aşırı kalabalık ve trafik yoğunluğu yaşanan problemlerin başında sayılabilmektedir. Aşırı turizmden kaynaklı yaşanan bu sorunlar yerel halkın turiste karşı bakış açısını da olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Aynı zamanda yaşanan sorunlar turistlerin tatil deneyimini, memnuniyetini ve destinasyon sadakatini de olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bu doğrultuda turizm planlamacılarına ve destinasyon yöneticilerine bu konuda strateji geliştirmeleri önerilebilir.

Gelecekte yapılacak olan çalışmalarda aşırı turizm konusunda destinasyon bazlı plan ve strateji geliştirmeye yönelik çalışmalar yapılabilir. Bu bağlamda özellikle dünyada en çok turistler tarafından ziyaret edilen destinasyonlar ele alınabilir. Ayrıca aşırı turizm konusunda bibliyometrik analiz ile ilgili diğer veri tabanlarında taranan yayınlar ele alınabilir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmanın tüm süreci, beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Agyeiwaah, E. (2020). Over-tourism and sustainable consumption of resources through sharing: The role of government. *International Journal of Tourism Cities*, 6(1), 99-116. <https://doi.org/10.1108/IJTC-06-2019-0078>
- Albaş, F. (2023). Web of Science (WOS) veri tabanında işe angaje olma konulu çalışmaların bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmesi. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 6(2), 131-155. <https://doi.org/10.55119/artuklu.1363537>
- Akyurt Kurnaz, H. ve İpar, M. S. (2020). Yavaş şehir Akyaka'da aşırı turizm olgusunun esnafın bakış açısıyla değerlendirilmesi. *Journal of Hospitality and Tourism Issues*, 2(1), 39-55.
- Barač–Miftarević, S. (2023). Undertourism vs. overtourism: A systematic literature review. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 71(1), 178-192. <https://doi.org/10.37741/t.71.1.11>
- Bertocchi, D., Camatti, N., Giove, S. ve van Der Borg, J. (2020). Venice and overtourism: Simulating sustainable development scenarios through a tourism carrying capacity model. *Sustainability*, 12(2), 512. <https://doi.org/10.3390/su12020512>
- Bourliataux-Lajoinie, S., Dosquet, F. ve del Olmo Arriaga, J. L. (2019). The dark side of digital technology to overtourism: the case of Barcelona. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 11(5), 582-593. <https://doi.org/10.1108/WHATT-06-2019-0041>
- Carballo, R. R., León, C. J. ve Carballo, M. M. (2019). Fighting overtourism in Lanzarote (Spain). *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 11(5), 506-515. <https://doi.org/10.1108/WHATT-06-2019-0043>
- Cheung, K. S. ve Li, L. H. (2019). Understanding visitor–resident relations in overtourism: Developing resilience for sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(8), 1197-1216. <https://doi.org/10.1080/09669582.2019.1606815>
- Çam, O. ve Çelik, C. (2022). Aşırı turizm kapsamında turistlere yönelik olumsuz ifadeler, yapılan eylemler ve bunların turizme yansımalarının değerlendirilmesi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 66-84.
- Demirci, B., Yılmaz, İ. ve Oğuz, Y. E. (2020). Aşırı turizmin kent yaşam memnuniyetine etkisi: Eskişehir Odunpazarı örneği (The effect of overtourism on urban life satisfaction: The case of Eskişehir Odunpazarı). *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 8(Special Issue 4), 204-217.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. ve Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.04.070>
- Eren, D. ve Bozkurt, İ. (2020). Aşırı turizm sorunsalı: Kapadokya Bölgesi'ne yönelik bir çalışma (overtourism problem: A study on Cappadocia Region). *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 8(4), 3090-3107.
- García-Buades, M. E., García-Sastre, M. A. ve Alemany-Hormaeche, M. (2022). Effects of overtourism, local government, and tourist behavior on residents' perceptions in Alcúdia (Majorca, Spain). *Journal of Outdoor Recreation and Tourism*, 39, 100499. <https://doi.org/10.1016/j.jort.2022.100499>
- García-Hernández, M., de la Calle-Vaquero, M. ve Chamorro-Martínez, V. (2023). Can overtourism at heritage attractions really be sustainably managed? Lights and shadows of the experience at the site of the Alhambra and Generalife (Spain). *Heritage*, 6(10), 6494-6509. <https://doi.org/10.3390/heritage6100339>
- Goodwin, H. (2017). The challenge of overtourism. Responsible Tourism Partnership Working Paper 4., 4(2017), 1-19. Erişim tarihi: 03 Temmuz 2024, <http://www.millennium-destinations.com/uploads/4/1/9/7/41979675/rtpwp4overtourism012017.pdf>
- Gowreesunkar, V. ve Seraphin, H. (2019). Introduction: What smart and sustainable strategies could be used to reduce the impact of overtourism?. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 11(5), 484-491. <https://doi.org/10.1108/WHATT-06-2019-0044>
- GSTC, (2013). Küresel sürdürülebilir turizm konseyi kriterleri versiyon 1, 1 Kasım 2013 ve önerilen performans göstergeleri versiyon 1, 1 Aralık 2013 destinasyonlar için. Erişim tarihi: 04 Temmuz 2024, https://www.gstcouncil.org/wp-content/uploads/GSTC_D_Turkish.pdf
- Hall, L. (22 Mayıs 2024). The world's revolt against 'bad tourists'. *BBC*. <https://www.bbc.com/travel/article/20240522-the-worlds-revolt-against-bad-tourists>

- Hristov, M., Hristić, N. D. ve Stefanović, N. (2021). Impact of overtourism on urban life. *Spatium*, 59-66. <https://doi.org/10.2298/SPAT2145059H>
- Jockims, T. L. (28 Nisan 2024). Sustainable Future. *CNBC*. <https://www.cnbc.com/2024/04/28/in-disneyfication-of-venice-world-hits-its-overtourism-tipping-point.html>
- Kara, V. M., Celep, M. ve Kanıgür, S. (2020). Aşırı turizm kapsamında Salda Gölü'nün fiziksel taşıma kapasitesinin belirlenmesi (Determining the physical carrying capacity of Salda Lake in the scope of overtourism). *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 8(Special Issue 4), 79-92.
- Maingi, S. W. (2019). Sustainable tourism certification, local governance and management in dealing with overtourism in East Africa. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 11(5), 532-551. <https://doi.org/10.1108/WHATT-06-2019-0034>
- McClanahan, P. (4 Haziran 2024). Why You'll Pay More and Behave Better When You Travel This Summer. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2024/06/04/travel/global-overtourism-fees-rules.html>
- Milano, C., Novelli, M. ve Cheer, J. M. (2020). Overtourism and degrowth: a social movements perspective. *Journal of Sustainable Tourism* 27(12), 1857-1875. <https://doi.org/10.1080/09669582.2019.1650054>
- Mutlu, E. ve Keleş, Y. (2024). Doğu Karadeniz'deki doğal turistik alanlarda aşırı turizm sorunu: Ayder ve Uzungöl Örnekleri (Overtourism problem in natural tourist areas in the Eastern Black Sea: Ayder and Uzungöl examples). *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 12(2), 1059-1088.
- Öztürk, Y. (2020). Aşırı turizm, turizm karşıtlığı ve turizmde sürdürülebilirlik üzerine bir değerlendirme (An evaluation on overtourism, anti-tourism and sustainability in tourism). *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 8(Special Issue 4), 112-124.
- Perkumienė, D. ve Pranskūnienė, R. (2019). Overtourism: Between the right to travel and residents' rights. *Sustainability*, 11(7), 2138. <https://doi.org/10.3390/su11072138>
- Sánchez-Montañés, B., Romero-Ojeda, J.-M. ve Castilla, M. V. (2023). The impact of overtourism on architecture and urban space in historic cities: An understudied phenomenon. *Journal of Tourism Analysis Revista de Análisis Turístico (JTA)*, 30(1). <https://doi.org/10.53596/jta.v30i1.439>
- Santos-Rojo, C., Llopis-Amorós, M. ve García-García, J. M. (2023). Overtourism and sustainability: A bibliometric study (2018–2021). *Technological Forecasting and Social Change*, 188, 122285. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.122285>
- Séraphin, H. ve Chaney, D. (2023). A research agenda for the sustainability of the tourism industry: A childism perspective on overtourism. *Journal of Cleaner Production*, 414, 137556. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.137556>
- Seraphin, H., Sheeran, P. ve Pilato, M. (2018). Over-tourism and the fall of Venice as a destination. *Journal of Destination Marketing & Management*, 9, 374-376. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2018.01.011>
- UNWTO (4 Haziran 2024). China recovers its position as top spender in 2023 as Asia and the Pacific reopens to tourism. Erişim tarihi: 02 Ekim 2024, <https://www.unwto.org/news/china-recovers-its-position-as-top-spender-in-2023-as-asia-and-the-pacific-reopens-to-tourism#:~:text=France%20consolidated%20its%20position%20as,with%2055%20million%20international%20tourists>
- UNWTO Report (2019), Overtourism? Understanding and Managing Urban Tourism Growth beyond Perceptions, available at: <http://www2.unwto.org/publication/overtourism-understanding-andmanaging-urban-tourism-growth-beyond-perceptions-volume-0> (accessed 15 September 2019).
- UNWTO (t.y.a). Sustainable development. Erişim tarihi: 03 Temmuz 2024, <https://www.unwto.org/sustainable-development>
- UNWTO (t.y.b). Global and regional tourism performance. Erişim tarihi: 03 Temmuz 2024, <https://www.unwto.org/tourism-data/global-and-regional-tourism-performance>
- Veríssimo, M., Moraes, M., Breda, Z., Guizi, A. ve Costa, C. (2020). Overtourism and tourismphobia: A systematic literature review. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 68(2), 156-169. <https://doi.org/10.37741/t.68.2.4>
- Yarkıcı, S. ve Yıldız, E. (2024). Aşırı turizm ve aşırı turizmle mücadele eden destinasyonlar. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 11(105), 623-633. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10926569>

- Yazıcıoğlu, İ., Alphan, E. ve Onur, M. (2020). Aşırı turizm kapsamında Tripadvisor yorumları üzerine nitel bir inceleme: Salda Gölü örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, Special Issue (4), 505-522.
- Yıldız, Ö. E. (2022). Aşırı turizmde yerel halk–ziyaretçi etkileşimi, Foça örneği. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(47), 293-315. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.1039275>
- Yumuk, Y. ve Altıntaş, V. (2019). Bodrum’da yaşayan yerel halkın kentsel yaşam kalitesi algılarının aşırı turizm (overtourism) kapsamında değerlendirilmesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (özel sayı), 90-102.
- Yüksel, F., Ön Esen, F., Kılıç, B. ve Akçay, S. (2020). Paydaşların gözüyle yavaş şehir Akyaka’da aşırı turizm. *Turizm Akademik Dergisi*, 7(1), 257-268.

Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un Resimlerinde Temsil-Anlam İlişkisi: Figüratif Resimde İmpastonun Anlatı Üzerindeki Gücü

The Relationship between Representation and Meaning in the Paintings of Frank Auerbach and Leon Kossoff: The Power of Impasto in Figurative Painting

Uğur YILMAZ¹, Ece Nur DEMİR YILMAZ²

Öz

Bu araştırmanın amacı, İngiliz figüratif resim sanatının önde gelen ressamlarından Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un resimlerini temsil-anlam ilişkisi açısından incelemektir. Nitel araştırmadan yararlanılan bu çalışmada veriler Frank Auerbach ve Leon Kossoff üzerine yayınlanmış yazılı kaynaklar ve söz konusu sanatçıların sanat anlayışlarını temsil eden sanat eserleri üzerinden bütünlük tarama ve eser incelemeleri yoluyla elde edilmiştir. Sosyolog Stuart Hall'un temsil-anlam ilişkisi üzerine söylemlerinden hareketle gerçekleştirilen eser okumalarında araştırmaya konu olan sanat eserlerinin üslup, teknik ve konu özelliklerinin alımlayıcı üzerinde meydana getirdiği anlam oluşumları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sanatçıların eserleri üzerine gerçekleştirilen temsil-anlam ilişkisine dair incelemelerde, her iki sanatçının sanat anlayışlarının benzer özellikler gösterdiği yönünde okumalarla karşılaşılmıştır. Yoğun impasto tekniğinden yararlanan söz konusu sanatçıların figüratif temelli eserlerinin soyutlamanın kısıyında bir özellik gösterdiği, bu durumun ise resme konu olan figürlerin kimlik özelliklerini belirsizleştirmeye neden olduğu görülmüştür. Sanatçıların resimlerinde gözlemlenen yoğun impasto tekniği, belirsizlik içeren kimlik anlatımları vb. kullanımların alımlayıcı üzerinde karamsarlık, melankoli ve ruhsal derinlik yönünde duyuşal iletiler meydana getirdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Frank Auerbach, Leon Kossoff, Temsil-Anlam İlişkisi, İmpasto, Figüratif Resim.

Abstract

This study examines the paintings of Frank Auerbach and Leon Kossoff, two of the leading painters of British figurative painting, in terms of the relationship between representation and meaning. This qualitative research relies on data obtained from published written sources about Frank Auerbach and Leon Kossoff, as well as an integrated review and analysis of artworks representing these artists' artistic visions. Drawing on the discourses of the sociologist Stuart Hall regarding the relationship between representation and meaning, the study evaluates how the artworks' style, technique, and thematic characteristics affect the formation of meaning for the receiver. In the analyses on the relationship between representation and meaning carried out on the artists' works, readings were encountered that both artists' understanding of art showed similar characteristics. It has been observed that both artists' paintings, marked by an intense impasto technique, exhibit features bordering on abstraction, which blurs the identity characteristics of the depicted figures. This technique, along with ambiguous identity portrayals, creates sensory messages of pessimism, melancholy, and psychological depth for the viewer.

Keywords: Frank Auerbach, Leon Kossoff, Representation-Meaning Relationship, Impasto, Figurative Painting.

1. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, uyilmaz.rssm@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0435-5012>
2. Arş. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi, ecenur.dmr@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0240-1804>

Makale Türü Araştırma Makalesi **Article Type** Research Article

Başvuru Tarihi/Apply Date 07.08.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date 04.09.2024

DOI 10.20875/makusobed.1529690

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Yılmaz, U. ve Demir Yılmaz, E. N. (2024). Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un resimlerinde temsil-anlam ilişkisi: Figüratif resimde impastonun anlatı üzerindeki gücü. *MAKU SOBED*, (40), 117-131. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1529690>

EXTENDED SUMMARY

Introduction

As one of the most important concepts in plastic arts, figurative painting has been approached within the context of different art movements throughout various periods of art history (classical, modern, postmodern, etc.), offering numerous examples. In this regard, it is believed that the subject matter, the stylistic features of the painting, and the materials/techniques used during the production process have various impacts on the meanings represented in the painting. In other words, while subject and style are remarkable themes in terms of the representation-meaning relationship, it is known that the production methods such as materials, techniques, etc. used by the artist in the painting of the figure or in the whole painting in general also contribute to the meaning of the painting. These features, which should be considered during the process of interpreting a painting, are thought to offer the viewer new opportunities for interpretation and evaluation in terms of meaning production. In this context, it is considered valuable to examine the works of Frank Auerbach and Leon Kossoff, who stood out in the 20th century with their unconventional styles in figurative painting, in terms of the relationship between representation and meaning.

Research Problem

It has been observed that the works of Frank Auerbach and Leon Kossoff, two leading painters of British figurative art with an expressionist approach, contain narratives open to interpretation in terms of the representation-meaning relationship. In this context, the aim of the research is to focus on the meaning dimensions of the representational elements observed in the works of these artists and to reveal the features that contribute to the formation of meaning by comparatively analyzing the plastic characteristics of their works.

Methodology

In this qualitative research, data were obtained through document analysis of books, articles, internet sources published related to Frank Auerbach and Leon Kossoff, and the artworks that represent the artistic understanding of these artists. An integrated review approach was adopted in the document analysis of written sources, while artwork readings focusing on the stylistic and technical (plastic) features were conducted on the artworks that reflect the typical characteristics of the artists' understanding of art.

The readings of Frank Auerbach's and Leon Kossoff's paintings in this research were conducted within the framework of the relationship between representation and meaning. Based on the discourses of cultural theorist and sociologist Stuart Hall (2017) on the relationship between representation and meaning, these readings attempted to evaluate the meaning formations generated by the stylistic, technical, and subject features of the artworks for the viewer/receiver.

Results and Conclusions

In the analysis of the artworks of Frank Auerbach and Leon Kossoff regarding the relationship between representation and meaning, it was found that both artists' understandings of art share similar characteristics. In this sense, the oil paintings included in the research, which reflect the general characteristics of the artists' art understanding, were observed to contain the intense use of the impasto technique in terms of plastic features, and expressionist characteristics in terms of narrative features. When looking at the artists' artworks through the concept of representation, it can be found that the figure depicted in both artists' works did not exhibit a descriptive narrative regarding the figure's identity. This situation was similarly observed in the artists' works created in the drawing genre. It has been observed that the expressionist approach observed in the artists' styles and the importance they attach to experimentation in their artistic production processes are the primary factors that make the identity characteristics of the figures subject to the paintings uncertain. In addition, the intense impasto technique used, the preference for gray tones, the use of low-chroma colors, and the dynamic and rough brushstrokes also contributed to the obscuring of the figures' identities. It was also observed that the techniques used in the artists' drawings, such as the erasing, smudging, blending, and rapid strokes of charcoal on paper, served to obscure the identity of the depicted figure. This state of ambiguity regarding the identity characteristics of the figures in the paintings emerges as a factor that complicates the viewer's ability to make cultural, social, belief system, ethnic background, etc., interpretations and evaluations based on the figures.

1. GİRİŞ

Sanat tarihinin ilk dönemlerini oluşturan paleolitik dönem mağara resimlerinden postmodern dönemin en güncel örneklerine kadar figüratif resim, insana dair öz ve suretin yansıtılması noktasında anlam kazanan; insana dair anlatılarla birey ve toplum hakkında bilgi elde etmeyi olanaklı kılan bir resim anlayışının ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda figüratif resim, bireysel bir temsil formu olarak portre ve figür çalışmalarından sosyolojik bir temsil formu olarak insan manzaralarına kadar (aile yaşantıları, kültürel eylemler, ideolojik eylemler, savaşlar vb.) çeşitli biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Sanat tarihinin farklı dönemlerinde farklı anlayışlarca ele alınmış figüratif resimlerin her birinin kendi tarihsel ve üslupsal bağlamları çerçevesinde anlam bulan temsil formlarına sahip olduğu bilinmektedir. Modern sanat dönemi içerisinde yükselişe geçen dışavurumsal ve soyutlamacı eğilimlerin figüratif resme getirmiş olduğu anlam boyutları ise alımlayıcı/izleyici özelinde yoruma açık okuma alanları şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Plastik sanatların en önemli anlayışlarından biri olarak figüratif resmin, sanat tarihinin farklı dönemlerinde (klasik, modern, postmodern vb.) farklı sanat akımları özelinde ele alınmış çok sayıda örneğiyle karşılaşmaktadır. Bu açıdan figüratif resimde ele alınan konunun, resmin üslup özelliklerinin ve üretim sürecinde yararlanılan malzeme/teknik, resmin temsil anlamları üzerinde çeşitli etkilere sahip olduğu düşünülmektedir. Diğer bir ifadeyle, konu ve üslup temsil-anlam ilişkisi bakımından dikkat çekici temalar olmakla beraber figürün resmedilmesinde ya da genel itibari ile resmin bütününde sanatçının kullandığı malzeme, teknik vb. üretim yöntemlerinin de resmin anlamına katkı sunduğu bilinmektedir. Bir resmi okuma sürecinde dikkate alınması gereken bu özelliklerin, anlam üretimi noktasında okuyucuya yeni yorum ve değerlendirme olanakları sunduğu düşünülmektedir. Bu kapsamda 20. yüzyılda figüratif resim alanında sıra dışı üsluplarıyla öne çıkan Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un eserlerini temsil-anlam ilişkisi açısından incelemenin değer atfettiği düşünülmektedir.

İngiliz figüratif resim sanatının önde gelen ressamlarından Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un dışavurumcu yaklaşımla ürettikleri eserlerinde temsil-anlam ilişkisi açısından yoruma açık anlatılar içerdiği gözlemlenmektedir. Bu kapsamda araştırmada, söz konusu sanatçıların eserlerinde gözlemlenen temsil öğelerinin anlam boyutları üzerine odaklanmak ve sanatçıların eserlerinin plastik özelliklerini bir tür karşılaştırmaya tabii tutarak anlam oluşumunu sağlayan özellikleri açığa çıkarmak amaçlanmıştır. Aynı dönemde sanat icra eden söz konusu sanatçıların eserlerinde gözlemlenen üslupsal ve plastik benzerlikler, sanatçıların sanat anlayışını temsil eden eserleri üzerine derinlemesine okuma yapmayı ve sanatsal üretim yöntemlerinin eserin anlamı üzerinde ne tür yansımalarının bulunduğu incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu düşünceden hareketle araştırmanın, Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un resimleri üzerinden figüratif dışavurumculukta temsil biçimlerinin ve anlam oluşumlarının nasıl sağlandığına ilişkin sonuçlara ulaşmak açısından önem arz ettiği düşünülmektedir.

2. YÖNTEM

Nitel araştırmadan yararlanılan bu çalışmada veriler Frank Auerbach ve Leon Kossoff üzerine yayınlanmış kitaplar, makaleler, internet kaynakları ve söz konusu sanatçıların sanat anlayışlarını temsil eden sanat eserleri üzerinden doküman incelemesi yoluyla elde edilmiştir. Yazılı kaynaklara ilişkin doküman incelemelerinde bütünlük tarama yaklaşımı benimsenirken, araştırmaya konu olan sanatçıların sanat anlayışlarının tipik özelliklerini yansıtan sanat eserlerine yönelik ise üslup ve teknik (plastik) özelliklerin çözümlemesine yönelik eser okumaları gerçekleştirilmiştir. Öncelikli olarak bütünlük taramada yaygın olarak yapılan işlemin araştırma konusuna ilişkin mevcut bilgilerin sunumu ve özetlenmesi yoluyla bağımsız bir makale oluşturma çabası olduğu görülmektedir (Neuman, 2014, s. 127). Araştırmada gerçekleştirilen eser okumalarında ise sanat eseri ile alımlayıcı/izleyici arasında medyana gelen anlam oluşumları üzerine odaklanılmıştır. Bu konuda sanat eseri ile alımlayıcı arasında oluşum gösteren temsil-anlam ilişkileri açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca eser okumalarında, araştırmaya konu olan sanat eserlerini tek tek değerlendirmek yerine sanat eserleri üzerinden sanatçıların sanat anlayışlarının genel özelliklerinin okunması yönünde bir yaklaşım içerisinde bulunulmuştur. Bu kapsamda araştırmada, Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un resimlerinde temsil-anlam ilişkilerini açığa çıkarma noktasında sanatçıların üçer adet yağlıboya çalışması ile birer adet desen çalışmalarına yer verilmiştir.

Araştırmada Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un resimlerine ilişkin okumalar temsil-anlam ilişkisi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Kültür teorisyeni ve Sosyolog Stuart Hall'un (2017) temsil-anlam ilişkisi üzerine söylemlerinden hareketle gerçekleştirilen bu okumalarda araştırmaya konu olan sanat eserlerinin üslup, teknik ve konu özelliklerinin izleyici/alımlayıcı üzerinde meydana getirdiği anlam oluşumları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sanat okumalarında yararlanılan temsil ve anlam kavramlarının teorik açımlarına bakıldığında Hall (2017) çalışmasında "temsil, bir şey hakkında anlamlı bir şey söylemek ya da dünyayı diğer insanlara anlamlı bir şekilde tasvir etmek için dilin kullanılması demektir" (s. 23) şeklinde tanımlamaktadır. Yine, Hall'dan aktaran Hall'a (2017) göre "anlam üretmek yorum pratiğine bağlıdır ve yorum, bizim -kodlama, şeyleri bir koda bağlama- kullanmamız ve diğer uçtaki kişinin de anlamı yorumlaması ya da şifresini çözmesi ile aktif olarak gerçekleştirilir" (s. 81). Bu açıdan araştırmaya konu olan sanat eserlerinin görsel anlatılarının ve plastik özelliklerinin alımlayıcıda oluşturduğu anlamlar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

3. BULGULAR VE YORUM

3.1. Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un Sanat Anlayışlarının Bileşkesi: Londra Okulu

Londra Okulu (School of London), 1976 yılında Londra'da Hayward Galeri'de gerçekleşen Ronald Brooks Kitaj'ın düzenlemiş olduğu İnsan Vücudu (The Human Clay) sergisi ile gündeme gelen ve bir grup sanatçıyı tanımlamak için kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır (Shane, 2015; TATE, t.y.). Londra Okulu teriminden ilk kez İnsan Vücudu başlıklı söz konusu sergi kataloğunda R. B. Kitaj'ın makalesinde söz edildiği bilinmektedir. Londra Okulu'nun genel yapısı figüratif temelli bir sanat anlayışı üzerine temellendirilmiştir. Bu açıdan "Londra Okulu hâkim avangardlara bir cephe oluşturdu ve figüratif resme uluslararası ilgiyi yeniden canlandırdı" (Duncan, 2022). Londra Okulu grubuna mensup sanatçılar arasında Ronald Brooks Kitaj, Frank Auerbach, Lucian Freud, Francis Bacon, Leon Kossoff ve David Hockney gibi isimler bulunmaktadır. Shane'nin (2015) belirttiği üzere "Londra Okulu ressamlarının birçoğu geleneksel portre ve figür resimlerine psikolojik derinlik ve dışavurumcu resmin rahat, çarpıcı vurgulamasıyla yaklaşıyorlardı" (s. 34). Londra Okulu sanatçıları 1970'lerin sanat ortamına (soyut sanat, minimalizm, kavramsal sanat vb.) figüratif resimler üreterek katkı sağlamışlardır. Londra Okulu sanatçılarının figüratif resim anlayışlarının kimi durumlarda yarı soyutlama kimi durumlarda ise gerçekçi betimlemeler içerdiği bilinmektedir. Bu betimlemeler genel olarak portre, figür ve mekân resimleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Desenden beslenen, figüratif resimle ilgilenen Londra Okulu sanatçılarının resimlerinde yer alan konular benzer özellikler gösterebilmektedir. Fakat insan figürünü betimleme yöntemlerinde farklılaşmalar dikkat çekicidir. Londra Okulu sanatçılarının üslup açısından sahip oldukları çeşitlilikler resimlerine farklı anlamlar yüklenmesine olanak sunmaktadır. Bu durum temsil-anlam ilişkisinin incelenmesi açısından zengin örnekleri karşımıza çıkaracağı düşünülmektedir. Londra Okulu'nun önde gelen sanatçılarından Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un ise sanatsal üslup açısından impasto tekniği kullanımlarındaki benzerlikler her iki sanatçının eserlerindeki anlatımları merak konusu haline getirmiştir. Bu kapsamda Londra Okulu'nun önde gelen sanatçılarından Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un resimleri temsil-anlam ilişkisi açısından araştırmaya dâhil edilmiş ve incelemeye alınmıştır.

3.2. Frank Auerbach

29 Nisan 1931 tarihinde Berlin doğumlu Alman asıllı İngiliz ressam Frank Helmut Auerbach, sıra dışı sanat anlayışıyla 20. yüzyılın ikinci yarısı ile 21. yüzyılın ilk çeyreğinde figüratif resmin öne çıkan sanatçılarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Londra Okulu'nun en önemli temsilcilerinden biri olarak karşımıza çıkan Frank Auerbach figüratif resmin öne çıkan sanatçılarından Rembrandt Van Rijn, Chaim Soutine gibi sanatçıların boya kullanımı açısından geliştirdikleri sanatsal tekniklere benzer özellikler gösteren çok sayıda yağlıboya çalışmaya imza atmıştır. Frank Auerbach'ın sanat anlayışının belirgin özellikleri arasında impasto tekniği kullanımı ve figür resmi üzerine temellendirilmiş dışavurumsal anlatımlar bulunmaktadır. Bu anlamda Auerbach, sanatının yaratılışı konusunda boyanın/pigmentin yoğunluğunu tercih eden bir sanatçı olarak karşımıza çıkmaktadır (Berger, 2018, s. 425). Rölyefi andıran yoğun ve katmanlı boya kullanımı, Auerbach'ın resimlerinin plastik etkilerini ve konu itibarıyla resimlerinin anlatımını güçlendiren bir özellik göstermesine neden olmaktadır. Ek olarak resimlerde gözlemlenen desen odaklı yaklaşım da sanatçının desene verdiği önemin bir tür göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu konuda sanatçının resimlerine hâkim olan yapının renk temelli yaklaşımdan ziyade desen temelli bir yaklaşım olduğu ifade edilebilir. Benzer şekilde, Auerbach'ın resimlerine yönelik ilk izlenimlerini Berger (2018) çalışmasında "erken dönem resimleri çamur renginde, kalınlıklarıysa santimetrelerceydi. Sanki karanlıkta bir mum ve sopayla yapılmış gibi görünüyorlardı. İlk gördüğümde çiziminin gücünü fark etmişim ama resimlerin kendisi inandırıcı gelmemişti bana" (s. 424) şekilde belirtmektedir. Berger'in (bkz. 2018) söz konusu izlenimlerinden yola çıkarak Auerbach'ın resimlerindeki serbest çalışma tekniğinin izleyicinin resmi alımlamasını da etkilediği anlaşılmaktadır. Auerbach'ın resimlerinde fırça tuşlamaları ve spatula aracılığıyla oluşturulan yoğun/kütlesel yağlıboya dokuları, eserlerinin sabırsız bir sürecin sonucunda meydana getirildiği yönünde bir izlenim oluşturmaktadır (The 20th-century art book, 1996, s. 19). Bu izlenim ise izleyicinin eserlerin bir çırpıda ve özensizce ortaya çıkarıldığı yönünde bir düşünceye kapılmasına neden olabilmektedir. Söz konusu sanatsal yaratım sürecini otomatizm (özdevinim) ilkesi çerçevesinde değerlendirildiğinde de Auerbach'ın sanatsal üretiminin soyut dışavurumcuların üretim anlayışına yakın bir özellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Auerbach'ın figür tasvirleri yoğun deformasyon içermesi nedeniyle sanatçının üslubunun soyutlamacı bir eğilim içerisinde hareket ettiği yönünde izlenim meydana getirmektedir. Auerbach'ın söz konusu tekniğinin modelin

görünümünün altındaki öz, kimlik ve psikolojiyi ortaya çıkarmaya yardımcı bir işlev görevi üstendiğini belirtmek gerekmektedir. Bu konuda, Auerbach düzenli modeli olan kız arkadaşı Estelle West'e yönelik gerçekleştirdiği resimlerinde West'in özünü yakalamaya çalıştığı ifade edilmektedir (The 20th-century art book, 1996, s. 19). Sanatçının beden ve öz üzerine gerçekleştirdiği sorgulamaları, yağlıboyanın impasto kullanımıyla beraber bedenın ötesinde bir temsil arayışını ve anlam iletilerini gün yüzüne çıkarmaktadır. Sanatçının gözünden modelin ruhsal derinliği belirsizliği de içine alacak şekilde doku ve hareket üzerinden işlenmektedir. Cesur bir anlatım dilinde anlam bulan bu figüratif tasvirler alımlayıcıya görünüşün ötesindeki âlemden anlatılar sunduğu ifade edilebilir. Bu anlamda Auerbach'ın sanatsal tavrı, görünüşün ötesine -ruhsal alana- dair sorgulamaların bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.2.1. Temsil-Anlam İlişkisi Açısından Frank Auerbach'ın Eserleri Üzerine Çözümleme

Temsil-anlam ilişkisi çerçevesinde Auerbach'ın sanat anlayışını incelediğimizde, sanatçının ele aldığı figürlerin kimlik özelliklerinin üstü örtülü resmedildiği gözlemlenmektedir. Söz konusu kimlik temsili ortadan kaldıran faktörlerin başında sanatçının insan figürüne yönelik gerçekleştirdiği yorumlayıcı resim yaklaşımı bulunmaktadır. Sanatçının figüratif resim ile soyut resim arasında konumlanan üslubu, temsil anlayışı çerçevesinde resmedilen figürün özelliklerinin dışında yeni anlam oluşumlarına kaynaklık yapmaktadır. Auerbach'a göre figüratif resimde resme konu olan nesnelere adlarından bağımsız olarak plastik bir karaktere sahip olmalıdır (Lampert, 2015, s. 154). Bu noktada izleyicinin temel alımlama girişiminin resme konu olan figürün tasarımında kullanılan öge ve ilkeler üzerine odaklanarak sanatçının yorumunu kavrama çabası şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Sanatçının yorumuna yüklenen anlamlar ise alımlayıcının bakışıyla birlikte yeni anlam oluşumlarını mümkün kılmaktadır.

Araştırmada temsil-anlam ilişkisi açısından Auerbach'ın sanat anlayışının temel özelliklerini yansıtan J.Y.M'nin Başlı adlı eseri (bkz. Şekil 1) incelendiğinde, resmin öncelikli olarak bir portreyi konu edindiği görülmektedir. Resme konu olan portre J.Y.M., Auerbach'ın Sidcup Sanat Okulu'nda (Sidcup School of Art) öğretmenlik yaptığı yıllarda tanıştığı Julia Yardley Mills için kullanılan bir kısaltma olarak karşımıza çıkmaktadır (Lampert, 2015, s. 157). J.Y.M. Auerbach'a 1957'den beri kırk yıl boyunca haftada iki defa poz verdiği; modellik süresinin ise bazı durumlarda beş saate kadar uzadığı ifade edilmektedir (Lampert, 2015, s. 157). Sanatçının öznel anlatımıyla yorumlanmış olan J.Y.M'nin portre çalışması (bkz. Şekil 1), alımlayıcısına resme konu olan figürün yapısal ve kimlik özellikleri hakkında açık bir bilgi sunmamaktadır. Yoğun yağlıboya dokuları, hareketli ve kaba fırça tuşlamaları, lekeli ve soyutlamacı yaklaşım gibi plastik özellikler figürün yapısal ve kimlik özelliklerini belirsiz kılan unsurlar arasında yer almaktadır. Bu durum portre üzerinden kültürel, toplumsal, inanç sistemi, etnik köken vb. boyutlarda yorum ve değerlendirmelerde bulunmayı güçleştirmektedir. Fakat sanatçının içinde bulunduğu sosyal, kültürel ve sanatsal yapı göz önünde bulundurularak -bir anlamda sanatçı unsuru üzerinden- resim yoluyla temsil edilenin altyapısına ilişkin değerlendirmelerde bulunulabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda Avrupa'da resmin üretildiği 1984-85'li yılların hemen öncesinde 1933-1945 yılları arasında Almanya'da nasyonal sosyalizminin etkisiyle ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel/sanatsal alanlarda değişimler gerçekleşmiştir. Berlin doğumlu olan Auerbach'ın da 1939'da Nazilerden bir mülteci olarak İngiltere'nin Güney Doğu bölgesindeki Kent'e taşındığı görülür (British, 1931). Yine, Auerbach'ın Londra'ya taşınma sürecinin ise 1947 yılına dayandığı ifade edilmektedir (British, 1931). Sanatçı, dönemin dünya sanat merkezlerinden biri olan Londra'ya taşınmasının ardından Londra'da yaşayan pek çok sanatçıyla tanışmış ve etkileşim içerisinde bulunmuştur. Bu sanatçılar arasında yakın arkadaşlıklar kurduğu Leon Kossoff ve Lucian Freud'da bulunmaktadır. Londra'da yaşayan ve modern sanat içerisinde figüratif sanata eski itibarını kazandırmaya çalışan ressamlar bu dönemde Londra Okulu olarak adlandırılan figüratif temelli bir sanat ekolünün önemli temsilcileri arasında görülüyordu. Ancak, Auerbach döneminde her ne kadar Londra Okulu'yla ilişkilendirilse de kendisinin herhangi bir grubun parçası olmadığını ifade ettiği görülmektedir (British, 1931). Auerbach ve diğer Londra Okulu temsilcilerinin eserlerinde gözlemlenen ortak bir özellik vardır ki o da bu sanatçıların figüratif resme ona bağlılıklarının yanı sıra sanatsal üretimlerinde geleneksel malzeme ve yöntemlerden (tuval üzerine yağlı boya, kâğıt üzerine füzen vb.) yararlanarak modern resmin deneysel değerlerini yaratma çabaları üzerinde anlam bulmaktadır.

Şekil 1. Frank Auerbach, J.Y.M.'nin Başı, 1984-85, Tuval Üzerine Yağlıboya, 66x61 cm.

Kaynak: <https://www.sothebys.com/en/buy/auction/2022/contemporary-evening-auction-3/head-of-j-y-m>

Auerbach'ın resimlerinde (bkz. Şekil 1, Şekil 2 ve Şekil 3) gözlemlenen yoğun deneyselcilik, resimlerin temsil ve anlam boyutlarının okumasını şekillendiren temel özelliklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu deneyselcilik temsiliyet ile soyutlama arasında gidip gelen bir anlatım dili oluşturmaktadır. Benzer şekilde Auerbach'ın resimlerinin, bir yandan motife bağlılıktan uzaklaşmayan diğer yandan da soyutlamanın kıyısında bir özellik gösterdiği ifade edilir (Thompson, 2014, s. 363). Bu açıdan bakıldığında sanatçının resimleri yansıtmacı ya da natüralist bir figüratif tasvirin ötesinde alımlayıcının yorum olanaklarını çeşitlendiren dışavurumcu özellik göstermektedir. Koyu ve açık renk alanlarıyla oluşturulmuş kontrastlıklar, hareketli fırça tuşlamaları, belirgin ve sert konturlar biçimin algılanmasını sağlayan temel unsurlar arasında yer almaktadır. Ayrıca, Auerbach'ın resimlerini (bkz. Şekil 1, Şekil 2 ve Şekil 3) kontrastlıklar üzerinden kurulmuş bir armoni yapısı olarak okumak mümkündür. Resimlerinde ağırlıklı olarak gözlemlenen açık koyu kontrastlığı, söz konusu kontrastlık armonisinin oluşumunda gözlemleyebildiğimiz bir özellik göstermektedir. Ayrıca açık-koyu kontrastlığına ek olarak resimlerinde soğuk-sıcak renk kontrastlıklarına da rastlanabilmektedir. Sıcak-soğuk renk kontrastlığı açısından mor ve turuncu, siyah ve sarı renklerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Grinin tintleriyle oluşturulmuş fon üzerinde açık ve koyu renk değerlerinin uygulanma biçimi resme konu olan portrelerin ya da figürlerin görsel açıdan algılanmasına hizmet etmektedir. Kroma değerleri düşük ve gri renk değerleri üzerine kurulu kompozisyonlarda figürü belirgin kılan temel unsur koyu kontur çizgilerinin olduğu ifade edilebilir.

Şekil 2. Frank Auerbach, J.Y.M.'nin Başı III, 1980, Ahşap Üzerine Yağlıboya, 71.1x61 cm.

Kaynak: <https://artuk.org/discover/artworks/head-of-jym-iii-176970>

Şekil 3. Frank Auerbach, E.O.W.'nin Başı IV, 1961, Kontrplak Üzerine Yağlıboya, 59,8x56,8 cm.

Kaynak: <https://artuk.org/discover/artworks/head-of-e-o-w-iv-211107>

Şekil 4. Frank Auerbach, Otoportre, 1958, Kâğıt Üzerine Füzen ve Tebeşir, 76.8x56.5 cm.

Kaynak: <https://artuk.org/discover/stories/a-drawing-is-a-drawing-frank-auerbachs-charcoal-heads>

Auerbach'ın desen türünde gerçekleştirdiği resimleri (bkz. Şekil 1) yağlıboya türünde gerçekleştirdiği figüratif resimlerine göre kimlik temsiline yönelik olarak daha belirgin bir okuma alanı sunduğu ifade edilebilir. Fakat bu durum üzerinde sanatçının desen çalışmalarının desene ilişkin klasik portre anlayışından farklı özellikler gösterdiğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu nedenle dışavurumcu bir anlayışla gerçekleştirdiği desenlerinde resmedilen figürün kimliği hakkında açık bir görsel anlatıyla karşılaşmamaktadır. Füzenin kâğıt üzerinde silinmesi, dağıtılması, kaynaştırılması gibi yöntemlerin yardımıyla form yapılarında gerçekleştirilen bozmalar ve netliğin kaybedilmesi resme konu olan figürün kimliğini belirsiz kılmaktadır. Benzer şekilde Bromwich (2024) Auerbach'ın desenlerinde görüntünün tekrar tekrar silinip yeniden çizilerek oluşturulduğunu ve bu durumu modelin kişilik özünün yakalanması hissine kadar sürdürüldüğüne dikkat çekmektedir. Geleneksel anlamda bir portre çalışmasından beklenti modelin kimlik özelliklerinin okunması üzerine yoğunlaşırken bu durum Auerbach'ın portrelerinde tam ters bir özellikte karşımıza çıkmaktadır. Auerbach'ın desenlerinde ve yağlıboyalarında kimlik temsiline yönelik açık anlatımlara rastlanmamaktadır. Bu açıdan Auerbach'ın çalışmalarında temsil ve anlam oluşumunun alımlayıcının öznel bakışı ve bilgi birikimi arasında anlam bulan bir özellik gösterdiği ifade edilebilir.

3.3. Leon Kossoff

10 Aralık 1926 tarihinde Londra doğumlu İngiliz ressam Leon Kossoff, figüratif resim alanında dışavurumcu üslubuyla 20. yüzyılın son döneminin öne çıkan sanatçıları arasında yer almaktadır. 4 Haziran 2019 tarihinde vefat eden sanatçı sanat yaşamında çok sayıda yağlıboya, desen/çizim, gravür baskı çalışmasına imza atmıştır. Sanatçının resimlerinde insan figürü üzerine odaklandığı görülmektedir. Sanatçı nü tasvirler, kalabalık insan kompozisyonları ve portre çalışmaları türünde eserler üretmekle beraber figüratif anlatılarla desteklenmiş şehir peyzaj çalışmalarında da bulunmuştur. Dışavurumcu bir yaklaşımla ürettiği figüratif resimleri, yağlıboya tekniği açısından yoğun impasto kullanımını içermektedir. Kossoff'un sanat anlayışını Berger'in (2018) şu şekilde betimlediği görülmektedir:

Yağlıboya Londra manzaraları ve portreler yapıyor. Tercihini toprak renkleri. Pigmenti ise şoke edecek derecede kalın, bazı yerde resmin özgün yüzeyinden 6-6.5 cm'ye varan yükseklikte olabilir.... Desenlerini boyama yöntemi bir bakıma renklere ve tonlara bağlıdır, aynı zamanda da boya kitlesini adeta oyarak rölyeflerdeki gibi derinlemesine çizgiler oluşturur. Resimlerin dokusu sanki renkli, katılmış, gres pompasına konan makine yağı türündedir. Çizimleri de kendi tarzında yoğun emek ürünü ve kapkara (Berger, 2018, s. 407).

İmpasto tekniği kullanımı açısından Kossoff'un resimlerinin Chaim Soutine ile benzerlikler gösterdiği ifade edilebilir (bkz. Berger, 2018). Soutine'in resimlerinde olduğu gibi Kossoff'da da boyanın tuval yüzeyinde oluşturduğu yoğun dokuların rölyefi çağrıştıran bir özellik gösterdiği görülmektedir. Bu açıdan impasto kullanımı Kossoff'un üslubunun belirleyici karakterinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanatçının eserlerinde impasto kullanımına eşlik eden biçim bozma girişimleri de üslup konusunda karşımıza çıkan bir diğer aktördür. Biçim bozma yoluyla resmedilen nesne ve figürleri belirginleştiren öge ise kaba fırça tuşlamalarıyla gerçekleştirilmiş kontur çizgileridir. Kossoff'un resimlerinde kontur kullanımı, yoğun boya dokuları içerisinde adeta gizlenmiş konumdaki nesne ve figürlerin görünürlük kazanmasına yardımcı olan tek unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanatçı çalışmalarında impasto tekniğini ve kontur çizgilerini içsel çağrışımlar yoluyla hızlı şekilde uyguladığı gözlemlenmektedir. Söz konusu hızlı çalışma tekniği resimlere hareket unsuru kazandırmakta ve estetik açıdan coşkulu bir duyum meydana getirmektedir. Kossoff'un resimlerindeki hızlı çalışma tekniği adeta resimlerine konu olan kent yaşamının aciliyeti ile uyum içerisindedir (The 20th-century art book, 1996, s. 250). Bu anlamda Kossoff'un resimleri sanatsal teknik ile ele aldığı konu açısından bütünlük gösteren bir özellikte karşımıza çıkmaktadır.

Leon Kossoff, Londra Okulu'nun temsilcilerinden başta okul arkadaşı Frank Auerbach olmak üzere Ronald Brooks Kitaj, Lucian Freud, Francis Bacon, David Hockney, Howard Hodgkin gibi sanatçılarla birlikte 20. yüzyılda figüratif resme önemli katkılar sağlamıştır. "...Kossoff, 70'lerin sonu/80'lerin başında Neo-Ekspresyonizm ve Yeni Ruh Resmi hareketlerinin yükselişinde görüldüğü gibi, figüratif sanatın yeniden canlanmasındaki başlıca etkilerden biri olarak gösteriliyor" (Duncan, 2022). Konularını gündelik yaşamın içerinden seçen Kossoff, özellikle Londra şehir peyzajlarında kentsel yaşama dair gözlemlerini figüratif anlatılarla desteklemektedir. Kent yaşamının meydana getirdiği insan kalabalıkları, koşuşturma hali, yapılaşma, trafik gibi konuların Kossoff tarafından işleniş, konu üslup ilişkisi bağlamında eserlerinin hem felsefi hem de sosyolojik bir içerik kazanmasına yardımcı olduğu düşünülmektedir. Bu anlamda Kossoff'un resimlerinin modernist estetiğin ötesinde kavramsal bir içeriğe de sahip olduğu ifade edilebilir. Bu durumu Kossoff'un 20. yüzyılın sonlarında figüratif resmin yeniden canlanmasına sağladığı katkılardan biri olarak değerlendirilebilir.

3.3.1. Temsil-Anlam İlişkisi Açısından Leon Kossoff'un Eserleri Üzerine Çözümleme

Temsil-anlam ilişkisi açısından Leon Kossoff'un çalışmaları genel olarak incelendiğinde dönemdaşı Frank Auerbach'ın eserlerinde gözlemlendiği gibi resme konu olan figürlerin kimlik özelliklerinin üstü örtülü bir anlayışla resmedilmesi yönünde bir anlatımla karşılaşmaktadır. Bu noktada Kossoff'un eserlerinde gözlemlenen yoğun ve katmanlı boya kullanımının resme konu olan figürlerin kimlik temsilinin önüne geçen temel bir plastik unsur olduğu görülmektedir. Yağlıboyanın impasto kullanımına ilişkin bu dışavurumcu uygulamalar, bir yandan duygu yoğunluklu iletilere diğer yandan da soyutlamanın eşliğinde gerçekleştirilen figüratif anlatımlara kapı açmaktadır. Kossoff'un figüratif tasvirler üzerinde gerçekleştirdiği biçim bozma girişimleri, impasto tekniği kullanımının anlatım üzerindeki zorunlu yansımaları gibi işlev görür. Bu noktada sanatçının impasto tekniğine ilişkin kullanımlarını ahşap yüzey üzerine taşıyarak tuval yüzeyinin kimi durumlarda kaldıramayacağı yoğunlukta bir boya kullanımını uygulamaya geçirdiği görülmektedir. Resim yüzeyinde oluşturulan yoğun boya katmanlarının izleyicinin eserle kurduğu bağın öncül yapısını ve temsil-anlam ilişkisinin temel karakterini belirlemede etkili olduğu ifade edilebilir.

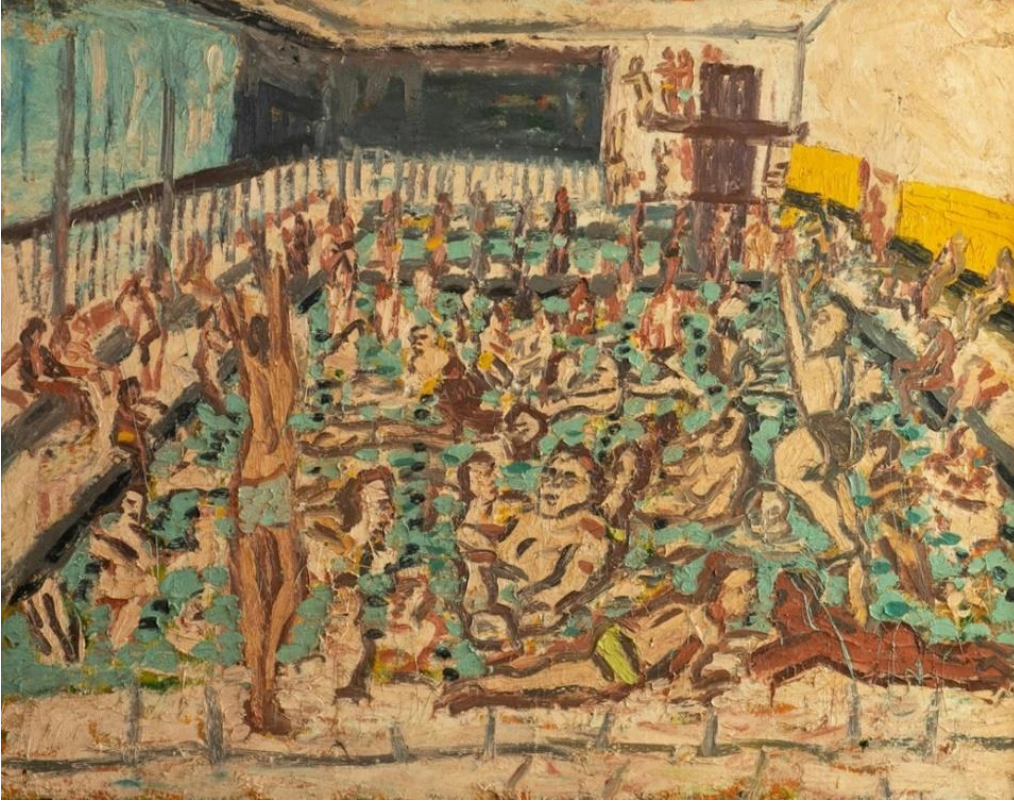
Kossoff'un impasto tekniğiyle oluşturduğu figüratif resimleri (bkz. Şekil 5 ve Şekil 6) genel olarak insanı, tabiatı (doğayı) ve mekânı bir arada işleyen şehir peyzajı türünde resimler olma özelliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Sanatçının resimlerinde şehir ve mekân içerisinde resmedilen kalabalık figürlerin detaydan arındırılmış olarak kaba fırça tuşlamaları ve boya katmanlarıyla belirginlik kazandırıldığı görülmektedir. "Sanatçının tekniği bütün imge üzerinde, boyayı gayet kalın bir şekilde hızla sürdükten sonra kazıma yoluyla ifadenin yeniden oluşturulmasına dayanır" (Thompson, 2014, s. 328). Kossoff'un Şekil 5 ve Şekil 6'da yer alan eserlerinde görüldüğü gibi kalabalık figürlerin yoğun ve katmanlı boya kullanımı ile tasvir edilmiş olması sanatçının figüratif temelli resimlerinin lekese ve soyut bir karakter kazandırmasına yardımcı olmaktadır.

Yağlıboyaaya ilişkin söz konusu impasto kullanımının kimi durumlarda izleyicinin resimdeki figür/figürleri belirgin şekilde okumasını engelleyebilmektedir. Yine, renk değerleri açısından kroma değeri düşük renklerin tercih edilmesi ve gri renk değerlerinin hâkimiyeti (bkz. Şekil 6) figürlerin soğuk bir şehir peyzajı içerisinde resimlenmesine neden olmaktadır. Bu konuda Duncan (2022) da Kossoff'un 1990 öncesi ürettiği Londra peyzajlarında savaş sonrası kasvetli iklimin yansımalarını gözlemlemenin mümkün olduğuna dikkat çekmiştir. Eserlerindeki renk tercihleri ağırlıklı olarak monokrom renkler üzerine olan Kossoff'un, kahverenginin tintleri ve sıcak renk değerleri açısından sarı rengin türevlerine yönelik olarak renk tercihlerinde bulunduğu gözlemlenmektedir (bkz, Şekil 5, Şekil 6 ve Şekil 7). Kossoff'un yağlıboya resimlerinde temsil-anlam oluşumunun renklerin izleyici üzerinde bıraktığı estetik/duyusal iletilerle doğrudan ilişkili olduğunu ifade etmek mümkündür.

Kossoff'un eserlerinde temsil-anlam oluşumuna kaynaklık eden öncelikli unsurun boyanın impasto kullanımıyla ilişkili olduğu ifade edilebilir. Kossoff'un eserlerinde açıkça görülmektedir ki sanatçı boyayı adeta ilkel bir gaddarlık içerisinde uygulamaya koymaktadır (Duncan, 2022). Yağlıboyanın yoğun impasto kullanımı sanatçıyı malzeme seçimi noktasında da tuvalden ziyade ahşap yüzey üzerine çalışma üretmeye yönelttiği görülmür. Bu anlamda Kossoff'un incelemeye konu olan Şekil 5, Şekil 6 ve Şekil 7'de yer alan eserleri, yağlıboyanın ahşap yüzey üzerine yoğun boya katmanları halinde uygulamasına ilişkin birer örnek olma özelliği göstermektedir. Ek olarak belirtmek gerekir ki Kossoff'un ahşap yüzey üzerine yağlıboya uygulamasının nedenleri arasında çağın toplumsal koşullarının etkisinin de bulunduğu ifade edilebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrasına tarihlenen söz konusu eserlerde (bkz. Şekil 5, Şekil 6, Şekil 7) yararlanılan ahşap yüzeyin, savaş sonrası ekonomik sıkıntı ve toplumsal bunalım hallerinin Kossoff'un sanatsal malzeme seçimi üzerindeki etkilerinden biri olarak değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Konuyla ilgili Thompson (2014, s. 328) çalışmasında Kossoff'un 1950'li yıllarda Londra'da resim yapma sürecinin İkinci Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği tasarruf ve fiziki yapılanma süreçlerine karşılık geldiğini ifade etmektedir. Benzer şekilde Kossoff'un sanat anlayışı, üslubu ve tekniğine ilişkin olarak Berger (2018) çalışmasında da "Kossoff'un yaşadığı iklim sanırım kelimenin geniş anlamıyla ideolojiktir. Resim yapması, maddenin asallığını vurgulamak içindir – anıtsal eserleri, kitleliliğe vurgusu ve kullandığı araçlar bu bağlamdadır. Ancak aynı zamanda insanın maddi dünya karşısındaki aczi onu bunaltmaktadır – derin karamsarlığının nedeni budur" (s. 408) şekilde görüşlerini ifade ettiği görülmektedir. Tüm bu durumlara ilgili olarak Kossoff'un impasto tekniğini sadece plastik bir unsur olmanın ötesinde temsil-anlam oluşumunun temel göstergelerinden biri olarak değerlendirmek mümkündür.

Kossoff'un eserlerinde temsil-anlam oluşumunun merkezinde karamsarlığa dair estetik bir duyum bulunmaktadır. Ağırlıklı olarak grinin ve kahverenginin tintleriyle oluşturulmuş duygu yoğunluğu içeren bu resimlerde figürler koyu kahverengi değerli (burnt umber, raw umber, Van Dyke brown vb.) konturlar içerisinde belirginlik kazandırılarak temsil edildiği görülmektedir (bkz. (bkz. Şekil 5, Şekil 6, Şekil 7). Kossoff'un Şekil 5'te yer alan 'Çocuk Yüzme Havuzu, Sonbahar Öğleden Sonra' adlı eseri Şekil 6 ve Şekil 7'de yer alan eserlerine göre daha az karamsarlık duyumu içermesine rağmen söz konusu eserde de (bkz. Şekil 5) kullanılan renklerin kroma değerlerinin yüksek olmadığını belirtmek gerekmektedir. Şekil 5'te yer alan eserde küçük bir alan içerisinde kullanılan sarı dışındaki diğer renklerin, kroma değeri düşük gri ve kahverenginin tintleri ile oluşturulduğunu ifade etmek mümkündür. Sanatçın söz konusu renk tercihleri resimde temsil edilen çocuk figürleri ve yüzme havuzunun ötesinde izleyicinin resimden soğuk ve karamsar bir duyum elde etmesine neden olabilmektedir. Bu nedenle renk kullanımı açısından Kossoff'un çalışmalarının izleyici üzerinde genel olarak karamsar bir duyum yarattığını ifade etmek mümkündür. Karamsarlık duyumuyla ilgili olarak Thompson (2014) çalışmasında sanatçının "...Londra'daki fakir insanların yaşam mücadeleleri ve giderek grileşen yaşamlarına dikkat etmeye başladığında, yapıtları dünya genelinde kent yaşamının giderek yaklaştığı kötü sonun betimlendiği karamsar, hayli melankolik bir havaya büründü" (s. 328) şeklinde görüşlerini belirtmektedir. Fakat Kossoff'un özellikle 1990 yılı sonrasında ürettiği resimlerinde ise izleyiciyi karamsarlığa iten söz konusu renk tercihlerinden uzaklaştığı ve daha açık renklere yöneltildiği ifade edilir (Duncan, 2022). Bu konuda Duncan (2022) Kossoff'un ünlü Kiraz Ağacı resim serisini örnek olarak gösterdiği görülmektedir. Araştırmaya konu olan eserlerin ise (bkz. Şekil 5, Şekil 6 ve Şekil 7) koyu renk tercihleri ve gri renk kullanımları temsil-anlam oluşumunda belirleyici bir etkiye sahip olduğu; bu etkinin ise izleyici özelinde karamsarlık duyumu yönünde anlam meydana getirdiği ifade edilebilir.

Şekil 5. Leon Kossoff, Çocuk Yüzme Havuzu, Sonbahar Öğleden Sonra, 1971, Ahşap Üzerine Yağlıboya, 168x214 cm.

Kaynak: <https://www.xavierhufkens.com/artists/leon-kossoff?modal=artist-related-artworks#artwork-5>

Şekil 6. Leon Kossoff, Bilet Gişesi, Kilburn Metro İstasyonu No 4, 1978, Ahşap Üzerine Yağlıboya, 122x152.5 cm.

Kaynak: <https://www.xavierhufkens.com/artists/leon-kossoff?modal=artist-related-artworks#artwork-6>

Şekil 7. Leon Kossoff, Oturmuş Nü No 1, 1968, Ahşap Üzerine Yağlıboya, 163x122.5 cm.

Kaynak: <https://www.xavierhufkens.com/artists/leon-kossoff?modal=artist-related-artworks#artwork-8>

Şekil 8. Leon Kossoff, Sally, 1986, Kâğıt Üzerine Füzen ve Tebeşir, 76.5x56.8 cm.

Kaynak: <https://www.artbasel.com/catalog/artwork/89756/Leon-Kossoff-Sally>

Kossoff'un desen çalışmaları, temsil-anlam ilişkisi bakımından yağlıboya türünde gerçekleştirdiği çalışmalarıyla benzer özellikler göstermektedir. Öncelikli olarak Kossoff'un yağlıboya ve desen çalışmalarında gözlemlenen ortak özelliklerin başında hızlı çalışma tekniğinin bulunduğu ifade edilebilir. Söz konusu hızlı çalışma tekniği izleyici üzerinde eserin tek seansta bitirildiği yönünde bir izlenim meydana getirmektedir. Bu nedenle hızlı çalışma tekniği bir anlamda sanatçının duygu durumunun eser üzerindeki görünürlüğünü belirginleştirirken, duygu durumunun izleyici tarafından okunmasını da kolaylaştırmaktadır. Kossoff'un 'Sally' adlı kâğıt üzerine füzen ve tebeşir ile oluşturduğu desen çalışmasında da bu hızlı çalışma tekniğinin izlenimlerini okumak mümkündür (bkz. Şekil 8). Öncelikli olarak bu çalışmada bir kadın figürünün belli belirsiz bir koltuk üzerinde uzandığı görülmektedir. Desenin alt yapısı adeta füzenin silinip dağıtılarak ve yeniden karalanması yoluyla meydana getirilmiştir. Söz konusu hareketli ve lekeci alt yapıyla birleşen figüratif deformasyonlar, desene konu olan figürün kimliğini fazlasıyla belirsizleştirmektedir. Bu açıdan Şekil 8'de yer alan örnekte de görüldüğü üzere dışavurumcu özellik gösteren Kossoff'un desenleri, natüralist bir temsil anlayışından ziyade duygu yoğunluğu üzerine belirginlik gösteren temsil-anlam oluşumlarını karşımıza çıkarmaktadır. Kossoff'un desenlerine ilişkin Mcnay (2019) görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

Ancak Kossoff'un çalışmaları, bir zamanlar İngiliz sanatında çok sevilen yarı-anlatsal belgelerden ziyade gerçek resimdir. Kâğıt üzerine karakalem çizimlerinin çoğu aslında kâğıt üzerine karakalem ve silgidir, çünkü Kossoff'un elindeki yumuşak kauçuk, karakalem kadar bir çizim aracıydı; çizimin kilit noktaları, kâğıt üzerindeki yoğun karakalem işaretlerinden çok silginin karakalem üzerindeki hareketinden ortaya çıkar. Pozitif ve negatifin bu tür bir ikiliği, portrelerden şehir manzaralarına ve çıplaklara kadar uzanır; burada kazıma, yeniden boyama ve yeniden kazıma, tuvalin kendi başına bir nesne ve bir öznenin tasviri olarak yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır (Mcnay, 2019).

4. SONUÇ

Sanat eserleri izleyiciye/alımlayıcıya eseri üreten sanatçısı ya da üretildikleri dönemin tarihsel ve toplumsal koşulları ile ilgili görsel bilgiler sunan birer nesne olma özelliği göstermektedir. İletişimin özel bir formu olarak sanat olgusuna yaklaşmak ise sanat nesnelere iletişimsel bir işlev yüklemeyi gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda Hall'ün (2017) çalışmasında "...görsel imajlar da anlam ifade etmek için kullanıldıklarında birer dildir" (s. 28) şeklinde görüşlerini ifade ettiği görülür. Görsel sanat eserlerinin alımlayıcıya ilettiği görsel bilgiler kimi durumlarda natüralist ve realist bir anlatım dilinde karşımıza çıkmaktayken kimi durumlarda ise bu durum alımlayıcının bakışlarında anlam bulan -açık yapıt özeliği gösteren (bkz. Eco, 2016)- sanatsal anlatım yöntemlerinde (dışavurumcu, kübist, fovist, konstrüktivist, soyut vb.) karşımıza çıkmaktadır. Sanat eserlerinin alımlayıcı üzerinde belirginlik gösteren anlamları inceleme noktasında ise sanat eseri üzerinden temsil ve anlam ilişkisinin çözümlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada araştırmada İngiliz figüratif resim sanatının önde gelen ressamlarından Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un dışavurumcu yaklaşımla ürettikleri eserlerinde temsil-anlam ilişkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un sanat anlayışlarının genel özelliklerini temsil eden eserler üzerinden gerçekleştirilen incelemelerde/okumalarda ise genel olarak her iki sanatçının eserlerinde temsil-anlam ilişkisi açısından yoruma açık benzer anlatılar içerdiği gözlemlenmiştir.

Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un resimleri üzerine gerçekleştirilen temsil-anlam ilişkine dair eser incelemelerinde, her iki sanatçının sanat anlayışlarının benzer özellikler gösterdiği yönünde okumalarla karşılaşmıştır. Bu anlamda sanatçıların sanat anlayışlarının genel özelliklerini yansıtan ve araştırmaya dâhil edilen yağlıboya eserlerin, plastik özellikler açısından yoğun impasto tekniği içerdiği; anlatım özellikleri açısından ise dışavurumcu özellikler gösterdiği görülmüştür. Temsil kavramı üzerinden sanatçıların söz konusu eserlerine bakıldığında her iki sanatçının eserlerinde de resmedilen figürün kimliğine dair betimleyici bir anlatımla karşılaşılmasıdır. Bu durum sanatçıların desen türünde gerçekleştirdikleri eserlerinde de benzer şekilde gözlemlenmektedir. Sanatçıların üsluplarında gözlemlenen dışavurumcu yaklaşımın ve sanatsal üretim süreçlerinde deneyselliğe verdikleri önemin, resimlere konu olan figürlerin kimlik özelliklerini belirsiz kılan öncelikli etmenler olduğu görülmüştür. Bu duruma ek olarak, plastik açıdan yararlanılan yoğun impasto tekniği, gri renk tercihleri, kroma değeri düşük renk kullanımları, hareketli ve kaba fırça tuşlamaları da söz konusu figürlerin kimliğini belirsiz kılan etmenler arasında yer almaktadır. Sanatçıların desen çalışmalarında kullandıkları füzenin kâğıt üzerinde silinmesi, dağıtılması, kaynaştırılması, hızlı çalışma tekniği gibi yöntemlerin de resmedilen figürün kimliğini belirsiz kılmaya hizmet ettiği görülmüştür. Resimlere konu olan figürlerin kimlik özelliklerine ilişkin söz konusu belirsizlik hali alımlayıcının figürler üzerinden kültürel, toplumsal, inanç sistemi, etnik köken vb. boyutlarda yorum ve değerlendirmelerde bulunmasını güçleştiren bir

unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konunun yanı sıra eserlerde gözlemlenen tüm bu plastik etkilerin ve figüratif temsillerin anlam oluşumuna yansımaları ise alımlayıcının öznel bakışı ve kültürel sermayesi bağlamında anlam bulan okumalara imkân sağlamaktadır. Genel olarak, araştırmaya konu olan eserlerde gözlemlenen figüratif temsillerin alımlayıcı özelinde meydana gelen anlam oluşumlarını ise karamsarlık, melankoli ve ruhsal derinlik yönünde duysal iletiler olarak ifade etmek mümkündür. Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un eserlerinde gözlemlenen tüm bu ortak özelliklerin başında her iki sanatçının benzer sosyokültürel ortam içerisinde yetişmiş olmasının önemli rollerinin bulunduğu düşünülmektedir. Bilinmektedir ki Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un 1948-1952 yılları arasında Londra'da St Martin's Sanat Okulu'nda arkadaşlıkları bulunmaktadır (Riggs, 1998). Sanatçıların aynı okulda eğitim görmeleri ve sanatsal çalışmalarının 'Londra Okulu' bünyesinde değerlendirilmesi eserlerinde gözlemlenen temsil-anlam ilişkisine dair benzer söylemlerin kaynakları olarak gösterilebilir.

Frank Auerbach ve Leon Kossoff'un resimlerinde temsil-anlam ilişkisi, sanatçıların üslup özelliklerinde gözlemlenen impasto tekniği ile bağlantılı bir yapıyı karşımıza çıkarmaktadır. Sanatçıların yağlıboya resimlerinde gözlemlenen impasto tekniğine bağlı plastik yoğunluğun, resimlerin temel yapısını oluşturan figüratif anlatımı soyut bir anlatıma yaklaştırdığı; alımlayıcının bakışını resmin plastik yapısı üzerine yoğunlaşmasına neden olduğu görülmüştür. Sanatçıların impasto tekniğine ilişkin kullanımlarının figürü biçimsel anlamda güçlü kılacak formalist bir kullanımdan ziyade sanatsal anlatımın temel bir yapısı olarak sanatçının kendisi ve modeliyle ilişkili olarak gerçekleştirilen bir sorgulama yöntemi özelliği gösterdiği ifade edilebilir. Bu durum ise sanatçının ya da resme konu olan modelin duygu durumunun dışavurumcu yaklaşımla ifadesi noktasında impasto tekniğinin önemine işaret etmektedir. Figüratif resimde impastonun anlatı üzerindeki gücünün dışavurumculuk bağlamında önem arz ettiği düşünülmektedir. Araştırma sonuçlarından hareketle gelecekte yapılacak araştırmalarda, söz konusu sanatçıların eserleri üzerine göstergebilim yoluyla düz anlam, yan anlam ve derin anlam iletilerini elde etmeye yönelik incelemelerde bulunulabilir. Yine, araştırma sonuçlarından hareketle figüratif resim uygulamalarında impasto tekniğinden yaralanmanın resmin dışavurumculuğunu güçlendirmeye yardımcı olabileceği ifade edilebilir. Frank Auerbach ve Leon Kossoff üzerine gerçekleştirilmiş ulusal nitelikte araştırma ve alan yazın azlığı nedeniyle sanatçıların sanat anlayışlarının sanat tarihi açısından ele alınmasının önem arz ettiği düşünülmektedir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Berger, J. (2018). *Portreler: Sanatçılar üzerine yazılar* (çev. B. Eyüpoğlu). Metis Yayınları.
- British, B. (1931). *Frank Auerbach: Head of Julian in profile II, 1989*. <https://www.waterhousedodd.com/privateviews/1f523bc4b2b74acbea71e3/112920/>
- Bromwich, K. (2024). Frank Auerbach's early charcoal portraits look deep into human life – in pictures. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/artanddesign/gallery/2024/jan/13/frank-auerbachs-early-charcoal-portraits-look-deep-into-human-life-in-pictures>
- Duncan, A. (2022). Leon Kossoff artist overview and analysis. *The Art Story*. <https://www.theartstory.org/artist/kossoff-leon/>
- Eco, U. (2016). *Açık yapıt* (çev. T. Esmer). Can Yayınları.
- Hall, S. (2017). Temsil işi (çev. İ. Dünder). S. Hall (Eds.) içinde, *Temsil: Kültürel temsiller ve anlamlandırma uygulamaları* (ss. 21-98). Pinhan Yayıncılık.
- Lampert, C. (2015). *Frank Auerbach: Speaking and Painting*. Thames & Hudson.
- McNay, M. (2019). Leon Kossoff obituary. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/artanddesign/2019/jul/07/leon-kossoff-obituary>
- Neuman, W. L. (2014). *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches* (7th ed.). Pearson.
- Riggs, T. (1998). *Frank Auerbach*. <https://www.tate.org.uk/art/artists/frank-auerbach-676>
- Shane, R. (2015). Londra Okulu (çev. D. Şendil ve S. Evren), T. Melick (Eds.) içinde, *Tarih boyunca sanat: Dünya sanat tarihinde üsluplar ve akımlar* (ss. 34-35). Yapı Kredi Yayınları.
- TATE. (t.y.). *School of London*. <https://www.tate.org.uk/art/art-terms/s/school-london>
- The 20th-century art book. (1996). Phaidon Press.
- Thompson, J. (2014). *Modern resim nasıl okunur: Modern ustaları anlamak* (çev. F. Candil Çulcu). Hayalperest Yayınevi.

Siber Egemenlik Konusu

The Issue of Cyber Sovereignty

Mehmet Erkan KILLIOĞLU¹

Öz

Egemenlik kavramı, iktidar kavramı gibi devletin ortaya çıkışından bu yana gerek siyasetçileri, gerek devlet adamlarını gerekse de düşünürlerin üzerinde düşündüğü, yorum yaptığı, tanımlamaya ve kavramsallaştırmaya ve genel çerçevesini çizmeye çalıştığı kavramlardan birisi olmuştur. Zaman içerisinde devletin geçirdiği değişim ve gelişim süreci ile irtibatlı olarak gelişen egemenlik kavramı özellikle Westphalia uluslararası sistemi sonrasında ortaya çıkan ulus devlet merkezli yeni sistem sonrasında daha da ön plana çıkan ve üzerinde düşünülen bir kavram olmuştur. Düşünürleri, siyasetçileri ve devlet adamlarını meşgul eden bu kavram, modern çağda, özellikle iletişim alanında yaşanan gelişmeler ve Küreselleşme gibi süreçler sonrasında dünya siyasetinin değiştiği, dünyanın daha küçük ve ulaşılabilir hale geldiği günümüzde, sorgulanır ve tartışılır hale gelmiştir. Bu süreci aşmak adına Egemenlik kavramı da değişim geçirmiş, yeni dönemin şartlarına adapte olmak için, internet sayesinde sanal evrenin ortaya çıktığı ve hızla geliştiği bu dönemde karşısına çıkan meydan okumaları karşılamak adına Sanal-Siber Egemenlik olarak adlandırılan bir kavramla karşılık vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Devlet, Egemenlik, Siber Egemenlik, İnternet.

Abstract

The concept of sovereignty, like the concept of power, has been one of the key concepts that politicians, statesmen and thinkers have thought about, tried to define, conceptualize and draw the general framework since the emergence of the state. The concept of sovereignty, which has developed in connection with the change and development process of the state over time, has become a more prominent and considered concept, especially after the new nation-state-centered system that emerged after the Westphalia international system. This concept, which preoccupies thinkers, politicians and statesmen, has become questionable and debatable in the modern age, especially as world politics has changed following developments in the field of communication and processes such as Globalization. In order to overcome this process, the concept of Sovereignty has also changed, and in order to meet the conditions of the new era, a new concept emerged, called Cyber Sovereignty.

Keywords: State, Sovereignty, Cyber Sovereignty, Internet.

1. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
mehmeterkan@comu.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-3146-2609>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
12.08.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
17.10.2024

DOI
10.20875/makusobed.1532174

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Killoğlu, M. E. (2024). Siber egemenlik konusu. *MAKU SOBED*, (40), 132-149. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1532174>

EXTENDED SUMMARY

The concept of sovereignty is one of the core concepts of international relations, international law, political theory and philosophy, and modern history. The dominant thought in International Relations focuses on relations between sovereign states. The general definition of state sovereignty is directly related to the effective control of the geographical region and community. At this point, states that have come to the point of establishing mutual relations recognize each other's territorial integrity and sovereignty, which conceptualizes the right to govern their country, and mutually undertake not to interfere in each other's internal affairs. Since the primary condition for the international recognition of a sovereign state is effective internal control, the existence and acceptance of states that do not meet these criteria in the international order, becomes controversial. Although, theories of sovereignty have varied over time and have been affected by changes and developments in political theory, in the authoritarian states, the sovereign has complete and absolute power. There is no internal or external mechanism that can control or limit this power. In liberal states, the sovereign power of the state is limited by the Social Contract and later by the Constitution. With the popularization of democracy, the sovereignty of the state was shaken by the discourse of people's sovereignty, and as a result, the necessity of reshaping the power relations within the country emerged. As a result, the unilateral responsibility of the subjects towards the government was eliminated and the state became accountable to its citizens. (Feuerbach Denial). This approach was later questioned with the understanding of "Republican Sovereignty", which took its origins from Montesquieu and Edmund Burke. Here, the sovereign is now the citizens within the nation state who share similar beliefs, traditions and approaches. The issue of sovereignty continues to be the subject of heated debate and is perceived as a manifestation of the political will of many leaders. The status quo is no longer perceived as a nominal minimum necessary condition to protect the country's interests. With the rejection of globalization and transnational interactions, demands have emerged to rethink the idea of Westphalian sovereignty. At this point, Ronald Paris argues that alongside the trend towards the restoration of traditional or Westphalian state sovereignty, there is something else going on that has gone largely unnoticed: the reaffirmation of the old versions of sovereignty.

As mentioned before, the concept of Sovereignty, which is one of the important issues of the international system and nation states, has had to change and adapt to newly emerging situations due to the changing conditions of the international system. Rapid technological development, and the social, political, economic reflections of this development have offset distances and crossed state borders without any interference. The developments in communication sector, especially with the Internet and social media applications, have also affected the understanding of Classical Sovereignty and made it easier to become questionable. The response developed to overcome this challenge has been the concept of Cyber Sovereignty. With this approach, the traditional perception of Sovereignty was tried to be applied to the cyber world. In other words, the understanding of classical sovereignty and the security resulting from it has been tried to be transferred to this new field of competition. For nation states this is a serious situation, in order to regulate and control this new but virtual environment necessary measures must be applied, because this new realm enables the thoughts, ideologies and ideas that are effective in social, political and economic transformation and changes to cross state borders rapidly and without any interference and interdiction. Therefore, Cyber Sovereignty appears as a new interstate area and competition zone. The great powers of the Cold War period, the United States and the Soviet Union, and later China, are aware of the importance of this new field of competition and are working with all their might to dominate this field. Because, as the global electronic problem arise on July 19, 2024 shows, our daily life is no longer just about our physical world.

1. GİRİŞ

Egemenlik, devlet idaresi ve devletlerarası ilişkilerde üzerinde düşünülen ve tarif edilmesi adına emek sarf edilen kavramlardan birisidir (Krasner, 2001, s. 5; Jackson, 2002, s. 15). Devletin doğumu ile başlatılabilecek olan egemenlik kavramının ortaya çıkış süreci beraberinde Egemenliğin ne olduğu, şartları ve sınırlarının ne olduğu ve nasıl belirleneceği sorularını beraberinde getirmiştir, zira egemenlik kavramı modern dönem siyasi kavramları arasında anlamı ve kapsamı en belirsiz ve en geniş olanlardan biridir (Parker, 1981, s. 253; Lloyd, 1991, s. 354). Egemenlik kavramı, tüm bu sayılanlara rağmen Ulus Devlet'in Uluslararası İlişkilerde başat aktör olarak ortaya çıkması sonrasında daha fazla dikkat çeken ve ön plana çıkan bir olgu olmuştur. Siyasi düşünceler ve onlarla irtibatlı olarak da kavramların değişim ihtiyacını karşılamak için ortaya çıktığı ancak ortaya çıkışlarından önce bir fikri hazırlanma ve oluşum aşamasından geçtikleri görülmektedir (Koçak, 2006, s. 72). Bu noktada egemenlik kavramına bakıldığında, kavramın fikri altyapısının 16. ve 17. yüzyıllarda oluştuğu, 18. yüzyıl ile 20. yüzyıllar arasında bir şekillendiği ve günümüzde de siyasal ve hukuksal alandaki diğer temel kavramlar ve doktrinler gibi değişim geçirmeye devam ettiği ifade edilmektedir (Jackson, 1999, s. 1). Bu noktada egemenlik kavramı, özellikle 20. yüzyılda yaşanan hızlı teknolojik gelişmeden sonra değişime uğramış, kendisini yeni döneme ve onun şartlarına göre uyumlulaştırmaya çalışmıştır. Ulus Devlet'in varlığının sorgulanmaya başlandığı bu ortamda Egemenlik

kavramı da tartışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. Bunun sonucunda Egemenliğin yeni tanımları ve türleri ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de yaşanan teknolojik gelişmelerle irtibatlı olarak ortaya çıkan Siber Egemenlik kavramıdır. İşte bu çalışmada bu yeni Egemenlik kavramına değinilecektir.

Siber uzayın ve teknolojinin gelişimi modern dünyayı ciddi derecede değiştirmiştir. Bu değişim keza klasik uluslararası hukukun egemenlik gibi prensiplerinin yeniden düzenlenmesi zaruretini beraberinde getirmiştir (Franzese, 2009, ss. 1-42). Siber uzayda devlet egemenliğinin rolü akademik literatürde kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır. United Nations Governmental Group ox Experts (UNGGE), uluslararası hukukun, devletin egemenliği de dâhil olmak üzere, siber uzayda da uygulanabilir olduğuna karar vermiştir. Siber uzay konusundaki mevcut literatür çoğunlukla uluslararası hukukun siber uzaya nasıl uygulanacağı ve bu yeni durumun ne türden tehditleri beraberinde getireceği noktasında yoğunlaşmaktadır (Jensen, 2011, ss. 815-841, Jensen, 2015, ss. 276-304). Siber uzaydaki egemenlik konusu ile ilgili literatür ek olarak devletlerin internet ve içeriği üzerindeki kontrolünü ve devlet egemenliği prensibi temelindeki yasal sansürü de analiz etmektedir (Lotrionte, 2013, ss. 825-919). Akademik çalışmaların büyük kısmının egemenliğin yasal yansımaları ile ilgilenmesinin de gösterdiği üzere siber egemenlik konusu uluslararası hukukun konusu olarak değerlendirilmektedir. Siber egemenlik konusu akademik yazında kapsamlı bir şekilde incelenmiş olsa da net olarak tanımı yapılmamıştır ve muğlak kalan kısımları da vardır. Bunu da klasik egemenlik kavramından devralmış gözükmektedir ve literatür taramasında araştırma kısıtı olarak karşımıza çıkmıştır. Zira siber egemenlikle ilgili literatürdeki tanımlar, uluslararası hukuktaki klasik anlamından, daha karmaşık olabilen kontrol ve bağımsızlık kavramlarına kadar değişim gösterebilmektedir. Tanımlar uluslararası hukukun kapsamı dışına çıktıkça, egemenliği onunla irtibatlı yasal haklar ve yükümlülükler olarak anlamlandırma girişimi de başarısız olabilmektedir. Bu yüzden siber egemenliği, basitçe devletin siber uzaydaki kontrolü ve bağımsızlığı olarak tanımlama tartışmalı bir hale de gelebilmektedir.

Siber egemenlik konusunu önemli hale getiren sebeplerden birisi bilgidir. Zira özellikle enformasyon teknolojilerindeki gelişmelerin de teyit ettiği üzere, bilgi güçtür (Simon, 1971, ss. 37-72). Bu gücü elde edebilmek adına devletler ve devletdışı aktörler arasında bir rekabet gelişebilmektedir. Bu noktada Daniel Kuehl, siber uzayı enformasyon sistemi içerisindeki küresel bir domain olarak tanımlama yoluna gitmiştir. Bu Domain'in ayırt edici ve kendine has özelliği ise elektronik ve elektromanyetik spektrum kullanarak bilgiyi üretebilmesi, saklaması, değiştirmesi, paylaşabilmesi, dönüştürebilmesi ve manipüle edebilmesidir. Kuehl'e göre üç ayrı katmanın (fiziki, nöral ve data) bileşiminden oluşan siber uzay ve bu alandaki egemenlik, bu özelliği sebebiyle devletler açısından önemli hale gelmektedir (Kuehl, 2009, s. 38). Alexander Klimburg ise The Darkening Web adlı çalışmasında siber uzayda egemenlik tesisi için, Kuehl'in çalışmasında değindiği her üç katmanda da kontrol tesis edilmesi gerektiği iddiasında olmuştur (Klimburg, 2018, s. 29). Bu alanlarda kontrol ise genel bir sınır tesis edilerek sağlanmaktadır. Bu kontrol da devletlere egemenlik tesis etmelerine imkân vermektedir. Dünya genelinde, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması sebebiyle siber alanı kullananların sayısının artması, bununla irtibatlı olarak internetin siyasi, askeri ve ekonomik faydalarının da belirgin bir hal alması sonucunda devletler, bu alanı kendi sınırları içerisinde kontrol etmeye öncelik verme yoluna gitmiştir. Bu kontrolü de siyasi, ekonomik, kültürel ve teknolojik kanallar vasıtasıyla yapmaya çalışmışlardır. Zira devletlerin siber alandan kaynaklanan zaafı, rakipleri tarafından siyasi, stratejik amaçlara ulaşmada istismar edilmiştir. Buna en güzel örnek olarak İran nükleer enerji programına darbe vurmak için kullanılan Stuxnet Worm'u ve internette bilgi toplamayı sağlayan PRISM programı verilebilir. Bu örnekler sebebiyle devletlerin siber uzayla ilgili endişeleri daha da artmış, bu alanı kontrol edebilmek için politikalar geliştirmeye daha fazla önem verir hale gelmişlerdir. Bu yüzden Rusya ve Çin gibi ülkeler internete serbest erişimi kısıtlama yoluna gitmiştir. Artan öneminden dolayı Siber Egemenlik kavramının ele alınacağı bu çalışmada önce Klasik Egemenlik kavramı, gereken fikri altyapının oluşturulması adına açıklanacaktır. Bunu Egemenliğin dönüşümünün açıklandığı kısım izleyecektir. Bu kapsamda Egemenlik ile Jeopolitik ilişkisine de değinilecektir zira gerek Egemenlik gerekse de bunun siber versiyonu, devlet, devletin varlığı ve güvenliği ile yakından ilişkilidir. Bu noktaya dikkat çekildikten sonra çalışmanın başlığında da değinilen ABD-Rusya rekabeti de örnek olay olarak incelenmiştir. Konu siber âlemle irtibatlı olduğu için çalışmada İnternet ve Siber Uzay konuları da, konunun kavranması ve çerçevesinin anlaşılması adına incelenmiştir. Çalışmanın ortaya çıkması noktasında yapılan literatür taramasında özellikle Klasik Egemenlik konusunda temel ve birinci derecedeki kaynaklar taranmış, konu üzerinde çalışmış olan önemli düşünürlerin fikirleri ve eserleri incelenmiş ve çalışmada kullanılmıştır.

2. EGEMENLİK KAVRAMI VE GELİŞİMİ: TARİHİ SÜREÇ

Çalışmanın başlığını oluşturan Egemenlik kavramı, uluslararası ilişkiler, uluslararası hukuk, siyaset teorisi ve felsefesi ile modern tarihin temel kavramlarından biridir (Agnew, 1994, ss. 53-80; Lewis vd., 2008, s. 1; Agnew, 2010, ss. 779-784; Brighenti, 2010, ss. 57-72). Uluslararası ilişkilerdeki hâkim düşünce egemen devletler arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Egemenlik kavramı, devlete ilişkin üstün bir gücü, *Auctoritas* (İktidarın İlkesi) ve *Potestas* (İktidarın Kullanımı) kavramlarını birleştiren, ancak bunu yaparken de ikisi arasındaki ayrımı daha da belirginleştiren bir kavramdır (Ağaoğulları, 1991, s. 22; Mairret, 2005, s. 218). Devletin egemenliğinin genel tanımı ise coğrafi bölgenin etkin kontrolü ve popüler egemenlikle doğrudan irtibatlıdır (Kelsen, 1989; Sampford ve Palmer, 2005, ss. 23-62; Lewis vd., 2008, s. 1). Bu noktada karşılıklı ilişki kurma noktasına gelen devletler birbirlerinin toprak bütünlüklerini ve ülkesi üzerindeki yönetim hakkını kavramsallaştıran egemenliklerini tanımakta ve karşılıklı olarak birbirlerinin iç işlerine müdahil olmamayı taahhüt altına almaktadırlar. Vatandaşların ve ülkenin yönetimi ve korunması sırasında da temel hareket noktası kanunlar olmaktadır. Egemen bir devletin uluslararası alanda tanınmasının öncelikli koşulu etkili bir iç denetim olduğu için bu şartı yerine getirmeyen devletlerin uluslararası düzende var olması ve kabul görmesi tartışmalı bir hal almaktadır (Tilly, 1990; Krasner, 2002, ss. 265-268; Lewis vd., 2008, s. 2). Bu yüzden Egemenlikle ilgili yaklaşımlar zaman içerisinde değişkenlik göstermiş, siyaset teorisindeki değişimler ve gelişmelerden etkilenmiştir. Otoriter devletlerde, egemen tam ve mutlak bir iktidara sahiptir. Bu gücü kontrol edecek veya sınırlandırabilecek hiçbir iç ve dış mekanizma yoktur. Liberal devletlerde ise devletin egemen gücü Sosyal Sözleşme ve daha sonra da Anayasa ile sınırlandırılmıştır (Russett, 1995; Lewis vd., 2008, s. 2). Demokrasinin popülerleşmesi ile devletin egemenliği halkın egemenliği söylemi ile sarsılmış, bunun sonucunda ülke içindeki güç ilişkilerinin yeniden şekillendirilmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda tebaanın yönetime karşı olan tek taraflı sorumluluğu ortadan kalkmış, devlet vatandaşına hesap verir hale gelmiştir. (*Feuerbach İnkârı*). Bu yaklaşım daha sonra kaynağını Montesquieu ve Edmund Burke'dan alacak olan “*Cumhuriyetçi Egemenlik*” anlayışı ile sorgulanmıştır. Burada egemen artık benzer inanç, gelenek ve yaklaşımları paylaşan ulus devlet bünyesindeki vatandaşlar olmuştur (Lewis vd., 2008, s. 2 ve 3).

Fransız hukukçu Jean Bodin, modern egemenlik kavramını formüle eden ilk kişi olarak kabul edilmektedir (Shepard, 1930, s. 585; Schindler, 1950, s. 112; Benn ve Peters, 2009, s. 257; Moore, 2009, ss. 497-498; Nagan ve Haddad, 2012, s. 438). Ancak Dante Alighieri'nin Monarşi adlı laik iktidar ile dini iktidarı ele aldığı çalışması da önemli bir dönüm noktasıdır. Bu sebepten dolayı egemenlik fikrinin oluşumu daha önce başlamıştır, demek yanlış olmayacaktır. Hıristiyanlığın Batı (Katolik) ve Doğu (Ortodoksluk) olarak bölünmesi sürecinin yanı sıra Bizans olarak da bilinen Roma İmparatorluğu'nun bölünmesinin bu sürecin katalizörü olduğu belirtilebilir. Ancak Bodin'e siyaset felsefesi alanında devrimci sıfatının verilmesine neden olan temel özellik, daha önce hemen hiçbir düşünürün daha önce egemenlik kavramını onun kadar açık bir şekilde tarif etmemiş olmasıdır (Ekiz, 2020, s. 633). Devletin Altı Kitabı'nda (1576) Bodin egemenliği, içte insanlar üzerinde sınırlanamayan mutlak iktidar, dışta ise bağımsız bir kudret olarak tanımlamıştır (Okandan, 1968, s. 523; İlhan, 1980, ss. 95-96; Özay, 1980, s. 75; Kapani, 1983, s. 35). Ayrıca hükümdarın kanunu ilan etme hakkına sahip olduğunu savunmuştur (Hudson, 2008, p. 26). Yine Bodin'e göre egemenlik, yurttaşlar ve uyruklar üzerindeki en yüksek, en mutlak en sürekli güçtür. (Okandan, 1966, s. 523; Özer, 2005, s. 51; Alatlı, 2010, s. 844; Gözler, 2011, s. 162; Teziç, 2014, s. 137; Akad vd., 2014, s. 101). Bodin'e göre egemenlikten söz edilmedikçe devletten de söz edilemez (Mairret, 2005, s. 234). Bu yüzden Bodin, egemene geniş bir hareket sahası tanımıştır (Ekiz, 2020, s. 633). Bu da egemenliğin tamamen devletin ürettiği bir kavram olduğu anlamına gelmektedir (Mairret, 2005, s. 234). Bodin'in egemenlik ile ilgili konumu, monarşi yanlısı ve Katolik inançlarıyla uyumludur. Bodin'in demokratik yönetim biçimini sert bir şekilde eleştirmesi, büyücülüğün gücüne inanması ve birçoğu idam edilen onlarca kadın üzerinden Engizisyon süreçlerine doğrudan katılması anlamlıdır.

İngiliz siyasetçi, İşçi Partisi ideoloğu, çoğulcu demokrasi kavramının yazarı Harold Lasky de Roma imparatorluk mirasından bahsetmekle birlikte, egemenlik kavramını “*Hıristiyan Cumhuriyet*” olgusundan türetmiştir. Laski, bu noktada egemenliği tanımlarken “*Modern anlamda egemenlik, orta çağ düşünürünün ne pahasına olursa olsun özgürlüğe ulaşmaya çalıştığı soyut engellerin atasıdır*” demiş ve “*Hıristiyan Cumhuriyeti'nin her yeri kaplayan bir birliğe tapınma anlamına geldiğini*” de eklemiştir (Laski, 1921, s. 2). Laski'nin Hıristiyan Cumhuriyet kavramına giden süreç şu şekilde ortaya çıkmıştır: Katolik Kilisesi ile Krallar ve devlet adamları arasındaki rekabet ve ilişki, iki siyasi düşünce ekolünün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlardan biri, eğer Mesih, yani Hz. İsa Cennetin krallığının hükümdarıysa, o zaman İsa'nın vekili olduğu için bu ilahi otoritenin onun adına Dünya'daki vekilinin Papa olacağı iddiasıdır. Bu iddianın kabul

edilmesi halinde Hıristiyan Dünyası'ndaki, tüm güç Katolik Kilisesi'ne aittir. Hal böyle olunca bir İmparator veya Kral ülkesini yönetebilir, ancak bu hakkı Roma'dan (Papa) almaktadır. Bu iddiayı desteklemek için Katolik Kilisesi dünyevi hiç bir talebi olmadığını iddia etmiştir. Kilise'nin evrensel egemenliğini savunan ve siyasi idarelerle gireceği güç mücadelesinde kullanabileceği akli ve hukuki zemini sağlamak adına da “*Kutsal Yasa (Jus divinum)*” ilan edilmiştir. Yasa önemlidir, zira yasa kapsamında ortaya atılan kavramlardan birisi olan Plenitudo Potestatis, Katolik Kilisesi'ne sosyal meselelerde tam egemenlik sağlama ve hâkimiyet kurma imkânı sağlamıştır (Ekiz, 2020, ss. 633-691). İkinci yaklaşım ise modern zamanlarda Sekülerizm tabiriyle tanınır hale gelen siyasi ve dini yönetimin birbirinden ayrılması ve bu sayede yöneticinin ülkesi içinde tam bir egemenlik sağlamasına imkân veren yaklaşımdır. Bu yaklaşım sonucunda Papa'nın krallar üzerinde hesap sorulmayan ve tam kontrol sahibi olan bir idare olarak var olmasının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Bu noktada Siba N'Zatiula Grovogi'nin ifade ettiği üzere; “*Orta çağ Hıristiyanlığı ve kutsal yazıların Papalık yorumları, hiyerarşik sistemi ve çeşitli eşitsiz öznellik (veya egemenlik) biçimleri dâhil olmak üzere, modern uluslararası düzeni tanımlamıştır. Bu hiyerarşiler ve öznellikler, sırasıyla, Rönesans'tan Aydınlanmaya ve günümüze kadar uluslararası hukukun kapsamını belirlemiştir... Egemenlik ve kendi kaderini tayin hakkı, baskın Avrupa kültürünü yansıtmış ve hegemonyaya ulaşmak için yasal araçları karşılarıyla uzlaştıran aracı bir ideoloji işlevi görmüştür*” (Grovogui, 1996, s. 16). Bu noktada 23 Eylül 1122 tarihinde imzalanan Worms Konkordatosu egemenlik haklarının tayini konusunda yeni bir dönüm noktası olarak ortaya çıkmıştır. Papa II. Calixtus ve İmparator V. Henry arasındaki bu anlaşma, Kilise ile Kutsal Roma İmparatorluğu'nun idarecileri arasında yeni bir ilişki tarzı ortaya çıkarmıştır (Durmaz, 2010, ss. 111-114). Worms Konkordatosu, siyaset ve devlet yönetimi alanında Kral ile Papa'nın güç mücadelesinde güçlerin eşitlendiği bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu tarihten sonra güç dengesini kendi lehine değiştirmeye çalışan ruhani idare siyaset alanında daha da güçlenmiştir. Sonuç olarak, Worms Konkordatosu, Papa'nın “*Suprema Potesta*” olarak kaldığı bir siyasi evren (*Res publica veya genel düzen*), Tanrı'dan başka herhangi bir dış güçten bağımsız hareket eden bir düzen inşa etmiştir. Papa'yı bu hiyerarşik evrende, güçlerini Papalık iradesine göre elinde tutan Avrupalı Hükümdarlar izlemiştir. Piramidin temelini oluşturan insanlığın geri kalanı, birbirini izleyen Papalık kararları aracılığıyla bu geçici hiyerarşiye dâhil edilmiştir. Yeni düzende, Papa zirvedeki yerini sağlamlaştırılmış, onu Avrupa'daki Krallar ve tebaaları takip etmiştir. Onların ardından ise “*Eski Dünyanın Kâfirleri (Çinliler, Hintliler ve Müslümanlar)*”, ardından Afrikalılar ve 1492'den sonra “*Yeni Dünyanın Kâfirleri*” gelmiş ve yönetim piramidinin en altında yer almıştır. Gördüğümüz gibi, Batı Avrupa egemenlik kavramının oluşumunda ırkçı bir yaklaşım da yer almaktadır. Bu durumun siyaset sahnesine yansımalarının en güzel örneklerinden birisi de Friedrich Barbarossa'nın taç giyme töreni olmuştur. Papa IV. Hadrianus 4 Mart 1152'de Kutsal Roma Germen İmparatoru olarak ilan edilen Barbarossa'nın atına binerken dizginlerini tutmaması sebebiyle taç giyme törenini ertelemiş, Barbarossa, Papa'dan özür diledikten ancak 3 yıl sonra, 18 Haziran 1155'te resmen Kral ilan edilmiştir (Şenel, 1982, s. 293). Dini otoritenin bu artan gücü ve seküler yönetimin egemenliğini kontrolü altına alması elbette Krallar başta olmak üzere diğer idarecilerde rahatsızlığa yol açmıştır. Worms Konkordatosu, Kilise'nin siyasi olduğu kadar ruhani olarak da nihai güç olarak kalmasına imkân veren bir uzlaşma olmuştur. Ancak Kilise tüm kazanımlarına rağmen yine de Hıristiyan yöneticilerin tebaaları üzerinde etkisi, ayrıcalığı ve yönetim hakkında kayba uğramıştır. Kilise artık dünyevi meselelerde hükümdarlar ve tebaaları arasında durmamaktadır.

Orta çağda pek çok farklı şekilde ve türde egemenlik anlayışları olmuştur. 5.-15. yüzyıllar arasında kalan dönemde Papa “*Universalis Monarchia*”dır ve “*Universiale Regimen*”i tecrübe etmektedir. Papalara göre Krallar bu dönemde kendi iktidarlarını desteklemekle görevli hizmetlilerden başka bir şey değildir (Hudson, 2008, s. 25). Dünya'nın hâkimi Tanrı'dır. Papa da Hz. İsa'nın vekili olarak Kilise'nin egemenidir (Wilks, 1963; Post, 1964; Blythe, 1992). Papa Innocent III'ün Kutsal Roma İmparatorluğu'na Papalığın ve dini otoritenin üstünlüğünü kabul ettirme çabası ve baskısı, temelde Avrupa'da dinde reform için artan iç baskıya karşı bir karşılık verme çabasıdır. Papalığın tüm bu çabalarına karşın Orta Çağ'ın sonlarında, Papalık gücünün önceliği, Avrupa'daki siyasi gücün doğası hakkındaki teorik tartışmalarla sarsılmıştır. İngiltere Kralı I. Edward (1272-1307) ve Fransa Kralı IV. Philip (1285-1314) dâhil olmak üzere birçok Avrupalı hükümdarı bu tartışmaya taraf olmuştur. Papalık emperyal güçlerinin evrenselliği konusunda Innocent'in halefi Papa III. Honorius'un itirazları da bu süreci desteklemiş, Papalığın Batı Hıristiyan âleminin büyük bir bölümünde dini otoritesini kaybettiği 16. yüzyıldaki Protestan Reformu'nun habercisi olmuştur (Eroğlu, 2000, s. 320). Avrupalı monarkların Papa'nın otoritesine olan muhalefeti ilk olarak, halklar, politikalar ve mülkiyet üzerindeki siyasi etki alanlarında, kasıtlı olarak egemenlik olarak tanımlanan bir kavram etrafında şekillenmiştir. Bu kavram, çeşitli toplulukların kimlikleri etrafında şekillenmiş ve dini, yasal ve politik terimler ve argümanlarla da desteklenmiştir. Bunun sonucunda toplumu veya topluluğu temsil eden her laik

yönetici (Hükümdar), Kilise'den egemenlik hakkını talep edebilmiştir. Bu hak, herhangi bir iç rakibe olduğu kadar Papalığın dış tecavüzlerine karşı da ileri sürülmüştür. Bu esnada Doğu Roma İmparatorluğu'nda, bir güçler senfonisi kavramı, İmparator ve Patrik'in birlikte kontrol uyguladığı, dünyevi ve ruhani sorunları güçlerine göre çözdüğü zamanda, “*Güçler Senfonisi*” kavramı ortaya çıkmıştır. Doğu Roma'nın 1453 tarihinde tarih sahnesinden çekilmesinden sonra bu modelin ortadan kaybolmadığı, Rusya'ya taşındığı ve Rusya'da korunduğu iddiası Rus devlet adamları ve düşünürleri tarafından savunulmuş ve Rusya'nın Üçüncü Roma olduğu iddialarına temel teşkil etmiştir. Bu yapının etkisiyle resmi olarak devletten ayrı olmasına rağmen Kilise, kamusal yaşamda önemli bir rol oynamış ve devlet başkanı, çok çeşitli konuları tartışmak için düzenli olarak Moskova Patrikhanesi'nin liderliği ile bir araya gelmiştir (Savin, 2021). Rusya'da bunlar yaşanırken Batı'da ise Thomas Hobbes, Kralın sadece kanunu ilan etmekle kalmayıp aynı zamanda kanunu yarattığını ve bu durumun da hükümdara mutlak ahlaki ve siyasi güç verdiğini belirterek kraliyet egemenliği kavramına destek vermiştir. Hobbes, diğer toplumsal sözleşme teorisyenleri gibi, Kralın gücünü, eski kişisel egemenlik ve güçlerinden kolektif olarak vazgeçen ve onu kayıtsız şartsız Krala teslim eden halktan aldığını savunmuştur. Tüm bunların sonucunda Hobbes, egemenliği cebir gücü olarak görmüş ve tüm sosyal kurumların egemene tabi olmak zorunda olduğunu belirtmiştir (Erdoğan, 2005, s. 219). Hobbes'un çerçevesini çizdiği devlet, gücün tek elde merkezileştiren, şiddeti kendi tekelinde toplayan bir yeryüzü Tanrısıdır (Küçük, 2015, s. 315). Bireyler veya vatandaşlar devleti iradelerini bir araya getirerek kurmuşlar, haklarının ve hürriyetlerinin önemli bir kısmını bu ortak iradeye devretmişlerdir (Hobbes, 2001, s. 92-94). Bu yüzden Hobbes'a modern devletin teorik çerçevesini çizen ilk düşünür demek yanlış olmayacaktır (Gülsoy, 2006, s. 73).

Sonuç olarak Egemenlik kavramı ile ilgili hâkim görüşe göre bu kavrama yönelik modernist yaklaşım 16. yüzyılın başlarında yaygın hale gelmiştir (Hudson, 2008, s. 26). Bireyin merkeze alınmış olduğu yeni bir düşünce sisteminin ortaya çıkması devlet ve egemenlik anlayışının da yeni bir temele oturmasını sağlamış, gereken dönüşümü de hızlandırmıştır (Aybudak, 2017, s. 228). Bu dönüşümle hedeflenen ise merkezîyetçi ve totaliter bir devleti açıklamak, aklileştirmek ve yasal bir temele oturmasını sağlamaktır. Bu yüzden de egemenlik düşüncesi çoğunlukla devletin kritik fonksiyonları ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Bu fonksiyonlar; siyasi gücün entegrasyonu, ülke sınırları dâhilinde tek tip bir hâkimiyet ve kanun yapısı, kanun yapımı ve uygulanması için yeni mekanizmaların geliştirilmesi, idari gücün merkezileştirilmesi, mali denetimin yaygınlaştırılması, diplomasi ve diplomatik kurumlar yoluyla ülkeler arasındaki ilişkilerin bir kurala ve sistematiğe bağlanması ve son olarak ise sürekli bir ordunun hazır bulundurulmasıdır. Bu durum 1678 tarihli Westphalia Antlaşması ile daha da belirginleşmiştir. Bu antlaşmadan önce çok belirgin bir şekilde olmasa da “egemen” devletler vardır ancak bölgesel devletlerin önemi ve görünürlüğü bu dönemde artmaya başlamıştır (Hudson, 2008, s. 28). Egemenlik de bu durumun etkisindedir. Rönesans döneminde toprak ve tebaa hala Kralın şahsi malıdır. Machiavelli de bu durumu eserlerinde kullanmış olduğu “*Onun Devleti*” tabiri ile teyit etmiştir (Viroli, 1992). Bu dönemde egemenlik tabirine ilk değinen isim ise daha önce de ifade edilmiş olduğu üzere Jean Bodin'dir. “Devletin Altı Kitabı” adlı eserinde de açıkladığı egemenlik, Bodin'e göre mutlak ve bölünemez. Ayrıca cumhuriyet üzerindeki sürekli güç ve kontrolün bir simgesidir (Engster, 1996; Salmon, 1996, ss. 500-522). Genel kabul gören kanı Bodin'in egemenlik ve tanımı konusunda bir dönüm noktası olduğudur. Avrupa'da mezhep savaşlarının yol açtığı kaostan çıkmanın tek yolu olarak idarecinin kanun yapması ve bunu herkese eşit bir şekilde uygulaması görülmüştür (Hudson, 2008, s. 26). Egemenliğin kavramsallaştırılması noktasında önemli bir isim olan Bodin ancak sınırlı bir egemenlik uygulaması öngörmüştür. Zira egemen idareci hala Tanrı'nın kulu ve doğal hukukun süjesidir. Bodin ayrıca egemenliği oluşturan iç ve dış bileşenleri ilk kez bir araya getiren ve yorumlayan düşünür olarak da kabul edilebilir. Ek olarak Ius Gentium'da farklı toplum ve devletlerdeki iç hukuk düzenlemelerini genel hükümleri haline getirmiştir. Bu sayede toplumlar ayrı ve egemen devlet toplulukları olarak değerlendirilebilmiştir. Tüm bu katkılarına rağmen Bodin'in çağdaşları üzerinde hemen hiç etkisi olmamıştır (Hudson, 2008, s. 27).

Egemenlik kavramının gelişmesi noktasında Grotius, Hobbes ve Pufendorf'un da katkıları önemlidir. Örneğin Grotius 1625 yılında kaleme almış olduğu “*De Jure Belli ac Pacis*” adlı eserinde uluslararası hukuk için bir yapıya ihtiyaç olduğunu ifade etmiş, egemenlik olgusunu da eylemleri bir başkasının denetimine bağlı olmayan, yaptıkları ve başkasının iradesiyle geçersiz kılınamayan bir güç olarak tanımlanmıştır (Ağaoğulları vd., 1994, s. 94). Grotius'un bu açıklamasına rağmen Almanya'da hâkim görüş Samuel Pufendorf'un görüşü olmuştur. Pufendorf, Hobbes'tan farklı olarak Egemenliğin bir Totaliterlikten ve Mutlakiyetçilikten ziyade üstünlük durumu olduğunu savunmuştur (Pufendorf, 1672; Boucher, 2001, ss. 557-577). Thomas Hobbes ise 1651 yılında kaleme aldığı “*Leviathan*”da egemenlikle ilgili olarak Bodin'den daha kesin ve mutlak bir tanım yapma yoluna gitmiştir. Ancak düşünceleri en erken bir kuşak sonra dikkate

alınacaktır (Hudson, 2008, s. 27). Egemenlik kavramının geliştirilmesindeki bir sonraki aşama, Westphalia uluslararası ilişkiler sisteminin temelini oluşturan Otuz Yıl Savaşları ile ilişkilendirilmektedir. Bu sistem, devlet yönetiminde sorunlara yol açan ve birbiri ile sonu gelmez bir rekabete girmiş gözükten dini ve siyasi otoritenin birbirinden ayrılmasını ve birbirlerine müdahil olmamaları gerektiğini savunmuştur. O dönemde birçok devlet siyasi bir program olarak dini doktrinlere sahip olmaya devam etmiştir. Bu durum günümüzde de sürmektedir, dinin halen sosyo-politik yaşamda önemli bir yer tuttuğu ülkeler bulunmaktadır. 18. yüzyıla gelindiğinde Jean-Jacques Rousseau, hükümdara kolektif bir kimlik tanımlamıştır. Bu kolektif kimlik ise artık tek bir kişi veya zümre değil halkın kendisi olmuş, halka veya devletin tebaasına eski ve yeni kavramlar arasında karşıtlık yaratan bir statü tanımlamıştır. 19. yüzyılda ise Alman, Fransız egemenlik doktrinleri arasında temel farklılıklar ortaya çıkmıştır. Yüzyılın başında Prusya'ya da Tanrı'nın egemen olduğu doktrini kabul görmüş, bu yaklaşım Prusya, Avusturya-Macaristan ve Rusya arasında kurulan Kutsal İttifak'ın da temelini oluşturmuştur. Napolyon döneminde ise Fransa dışındaki devletlerin egemenlikleri tartışmalı hale gelmiştir. Napolyon'un tasfiyesinden sonra egemenlik tekrar monarşilere devredilmiş, bu devirde De Maistre ve Bonald gibi muhafazakâr teorisyenlerin "*Hanedanların Tarihi Hakları*" söylemine dayandırılmıştır (Fitzgibbon, 1940, ss. 116-124). Ancak bu durumdan memnun olmayan Fransız liberalleri daha rasyonel bir yaklaşım geliştirme yoluna gitmiştir. Bu isimlerden birisi olan Royer Collard'a göre egemenlik bir sebeptir. Victor Cousin ise egemenliğin temel haklarla aynı statüde değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur (Merriam, 1900). Alman dünyasında durum biraz daha farklı gelişmiştir. Grotius, Savigny ve Otto Giercke'nin de içinde bulunduğu Tarihçi Okul, gönüllü uzlaşmayı temel alan doğal egemenlik teorilerini eleştirme yoluna gitmiştir. Kendileri ise "*Sozialrecht*" adını verdikleri farklı bir hukuk ve egemenlik modeline dayalı bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Carl Jellinek, Gerber ve Lobard ise egemen olmayan devletler olduğunu noktasına dikkatleri çekmeye çalışmış, Hugo Preusz ise egemenliği topyekün reddetmiştir (Hudson, 2008, s. 29). Yine Alman düşünürlerden birisi olan Carl Schmitt de bu durumla bağlantılı olarak şunları söylemiştir: "*Bir ulus her şeyi isteyebilir-iradesinin içeriği her zaman Anayasanın şu veya bu hükmünün içeriğiyle tamamen aynı yasal değere sahiptir. Bu nedenle, herhangi bir zamanda yasama, yasal veya basitçe olgusal işlemler yoluyla idareye müdahale edebilir. Ulus, şiddetli ihtiyaç durumuyla sınırlandırılması bile gerekmeyen jura dominationis'in sınırsız sahibi haline gelir*" (Schmitt, 2005, ss. 163-164).

Carl Schmitt'in ismini zikredince, onun eserlerinde değindiği egemenlik kavramını açıklamak uygun olacaktır. Schmitt, egemenlik kavramını 20. yüzyılın ortalarına kadar Batı Avrupa ülkelerinin tarihiyle bağlantılı olarak ele almayı tercih etmiştir. Bu devletler, başta iki dünya savaşı olmak üzere büyük olaylarla sarsıldıkları ve buna karşılık gelen bir tepkiye neden oldukları için Schmitt aşırıya kaçan güç ve hukuk sorunlarını ayrıntılı olarak analiz etmeye özel bir önem vermiştir. Bu noktada diktatörlük konusu örnek verilebilir. Schmitt'e göre; Egemen Diktatörlük, mevcut tüm düzeni eylemiyle ortadan kaldırılması gereken bir koşul olarak görmektedir. Bu yüzden de mevcut anayasayı, buna dayalı anayasa hukuku ile askıya almaz ve bu nedenle gerçek anayasa saydığı metin ve düzenlemelerin yürürlüğe girmesine izin verecek bir duruma ulaşmaya çalışır (Schmitt, 2005, s. 158). Carl Schmitt'in bu konulardaki derin çalışması, sonraki yazarların ve araştırmacıların bu Alman düşünürü egemenlik konusunda en yetkin uzmanlardan biri olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Bu sayede Schmitt'in tanımları ve düşünceleri genel kabul gören tanımlar haline gelmiştir. Örnek vermek gerekirse: "*Egemen, istisnai bir durumda kararı veren kişidir (Souverän ist, wer über den Ausnahmezustand entscheidet)*" (Schmitt, 2000, s. 15). Ancak Schmitt, bu tanımın sadece sınırlayıcı bir kavram olarak egemenlik kavramı için geçerli olduğunu ve asıl sorunun yasal ve fiili üstün gücün birleşimi olduğunu da ifade etmiştir. Ona göre en yüksek yetkinlik, herhangi bir kişiliğe veya psikolojik-sosyolojik güç kompleksine ait değildir, yalnızca normatif sistemin birliği içindeki en egemen düzene aittir (Schmitt, 2000, s. 34). Bu, bölgesel veya küresel liderlerin peşinden gitmeyen, koruma ve tercih karşılığında çıkarlarına hizmet edenlerin değil, ancak uluslararası alanda oyunun kurallarını değiştirebilenlerin egemenlik iddia edebileceği gibi iddialı bir önermeye de sebep olmuştur diyebiliriz.

Egemenlik konusunda benzer bir akıl yürütme ve tanımlama çabası İtalyan filozof Giorgio Agamben tarafından "*Homo Sacer*" adlı çalışmasında yapılmıştır. Agamben bu çalışmasında Egemen güç ve doğal yaşam konularına değinmiştir. Agamben, Schmitt'ten başlayarak, pozitif ve negatif teolojinin özellikleriyle karşılaştırılan Giambattito Vico'nun özel statüsüyle başlar, pozitif hukukun (*ius theticum*) ve dışlamanın karşıtlığı üzerinden de kendi tanım ve önermelerine geçer. Bu bağlamda Agamben, egemen güce, kötünün krallığının gelişini engelleyen bir koruyucu rolü atfeder (Agamben, 2011, s. 40). Dolayısıyla da Agamben, "*egemen nomos, hukuk ve şiddeti birleştirerek, aralarında ayırım yapılmasını imkânsız kılan bir ilkedir*" sonucuna ulaşmıştır (Agamben, 2011, s. 45). Belki de bu sezgi, Max Weber'i devletin şiddet uygulama konusunda meşru bir hakkı olduğunu iddia etmeye sevk etmiş olabilir. Dahası, Giorgio Agamben,

Walter Benjamin ve Georges Bataille gibi yazarlara hitap ederek Batı siyasi düşüncesine de etki etmiştir. Sonuç olarak, Agamben'e göre, egemen gücün temel eylemi, ilk politik unsur ve doğa ile kültür arasındaki sınır olarak doğal hayatın yaratılmasıdır. Bu doğal hayatın ve Batı'nın biyopolitik paradigmasının temeli de Antik çağdan beri Polis, yani şehirdir (Agamben, 2011, s. 230). Georges Bataille'a gelince, uluslararası hukukta tanımlanan devletlerin egemenliği ile çok az ortak yanı olan egemenlik hakkında fikirlerini ifade ettiğini belirtmesine rağmen, onun fikirleri de çalışmamız için ilgi çekicidir. Bataille, serveti üreten ama tüketmeyen emek ve köleliğin aksine, egemenliğin ayırt edici özelliğinin servetin tüketimi olduğunu öne sürmüştür. Kısacası egemenlik, gereken her şey sağlandığında ve sınırsız yaşam olanakları açıldığında başlamaktadır (Bataille, 2006, s. 313). Bunun yanı sıra egemenlik, çıkarların haklı göstermediği bu tür fırsatların kullanılmasıdır. Bu düşünceler uluslararası ilişkilerin güncel gerçeklerine uyarlanırsa, aşağıdaki sorular ortaya çıkmaktadır: Tüketçilik böyle bir egemenlik kriteri midir? Eğer öyleyse, özel bir tüketim-egemenlik endeksi geliştirerek sadece siyasi seçkinlerle değil, aynı zamanda nüfusla da bağlantılı olabilir mi? Otarşi, yani kendi kendine yeterlilik, potansiyel olarak bile, gerçek egemenliğin kriterlerinden birisi olabilir mi? Bu daha bir sonraki paradoksu ortaya çıkarır. İster petrol satışı ister emtia borsalarında spekülasyon olsun, bazı devletler askeri güç ve ekonomik bağlar nedeniyle belirli refah seviyelerine ulaşmıştır. Bu sistemdeki herhangi bir değişiklik ve dünya ekonomisine ve uluslararası süreçlere derinlemesine entegre olmayan ülkeler, siyasi sistemin çökmesine yol açabilir mi? Ancak Bataille'in da belirttiği gibi, burjuva dünyasında üretim yoluyla egemen düzen faydacılığa indirgenmiştir. Buna karşılık burjuva karşıtı öğretilerde egemenlik, yabancılaşmanın üstesinden gelmeyi amaçlar, ancak araçların ve nihai amacın yorumu farklı olabilir. Buna rağmen her iki düzen için de paradoksal bir çözüm olasılığı devam etmektedir. Bunu da Bataille şu şekilde açıklamaktadır: “*Genellikle egemenlik gücü gerektirir, ancak egemenlik aynı zamanda gücün sonu anlamına da gelir... Her şey sanki egemenliğin reddi bir anlamda egemenlikle özdeşmiş gibi olur*” (Bataille, 2006, s. 432). Temel olarak Georges Bataille'nin ifadeleri iktidar ve bilgi arasındaki ilişki de egemenlik ölçütünü yansıtmaktadır. Bataille'a göre, ölüm aynı zamanda egemenliğin önemli bir göstergesidir, çünkü belirli koşullar altında egemenlik, öldürme yasağını ihlal etmelidir. Sonuç olarak, ölüm cezasının mevcut olduğu devletler daha geniş bir egemenliğe sahiptir. Bu noktada konu ile irtibatlı olarak Jens Bartelson, bilgi ve egemenliğin mantıksal olarak birbirine irtibatlı olduğunu ve tarihsel olarak birbirini ürettiğini öne sürmüştür (Bartelson, 1995). Bartelson'a göre Modern Çağ, etraflarındaki dünyayı yaratan temsiller ve kavramlar inşa edebilen egemen özneler anlayışı ile karakterize edilmelidir. Bunun sonucunda bu egemen özneler daha ziyade Kraldan çok egemenliğin bir unsuru haline gelirler. Böylece egemenlik, siyasal gerçekliğin örgütleyici ilkesi haline gelirken, siyasal ve toplumsal ilişkiler tarihselleştirilmelerini de sağlamakta ve bu yolla algılanmaktadır. Bu sayede Devlet, siyasal ve toplumsal farklılıkları tek bir biçim içinde özümseyebilen, bir dizi benzer ilişkiler ağı olarak bir araya getirilmiş, genel ile özel ve özne ile nesne arasında aracılık yapan kavramsal bir bütün haline gelmiştir. Böylelikle egemen devlet ve uluslararası sistem siyasi gerçekliğin zıt alanları haline almaktadır.

Egemenlik konusundaki bir başka etkili çalışma da F. H. Hinsley'in aynı isimli çalışmasıdır. Hinsley'e göre egemenlik belli şartlara uygulanan bir sebep değil, bir kavramdır. Terim orijinal olarak siyasi toplulukta tek ve tam, mutlak bir otorite olması düşüncesi ve durumunu ifade etmektedir. Bu yüzden Hinsley'e göre devletin olmadığı toplumlarda egemenlik nosyonundan bahsedilemez (Hinsley, 1986, s. 1). Toplum, devletin kuralları tarafından yönetildiği zaman egemenlik kavramı ile eninde sonunda karşılaşılacaktır (Hinsley, 1986, p. 17). Egemenlik düşüncesi bir toplumda ortaya çıktığı zaman kavramın izleyeceği yol devlet ile toplumun etkileşimine göre şekillenecektir (Hinsley, 1986, s. 22). Bu noktada Hinsley, egemenlik fikrinin kaynağının klasik kültür olduğunu, kavramın gelişiminin de klasik kültürün icadı ile yakından alakalı olduğunu iddia etmiştir. Yani gelişmenin sebebi tek başına modern zamanın siyasi şartları değildir. Aksine kavramın kökleri 15. yüzyıla kadar gitmektedir. Bu sebepten dolayı Hinsley'e göre egemenlik modern bir düşünce değildir. Keza egemenlik doktrini de devlet tarafından üretilmemiştir. Hobbes, Bodin ve Locke gibi modern egemenlik teorisinin mimarlarının zamanında da modern ölçülerde bir devlet mekanizması yoktur ve 19. yüzyıla kadar da olmamıştır (Onuf, 1991, s. 425-446). Egemenlik kavramı, devletin güçlenmesi ile daha belirgin hale gelmiştir (Hinsley, 1986, s. 72-77). Ancak Hinsley'in önermeleri çok fazla Avrupa merkezlidir ve sekülerdir. Özellikle Katoliklik karşıtıdır ve Müslümanlığı denkleme hiç dâhil etmemektedir (Hudson, 2008, s. 24). İslam'da ise dinin ilk dönemlerinde siyasi gücün yalnızca Allah'a ait olduğu savunulmuştur. Ancak tarihsel analiz, egemenlik kavramının yorumları da dâhil olmak üzere laik modernite fikirlerinin, geleneksel İslam'ın reformunu belirli bir şekilde etkilediğini ve bunun da Siyasi İslam olarak bilinen yeni biçimlerin ortaya çıkmasına yol açtığını göstermektedir. 20. yüzyılın ortalarında Sünni İslamcı hareketi birleştiren ilkenin, insanların siyasi faaliyetleri de dâhil olmak üzere, Tanrı'nın dünya üzerindeki münhasır egemenliğinin (*hakimiyye*) ilanı olduğu iddia edilmiştir. Bu noktada Batılı kaynakların

isimlendirmesi ile Siyasal İslamcılık veya “Yüksek Ütopik İslamcılık” diyebileceğimiz şey, çağdaş Batılı yönetim idealleriyle her türlü karşılaştırmayı veya benzerliği reddetmiştir. Bunun nedeni, ilahî, kozmik, yaratıcı egemenliğe yani Tanrı'nın münhasır yasama ve normatif egemenliği konusuna tavizsiz bir inancın olmasıdır (March, 2013, ss. 293-320). Bu konu ile ilgili olarak 20. yüzyıl İslam Dünyası Sünni düşünürlerinden ve Müslüman Kardeşler'in ideologlarından Seyyid Kutub bu konuda şunları söylemiştir: “*Modern yaşam tarzlarının kaynaklarına ve temellerine bakarsak, tüm dünyanın cahiliye-putperest cehalet temeline dayandığı, Allah'ın yeryüzündeki egemenliğine başkaldırmaya dayalı olduğunu görürüz. Modern yaşam ve onun dayattığı yönetim tarzı Tanrı'nın en büyük niteliklerinden birini, yani egemenliği, bazı insanları diğerleri üzerinde egemen kılarak insana aktarmaya çalışır...*” (Qutb, 2006, s. 8). Ancak bu vizyon sadece Sünnilere özgü değildir. İran Devrimi'nin lideri olan Ayetullah Humeyni de benzer şeyler söylemiştir: “*Bir yanda İslami hükümet ile diğer yanda anayasal monarşiler ve cumhuriyetler. Bunların arasındaki temel fark bu tür rejimlerde halkın temsilcileri ya da hükümdar yasamayla meşgulse ortaya çıkmaktadır. Zira İslam'da yasama gücü ve Kanun yapma yetkisi sadece ve sadece Yüce Allah'a aittir*” (Williams, 2017, s. 153). Başka bir örnek, siyaset ve dinin birliği konusunda gelişmiş bir teoriye sahip olan Tibet Budizmi'dir. Budist rahipler, devletin düzeni kutsamak için bir güce ihtiyacı olduğuna, aksi takdirde laik bir rejim altında devletin sürekli olarak gerileyeceğine inanmışlardır. A. Ş. Martinov'a göre bu yüzden Budizm, iktidar kurumunu ideolojik olarak boyun eğdirmekte başarısız olduğunda, mevcut siyasi ideolojiye uyum sağlamak ve onun ana değilse bile, her halükarda temel bir parçası haline gelmek için önemli çaba sarf etmiştir (Martynov, 1982, s. 11). Tüm bu sayılanların sonucu olarak, farklı coğrafi alanlarda faal olan farklı uygarlık türleri ve kültürler arasında egemenlik anlayışları ve yaklaşımlarındaki haliyle farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Ancak tek bir kültürel ve tarihi alanda bile bu terimin tanımıyla ilgili farklılıklar olmuş ve anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Örneğin, günümüz İtalya topraklarında, tamamen zıt kriterlere sahip iki egemenlik tanımı ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi Dante'nin diğeri ise Machiavelli'nin egemenlik yorumudur. Dante'ye göre siyasi gücün ve dolayısıyla da egemenliğin ilahi bir gerekçesi vardır (Rolbiecki, 1923, ss. 91-102; Carter, 1943, ss. 339-355; Blandino, 2023, ss. 164-178). Machiavelli'ye göre ise egemenlik, ahlaki veya dini kökene bağlı olmayan güçle ilişkilidir (Ebener, 1947, ss. 63-77). Bu tür yorumlar, egemenlik fikrinin Avrupa siyasi alanını birleştirilmesini zora sokmuştur. Ancak öte yandan, bugüne kadar devam eden diğer egemenlik modellerinin ortaya atılması ve tartışılmasına da imkân vermiştir.

3. EGEMENLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ

Egemenlik konusu hararetle tartışmalara konu olmaya ve birçok liderinin siyasi iradesinin bir tezahürü olarak algılanmaya devam etmektedir. Statüko artık ülkenin çıkarlarını korumak için gerekli nominal bir minimum bir kriter olarak algılanmamaktadır. Son 20 yıldaki olaylar, uluslararası hukuk çerçevesine uyarlanmış “*Koruma Sorumluluğu-Responsibility to Protect*” kavramının, liberallerin bakış açısından bile en uygun çözüm olmadığını göstermiştir (Evans ve Sahnoun, 2002, ss. 99-110; Evans, 2004, ss. 78-89; Stahn, 2007, ss. 99-120; Bellamy, 2008a, ss. 135-156; Bellamy, 2008b, ss. 615-639; Lewis, 2008, s. 2; Chandler, 2009, ss. 27-39; Evans, Thakur ve Pape, 2013, ss. 199-214; Bosco, 2013, ss. 59-68; Torun, 2017, ss. 29-51). Ayrıca ABD'nin Irak ve Afganistan'a abartılı bahanelerle müdahale etmesi ve Kosova örneğinin Batılı ülkeler açısından farklı bir yönü olduğu görülmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra tek kutuplu hale geldiği iddia edilen uluslararası sistemde mutlak hegemon hale gelen ve gücü tekeli altına aldığı düşünün devlet veya devletler grubunun ve aktörlerin mevcut sistemi istedikleri yönde tek taraflı olarak değişmeye zorlamaktan çekinmeyeceği açıktır ve son 20-30 yıllık dönemde yaşanan olaylarla da sabittir (Savin, 2020).

Küreselleşmenin ve ulusötesi projelerin reddedilmesiyle birlikte, modern ulus devletlerin içinden büyüdüğü Westphalia egemenliği projesini yeniden düşünmek yönünde talepler ortaya çıkmıştır. Ancak genel muhalif tavrından farklı olarak Ronald Paris, geleneksel ya da Westfalyan devlet egemenliğinin restorasyonuna yönelik eğilimin yanı sıra, büyük ölçüde fark edilmeyen bir başka şeyin daha olduğunu öne sürmektedir: Egemenliğin eski yasa dışı ve organik versiyonlarının dünyanın en güçlü üç devleti tarafından yeniden teyit edilmesi (Roland, 2020, ss. 453-489). Bu üç devlet ise sırasıyla Rusya, Çin ve Amerika Birleşik Devletleri'dir. Söz konusu güçler arasında organik egemenliğin kökenine ilişkin yorum ve yaklaşım farkları olabilir, ancak hepsi liberal hukuk ve uluslararası ilişkiler anlayışına meydan okuma noktasında birleşmektedir. Devletlerin yasal eşitliğini ve iç işlerine karışmama ilkesini vurgulayan Westphalia egemenliğinin aksine, egemenliğin yasa dışı ve organik versiyonları aslında devletlerin eylemlerini sınırlamaz. Ek olarak güçlü devletlerin diğerlerine hükmetmesine imkân vermektedir. Bu durumun sonucu ise uydu olan ve doğrudan bağımlı olan küçük ülkeler üzerindeki kurulan tavizsiz hegemonyadır. Organik

egemenlik klasiklerinin, özellikle olağanüstü hal ve diktatörlük temasını gündeme getirdiği yerlerde, daha önce de değinilmiş olduğu üzere Carl Schmitt'e atıfta bulunmadan geçmek doğru olmayacaktır. Görüldüğü üzere organik egemenlik, dinle veya halkların stratejik kültürünün özellikleriyle yakından ilgilidir. Bu nedenle din ve/veya dünya görüşü ilkesinin siyaset felsefesiyle doğrudan ilişkili olduğu eserler ortaya çıkar (Savin, 2020).

Uluslararası sisteminin kurallarını zaman zaman esnetmeye çalışan üç büyük devletten birisi olan Çin'de benzer bir çalışma, daha önce Çin'in Westphalia sistemini yeniden düşünmesine atıfta bulunarak “*Kararsız Egemenlik-Ambivalent Sovereignty*” terimini icat eden Yongjin Zhang tarafından yapılmıştır. Zhang, 2008 yılında yayınlanan çalışmasında uluslararası ilişkilerin temeli olarak Westphalia sisteminin düşüşünü öngörmüştür. Bir başka Çinli yazar, 2019'da “*Redefining A Philosophy for World Governance*” adlı çalışmayı yapan Tingyang Zhao'dur (Zhao, 2019). Bu çalışma, yeni bir küresel siyaset felsefesi olarak sunulan eski Çin, “*Tianxia-Göksel İmparatorluk*” kavramının modernlikle olan etkileşiminden bahsetmektedir. Orta Krallık, ulus devlet kavramının ötesine geçerek kapsayıcılığı ve uyumu diğer hususların üzerinde küresel dünya görüşünün merkezine koyan fiziksel, psikolojik ve politik olmak üzere üç alanın bir bileşimi olarak dünyanın kavramsallaştırılmasıdır. Zhao'ya göre, birbirine bağlı ve küreselleşmiş bir dünyada, Tianxia fikri, “*kapsayıcılık ilkesi*” ile tanımlanan uyumlu bir küresel organizasyona dayalı, uluslararası ilişkilere ve 21. yüzyılın dünya düzenine dair yeni bir vizyon sunabilir. Bu yön, küreselleşmiş bir dünyada riskten kaçınma ile birleşen bir arada var olma ve ilişkisel akılcılık ontolojisi üzerine inşa edilmiştir (Zhao, 2019). Zhao bu çalışmasını 2021 yılında yazmış olduğu “*All Under Heaven: The Tianxia System for a Possible World Order*” adlı çalışması ile daha geliştirmeye çalışmıştır (Wang, 2017; Zhao, 2021). Amerika Birleşik Devletleri'nde son 20-30 yıllık dönemde egemenlik konusu tekrar hararetli tartışmaların konusu olmaktadır. Bu noktada egemenliği organize ikiyüzlülükten başka bir şey olarak görmeyen Neo Realist-Yeni Gerçekçi Stephen D. Krasner'ın da ismini zikretmek yerinde olacaktır. Stephen Krasner saygın ve kabul görmüş siyaset bilimcilerden biridir ve egemenlik teorisinin derinliklerine inmeye çalışmıştır (Moore, 2009, ss. 497-498; Keohane, 2013, ss. 28-52).

3.1. Krasner'e Göre Egemenlik

Stephen D. Krasner'e göre uluslararası yasal bir egemenlik demek uluslararası alanda devletin diğer devletler tarafından tanınmasıdır. Krasner'e göre bu egemenliğin asgari şartıdır. Bu şart bazı durumlarda devletin uluslararası antlaşmalarda imzacı taraf olarak katılabilmesi için tek başına yeterli olabilen bir kriterdir (Krasner, 2002, s. 18; Krasner, 2004, s. 86; Krasner, 2005, s. 71). Westphalia tarzı egemenlik anlayışı devletin sınırlarının diğer devletler tarafından tanınması ve iç politik işleyişlerine müdahale edilmemesi ile belirgindir. Ancak Krasner çalışmalarında egemenlik konusunu farklı bir şekilde ele almıştır. İlk çalışmalarında Westphalia sistemi egemenlik anlayışını “*siyasi hayatı sistematiğe kavuşturmak için kurumsal bir düzenleme*” olarak tarif etmiştir (Krasner, 1995, s. 119). Bu düzenlemenin temeli ise bölgesellik ve özerklik oluşturmuştur. Bu tanımları iç egemenlik tanımına oldukça yakındır. Ancak Krasner daha sonraki yıllarda kaleme almış olduğu eserlerinde egemenliği “*devletlerin diğer devletlerin iç işlerine karışmasına engel olan bir kural*” olarak tanımlama yoluna gitmiştir (Krasner, 2004, s. 88). Bu noktada Westphalia tarzı egemenliği tanımlar ve açıklarken “*organize ikiyüzlülük*” tabirine kullanma yoluna gitmiştir. Son çalışmalarında ise Vattel tarzı egemenlik tanımını kullanmaya başlamıştır (Krasner, 2004, Krasner, 2005). Krasner'e göre iç egemenlik ise devletin kendi sınırları içerisinde siyasi otoritesini ve kamu politikasını kabul ettirme yetkinliğidir. Bu türden otorite yapıları ülkenin sınırları içerisindeki kontrol faaliyetlerinin temelidir (Krasner, 2004, p. 88). Bunlar iç egemenliği devletin gerçek kapasitesi ile ilişkilendirir ve devlet otoritesinin ne dereceye kadar tatbik edildiği ve etkili olduğunu gösterir. (Krasner, 1999, s. 4; Krasner, 2005, s. 71). Yine Krasner'e göre her ne olursa olsun devletler sadece dış dünyada değil kendi ülkesinin içinde de tutum ve tavırlarını etkin bir şekilde düzenlemek zorundadır (Krasner, 1995, s. 118).

4. EGEMENLİK VE SİBER DÜNYA

Genel kabul gören yaklaşıma göre egemenlik kavramının temelleri 1648 tarihli Westphalia Antlaşmasına kadar gitmektedir. Bu antlaşmanın ortaya çıkarmış olduğu yeni uluslararası sistem, ulus devletleri sistemin merkezine koyarak onları kendi ülkelerinde ve iş içlerinde egemen aktörler olarak tarif etmiştir. Bu alana diğer devletlerin müdahil olması ise istenmeyen bir durum olarak tanımlanmıştır (Franzeze, 2009, ss. 1-42). Bu yüzden egemenlik prensibi uluslararası hukuktan ayrı düşünülmemelidir. Eşitlik prensibi ile irtibatlı olan bu kavram, her devletin uluslararası hukuk önünde eşit olduğunu kabul

etmektedir (Jensen, 2015, ss. 276-304). Egemenlik de bu noktada uluslararası hukuka göre devletleri oluşturan bileşenlerden birisi olmaktadır. Bu yaklaşıma göre bir devlerin var olabilmesi için nüfusu, ülkesi, etkin bir siyasi gücü ve egemenliği olmalıdır. İletişim ve enformasyon teknolojilerindeki gelişmeler sonrasında bu sayılanlara siber uzay da eklenmiş ve bu alanın da devletler arasındaki rekabetin yeni alanlarından birisi haline gelmesine yol açmıştır.

İletişim ve enformasyon teknolojilerinin dünya çapında yaygınlaşmasında önemli katkısı olan internetin ilk olarak ortaya çıktığı ülke olan Amerika Birleşik Devletleri'nin dünya çapındaki tek taraflı eylemlerinde kendini gösteren küresel bir medeniyet çatışmasının varlığı, İnternet güvenliği konusunu da gündeme getirmektedir. Amerika Birleşik Devletleri kaynaklı bu buluş, İnternetin dünyaya hangi avantajları, fırsatları ve tehditleri getirdiğinin detaylı bir şekilde incelenmesi ve analiz edilmesi zaruretini beraberinde getirmektedir. Açıkçası, mevcut küresel ağdaki diğer katılımcılar ve hatta içerik sağlayıcıları Amerika Birleşik Devletleri'ne kıyasla kısmen avantaj sahibidir. Ancak bu siber alanda da birçok düzenin saf kaosla karışımı olan bir gri bölge vardır. Böyle bir ortamda, bazı sınırlı özelliklere göre dost veya düşman tanımlamak ve egemenlik sınırını çizmek son derece zor olmaktadır. Bu noktada güvenlik uygulamalarından ve egemen bir İnternet'in ilkelerinden bahsetmeden önce, her şeyin nasıl başladığını hatırlamakta fayda vardır: İnternet ağı, ABD Savunma Bakanlığı'nın nükleer bir savaş durumunda ortaya çıkacak olan iletişim ihtiyaçlarını karşılamak için ABD'li bilişim şirketleri tarafından geliştirilmiştir (Leiner vd., 1997; Grier; Greenemeier; 2009; McDowall, 2015; Mack, 2019). İnternet haberleşme ağını sivil kullanıma açarak küresel bir düzeye genişletme fikri Küreselleşme süreci ile popülerleşmiştir (Frischmann, 2001; Greenstein, 2001, ss. 213-229; Greenstein, 2015). Bu durum eşit, özgür bilgi alışverişi ve bilgiye hızlı ve sınırsız erişim sloganı altında gerçekleştirilmiştir. Ancak söylemdeki bu fırsat eşitliği uygulamada etkileme, fayda ve zarar potansiyeli açısından devasa bir eşitsizliğe dönüşmüştür. Modern internette, çocuklar da dâhil olmak üzere tüm kullanıcılar, yalnızca bireysel düzeyde değil, aynı zamanda devletler, istihbarat örgütleri ve büyük ve çokuluslu şirketler gibi organize yapılarla etkileşime açıktır. Bu ücretsiz ağ sunduğu imkânlar sebebiyle organize suç örgütleri ve terörist grupları tarafından da yaygın bir şekilde kullanılır hale gelmiştir (Shelley, 2003, ss. 303-312; Tropina, 2010, ss. 16-18; Di Nicola, 2022; Nicaso ve Danesi, 2023).

Ağ etkileşiminin sanal ve anonim doğası bu alanı manipülasyon için verimli bir ortam haline getirmektedir. Küresel bir ideolojik çatışma bağlamında, İnternet bu özelliği ile tüm devletlere, toplumlara, onların kültürlerine ve tarihlerine tehdit unsuru olabilmektedir. Bu anonim ve kontrolü zor alan büyük bir propaganda, dezenformasyon, kriz üretme, yaygın yıkıcı kaosun kışkırtılmasında kullanılacak bir manipülasyon aracı halini de alabilmektedir. Tüm bu süreçler incelendiğinde, elektronik ağda oluşan kaosun esas olarak ulusötesi sermayenin çıkarları ve küreselleşme fikirlerinin hâkimiyeti için kullanıldığı iddia edilebilir. Aslında İnternet, anlamsal sınırların bulanıklaştırılması yoluyla egemenliğin yıpratılmasında kullanılacak etkili bir araç olarak görülmektedir. Siber alanda şu anda dokunulmaz ve teknik anlamda yenilmez tek egemen, dünya çapındaki ağın yaratıcılarıdır. Bu noktada ana hat kabloları-yönlendiricileri, ölümcül rakiplerin ve hiçbir şeyden şüphelenmeyen toplumların herhangi bir yönde başarılı bir şekilde hareket ettiği yollara ve raylara benzetilebilir (Savin, 2019).

Modern İnternet, kişisel bilgisayarlara (düğümlere) dayalı bireysel çalışma alanlarını tek bir ağda birleştirme fikriyle ortaya çıkmıştır. İnternetin prototipi, TokenRING protokolünü kullanan ArcNet ağıdır. Bu protokolde, ortak ağa veri aktarmaya başlama hakkı, daire etrafında dönüşümlü olarak özel bir paket (*Token*) geçirilerek düğümler arasında dağıtılmıştır. Bu yaklaşım, ağdaki eşit düğümler arasında düzenli etkileşimi ve iletişimi sağlamıştır. Ancak, belirteç kaybolursa sorun ortaya çıkar ve sistem, yeni bir belirteç oluşturmak için bir mekanizma olmadan çalışmaya başlayamaz. Ağda uzun süreli bir hareketsizlik tespit eden ağ cihazlarından herhangi birinin kendisi yeni bir belirteç oluşturur ve bunu bir seri numarasıyla işaretler. Sistemin yumuşak karnı ağda aynı anda birkaç belirteç üretilme ihtimalidir. Bu yüzden bir belirteç alındığında, her cihaz seri numarasını daha önce alınanla karşılaştırır ve seri numarası hiyerarşide daha düşük olan belirteci bir daire içinde daha fazla göndermez, yok eder. Böylece, bir süre sonra ağda “en güçlü” seri numarasına sahip yalnızca bir veri kalacaktır. Bu sistemin güvenli olarak çalışması için düşünülmüş bir çözümdür zira ağda böyle bir mekanizma olmaması durumunda sistem çalışmaya başlayacak veya erişim çakışmaları nedeniyle çökecektir. Bu örnek, tamamen aynı parçalardan anlamlı bir mekanizma yaratmanın imkânsız olduğunu açıkça göstermektedir. Öyle ya da böyle bir “eş düzeyler arası” ağ oluşturmaya çalışıldığında, bir yerlerde eşitsizlik ortaya çıkacaktır ve bu eşitsizlik, yalnızca kritik durumlarda fark edilir ve belirleyicidir (Savin, 2019). Bu noktada Carl Schmitt'in egemenlik tanımını hatırlatmak yerinde olacaktır: “Egemen, istisnai duruma karar verendir ve hiç kimse kararını iptal edemez, değiştiremez, itiraz edemez veya yerine getirmekten kaçınmaz” (Zeybekoğlu, 2009, s. 38; Yılmaz, 2017, ss. 383-410). Bu tanımlı

İnternet ve siber ortama uygulayacak olursak; böyle bir ortam için egemen, herkes için aynı kuralları koyan ve uygulayan, uygulatan kişidir.

İnternette kullanılan tüm temel ağ iletişim protokolleri, elektronik bileşenlerin yapısında geliştirilmekte ve uygulanmaktadır. Ek olarak ABD Bilişim endüstrisinin devleri, ağ ekipmanı yonga seti ve işlemci üreticileri tarafından yazılımla desteklenmektedir. Bu konu niye önemlidir; zira hemen her sunucu, yönlendirici, kullanıcının bilgisayarı, cep telefonu (Amerikan olmayan şirketler tarafından geliştirilenler bile) bugün Amerikan Bilişim endüstrisi devlerinden yonga setleri veya IP blokları (mikro devrelerin geliştirilmesinde kullanılan işlevsel olarak eksiksiz bir modül) kullanmaktadır. Bu yüzden bu sistemi geliştiren devlet veya devletlerin kritik bir durumda ağı en derin düzeyde yönetme becerisine sahip olduklarından, onu kendi avantajlarını artıracak şekilde kullanmayacağını düşünmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. İnternet ağını temel özelliği, bir karakter kümesi olarak bir adres oluşturulması ve adres ile içeri arasında herhangi bir anlamsal bağlantının olması zorunluluğunun olmamasıdır. Bu noktada doğru adreslerin alınması, kimin daha fazla ödediği veya kimin alan adını önce tescil ettirdiği ile ilişkilidir (Savin, 2019).

4.1. İnternet ve Siber Uzay

Alman hukukçu Carl Schmitt, “*Nomos*” terimini modern siyaset bilimine tanıtan kişidir. Bu kelime eski Yunan'da bir yasa ve gelenek ile bölgesel-idari bir birim (Nome'lara bölünme) gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Carl Schmitt, herhangi bir alanı organize etme adına bu tabiri kullanma yoluna gitmiştir. Ülkelerin deniz, hava ve kara sınırlarına ek olarak gelişen teknoloji sonucunda, siber uzayın ortaya çıkışından sonra, bu belirli bölgeyi araştırma ve sınırlarını belirlemek ve egemenliğinin bu alana da uygulanmasını sağlama düşüncesi ortaya çıkmıştır. Siber uzay insan yapımıdır, değişebilir ve net sınırları yoktur ancak bu sebeplerden dolayı da eşsizdir. Yetki alanını World Wide Web için kullanılan altyapı üzerinde tanımlamak mümkün olsa da, siber uzayın kendisinde davranışı yöneten uluslararası kabul görmüş kurallar hala yoktur. Bu açıklama, İnternetin mevcut durumunu ve bununla ilgili olayları ve tartışmaları daha iyi anlamak için gereklidir.

İlk olay, Rus internet ve bilişim altyapısının bağımsız faaliyet göstermesi için geçmişte yapılan testlerle ilgilidir. Bu kapsamda son zamanlarda düzenlenen askeri tatbikatlar kapsamında Rusya'nın internet bağlantısının kesildiğine dair Batı medyasında zaman zaman haberler çıkmıştır (Tucker, 2019). Bu arada ülkede daha önce de benzer amaçlı testler yapılmıştır ve İnternet kesilmiştir (Pettit, 2019). Ancak kullanıcılarının çoğu için bu durumdan neredeyse hiç etkilenmemiştir. Bu planlama organize sistematik siber saldırılar veya siber uzayı yönetmede açık avantajları olan ülkeler tarafından Rusya'ya yönelik siyasi ve ekonomik yaptırımlara gidilmesi durumunda ülke içinde İnternetin kesintisiz çalışmasını sağlamaya yönelik alınan önlemlerdendir. İkinci olay, bahsedilen siber saldırılardan kaynaklanan tehditlerdir. ABD Savunma Bakanlığı temsilcileri, Şubat 2019 gibi erken bir tarihte siber uzaydaki saldırılardan ve operasyonlarından açıkça bahsetmiştir. Aynı ayda ABD Siber Komutanlığı, uzmanlarının Rus internet ve iletişim altyapısına yönelik bir siber saldırı gerçekleştirdiğini açıklamıştır (Cohen, 2019; Nakashima, 2019). Yine o dönemde ABD Siber Komutanlığı, 2020'deki Amerikan Başkanlık seçimlerine Rusya'nın olası bir müdahalesini önlemek için bir önlem olarak Rusya Federasyonu'na karşı yeni bir siber saldırı gerçekleştireceklerini de açıklamıştır (Frazin, 2019). Siber araçlarını geliştiren ve çeşitli amaçlar için sürekli olarak kullanma yoluna giden ABD Siber Komutanlığı, CIA, Ulusal Güvenlik Teşkilatı ve diğer güvenlik örgütleri yeteneklerini sürekli iyileştirmek için çalışmaktadır. Bu amaçla kendilerine ayrılan bütçeler yıldan yıla artmakta, yeni bölümler açılıp yeni merkezler oluşturulmaktadır. Hatta gelecek vaat eden bilgisayar korsanlarının işe alındığı özel yarışmalar ve etkinliklerin dahi düzenlendiği iddia edilmektedir.

Yukarıda bahsedilen bu iki olayla doğrudan ilgili olan üçüncü husus, siber uzayda kullanılan bilgi savaşı yöntemleridir. Ürünlerini dünya pazarına sunan Amerika Birleşik Devletleri'nin önde gelen teknoloji şirketleri, tüm siyasi emir ve isteklere tam olarak uyarak Beyaz Saray ve Dışişleri Bakanlığı ile birlikte hareket etmektedir. Sosyal ağlardaki sayfaları engellemek, Amerikan liderliğinin ideolojik yönergelerine uymayan kayıtlar için bir görünmezlik modu oluşturmak ve hatta hesapların sanal olarak silinmesi; tüm bunlar şimdiden ortalama bir Amerikalının düşünemeyeceği standart bir norm haline gelmiştir. Bu duruma örnek ülkenin hükümetiyle ilgili haber yapan veya paylaşım yapan yüzlerce Facebook sayfasının o dönemde silindiği Gürcistan'dır (Eurasia Review, 2019). Şimdilerde Meta, o dönemde adı Facebook olan uygulamanın Güvenlikten sorumlu bölüm başkanı Nathaniel Gleicher'in ifadesiyle yalnızca 20 Aralık'ta şaibeli görülen 39 hesap, 344 sayfa, 13 Facebook grubu ve 22 Instagram hesabı imha edilmiştir (Gleicher, 2019). Facebook, bu

sayfalarda dolaşan yerel siyasi olaylarla ilgili ithamlardan dolayı müdahale etme ihtiyacı duymuştur. Sayfalarda zikredilen iddiaların Rus istihbaratı kaynaklı olduğunu tahmin etmek ise zor değildir. Bu noktada siber uzaya da çoktan sıçramış olan güç mücadelesinin kendi kendine çözüleceğine veya sorunun BM İnternet düzenleme platformunda barışçıl bir şekilde uzlaştırılacağını iddia etmek gereğinden fazla iyimserlik barındıran bir yaklaşım olacaktır. Batı ve özellikle ABD, internete henüz yeterince hâkim olunmamış yeni bir sınır, güç mücadelesinde yeni bir cephe olarak bakmaktadır. Bu yüzden Cyber Frontier'in öncüleri, ABD Siber Komutanlığı ve kiralık bilgisayar korsanları, casus yazılımlar vb. ile bu yeni Nomos'u hem yasal yollarla hem de gizli operasyonlarla kontrol etmeye çalışmaktadır.

5. SONUÇ

Egemenlik kavramı özellikle Westphalia Ulus Devlet sisteminin etkisini arttırması, bu kapsamda Ulus Devletlerin yeni uluslararası sistemin temel ve başat aktörleri olarak tanımlanmaları ve ön plana çıkmaları ile daha fazla dikkate alınan bir konu haline almıştır. Ulus Devlet sistemi ile güçlenen merkezi yönetimler, Egemenlik kavramının yeniden tanımlanmasını, siyasi denklemlerde daha farklı şekilde etki eder hale gelmesini sağlamıştır. Bunun sonucunda devletler, egemenliklerinin ispatı ve görünür hale gelmesi için ülke sınırlarını, sınır ve gümrük kontrolleri gibi ilk anda akla gelen uygulamaları geliştirmiş, merkezi yönetimlerinin kontrolünü arttırma ve daha görünür hale getirme yoluna gitmişlerdir. Uluslararası sistemin ve ulus devletlerin önemli konularından birisi olan Egemenlik kavramı ve onun uygulanması, uluslararası sistemin değişen şartları sebebiyle değişmek ve yeni ortaya çıkan durumlara adapte olmak durumunda kalmıştır. 19. yüzyılın sonu ile başlayan ve 20. yüzyılda devam eden hızlı teknolojik gelişme ve bu gelişmenin sosyal, siyasi, iktisadi ve toplumsal yansımaları mesafeleri kısaltmış, devletlerarası sınırları kolayca geçilebilen manialar haline getirmiştir. Özellikle İnternet ve sosyal medya uygulamaları ile iletişim alanında yaşanan büyük değişim, Klasik Egemenlik anlayışını da etkilemiş ve sorgulanır hale gelmesini kolaylaştırmıştır. Bu durumun ve ortaya çıkardığı tehditlerin üstesinden gelmek, ortaya çıkan teknolojik gelişmelerden kaynaklanan sorunların azaltılması adına geliştirilen cevap ise Siber Egemenlik kavramı olmuştur. Günümüzde enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sonucunda gündelik hayatımızda önemli değişimler meydana gelmiştir. Bu değişimlerin siyasi alana da yansımaları olmuştur. Bunun sonucunda egemenliğin klasik yorumu da tartışmaya açılmıştır. Bu tartışmaların kapsamına yukarıda zikredilen teknolojilerin de etkisiyle siber egemenlik de dâhil edilmiştir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin bireyler tarafından artan kullanımı üzerine devletler, iletişim ve enformasyon teknolojileri üzerindeki kontrollerini arttırmaya başlamıştır. Bu yaklaşımla birlikte geleneksel Egemenlik algısı siber dünyaya uygulanmaya çalışılmış, fizik dünya ve onun şartları sanal dünyada da devam ettirilmeye çalışılmıştır. Yani klasik Egemenlik ve ondan kaynaklanan güvenlik anlayışı bu yeni rekabet alanına da aktarılmıştır. Bu yeni ancak sanal ortamın dikkate alınması ve düzenlenmesi, kontrol edilmesi ulus devletler açısından önem arz etmektedir zira bu yeni mecra, toplumsal, sosyal, siyasi ve iktisadi dönüşüm ve değişimlerde etkili olan düşüncelerin, ideoloji ve fikirlerin hızla ve hiçbir kontrole ve engele takılmadan yayılmasını ve sınırları geçmesini sağlamaktadır. Bu yüzden Siber Egemenlik, Klasik Egemenlik yaklaşımı içerisinde değerlendirilmesi ve kapsama dâhil edilmesi gereken, görmezden gelinmesi ve müsamaha gösterilmesinin ciddi zararlara sebebiyet vereceği yeni bir devletlerarası alan ve rekabet bölgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. 20. yüzyılın Soğuk Savaş döneminin büyük güçleri olan ABD ve Sovyetler Birliği ile bunlara eklene Çin, bu yeni rekabet alanının önemini farkındadırlar ve bu alanda hâkim olmak için var güçleri ile çalışmaktadırlar. Zira 19 Temmuz 2024 tarihinde yaşanan küresel elektronik sorunun da gösterdiği üzere gündelik hayatımız artık sadece fizik dünyamızdan ibaret değildir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmanın tüm süreci, beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir..

KAYNAKÇA

- Agamben, G. (2011). *Homo Sacer: Egemen güç ve çıplak hayat*. Avrupa Yayınevi.
- Agnew, J. (1994). The territorial gap: The geographical assumptions of International Relations Theory. *Review of International Political Economy*, 1(1), 53-80.
- Agnew, J. (2010). Still trapped in territory. *Geopolitics*, 15(4), 779-784.
- Ağaoğulları, M. A. (1991). Demokratik mitoslar: Halk-ulus egemenliği ve siyasal temsil. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 46(1), 21-30.
- Ağaoğulları, M. A., Akal, C. B. ve Köker, L. (1994). *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*. İmge Kitabevi.
- Akad M., Vural Dinçkol B. ve Bulut N. (2014). *Genel Kamu Hukuku*. Der Yayınları.
- Akın, F. İ. (1980). *Kamu Hukuku (Devlet doktrinleri-Temel hak ve özgürlükler)*. İstanbul Üniversitesi Yayınları (Fakülteler Matbaası).
- Alatlı, A. (2010). *Batiya yön veren metinler (Cilt II)*. Melisa Matbaacılık.
- Appleby, J. (1992). *Liberalism and Republicanism in the historical imagination*. Harvard University Press.
- Aybudak, U. (2017). Modern devlet bağlamında ortaya çıkan egemenlik kavramı ve egemenliğin dönüşümü, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10(54), 226-237.
- Bartelson, J. (1995). *A genealogy of sovereignty*. Cambridge University Press.
- Bataille, G. (2006). *Lanetli pay*. Ladomir.
- Bellamy, A. J. (2008a). Conflict prevention and the Responsibility to Protect. *Global Governance*, 14(2), 135-156.
- Bellamy, A. J. (2008b). The Responsibility to Protect and the problem of military intervention. *International Affairs*, 84(4), 615-639.
- Benn, S. ve Peters, R. (2009). *Social principles and the Democratic State*. Routledge.
- Blandino, P. (2023). The influence of Dante's thinking over the notions of Sovereignty, Imperialism, and its potential in the realm of the Fourth Industrial Revolution and Blockchain Networks. *Law and Humanities Quarterly Reviews*, 2(4), 164-178.
- Blythe, J. M. (1992) *Ideal government and the mixed constitution in the Middle Ages*. Princeton University Press.
- Boucher, D. (2001) Resurrecting Pufendorf and capturing the Westphalian moment. *Review of International Studies* 27(4), 557-577.
- Bosco, G. (2013). The Responsibility to Protect. *Rivista di Studi Politici Internazionali*, 80(1), 59-68.
- Brighenti, A. M. (2010). On territorology: Towards a general scheme of territory. *Theory, Culture and Society*, 27(1), 57-72.
- Carter, B. B. (1943). Dante's political ideas. *The Review of Politics*, 5(3), 339-355.
- Chandler, D. (2009). Unravelling the paradox of 'The Responsibility to Protect'. *Irish Studies in International Affairs*, 20, 27-39.
- Cohen, R. S. (2019). Cybercom chief: 133 cyber teams will be insufficient as adversaries improve. *Air and Space Forces Magazine*. <https://www.airandspaceforces.com/CYBERCOM-Chief-133-Cyber-Teams-Will-Be-Insufficient-as-Adversaries-Improve/>
- Di Nicola, A. (2022). Towards digital organized crime and digital sociology of organized crime. *Trends in Organized Crime*. <https://link.springer.com/article/10.1007/s12117-022-09457-y#citeas>
- Durmaz, S. (2010). Yüksek Ortaçağ'da Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Âsâ'nın Savaşı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 93-120.
- Ebener, R. C. (1947). Dante's and Machiavelli's theories of government: A comparison. *The Historian*, 10(1), 63-77.
- Ekiz, S. (2020). Jean Bodin'in siyaset felsefesinde devlet ve egemenlik. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 22(2), 633-691.
- Engster, D. (1996). Jean Bodin, Scepticism and Absolute Sovereignty. *History of Political Thought*, 17(4), 469-499.

- Erdal, S. (2010). Siyasal düşünürler ve modern egemenlik. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18(2), 83-115.
- Erdoğan, M. (2005). Egemenliğin dünü-bugünü. *Hukuk ve Adalet Dergisi*, 2 (6-7), 217-224.
- Eroğlu, A. H. (2000). Hristiyanlığın bölünme sürecine genel bir bakış. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41(1), 309-325.
- Eurasia Review. (2019). *Georgia: Facebook removes hundreds of government linked pages for 'coordinated inauthentic behavior'*. <https://www.eurasiareview.com/21122019-georgia-facebook-removes-hundreds-of-government-linked-pages-for-coordinated-inauthentic-behavior/>
- Evans, G. ve Sahnoun, M. (2002). The responsibility to protect. *Foreign Affairs*, 81(6), 99-110.
- Evans, G. (2004). The Responsibility to Protect: Rethinking humanitarian intervention, *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)*, 98, 78-89.
- Evans, G., Thakur, R, ve Pape, R. A. (2013). Humanitarian intervention and the Responsibility to Protect. *International Security*, 37(4), 199-214.
- Fitzgibbon, G. F. (1940). De Bonald and De Maistre. *The American Catholic Sociological Review*, 1(3), 116-124.
- Franzese, P.W. (2009). Sovereignty in Cyberspace: Can it exist? *Air Force Law Review*, 64, 1-42.
- Frazin, R. (2019). CyberCom mulls aggressive tactics if Russia interferes in next election: report. *The Hill*. <https://thehill.com/policy/cybersecurity/475921-cybercom-mulls-aggressive-tactics-if-russia-interferes-in-next-election/>
- Frischmann, B (2001). Privatization and commercialization of the Internet infrastructure: Rethinking market intervention into government and government intervention into the market. 2 *Columbia Science and Technology Law Review*, 1(2), 1-70. <https://journals.library.columbia.edu/index.php/stlr/article/view/3537>
- Gerard, Mairet. (2005). “Padovalı Marsilius’tan Louis XIV’e Laik Devletin Doğuşu”, Devlet Kuramı, (Ed. Cemal Bali Akal), Dost Yayınevi, 215-242.
- Gleicher, N. (2019). Removing coordinated inauthentic behavior from Georgia, Vietnam and the US. *Meta*. <https://about.fb.com/news/2019/12/removing-coordinated-inauthentic-behavior-from-georgia-vietnam-and-the-us/>
- Gözler, K. (2011). *Anayasa hukukunun genel esasları*. Ekin Kitabevi.
- Greenemeier, L. (2009). Remembering the day the World Wide Web was born. *Scientific American*. <https://www.scientificamerican.com/article/day-the-web-was-born/>
- Greenstein, S. (2001). The commercialization of Internet access, lessons from recent experience. Maryam P. Feldman ve Albert N. Link (Eds.) içinde, *Innovation policy in the knowledge-based economy* (213-229). Springer.
- Greenstein, S. (2015). *How the Internet became commercial: Innovation, privatization, and the birth of a new network*. Princeton University Press.
- Grier, P. (1997). In the beginning, there was Arpanet. *Air & Space Forces Magazine*. <https://www.airandspaceforces.com/article/0197arpanet/>
- Grovogui, S. N. (1996). *Sovereigns, quasi sovereigns, and Africans: Race and Self-Determination in International Law*. University of Minnesota Press.
- Gülsoy, T. (2006). Milletin temsili. *Kamu Hukuku Arşivi*, 9(2), 71-86.
- Hinsley, F. H. (1986). *Sovereignty*. Cambridge University Press.
- Hobbes, T. (2001). *Leviathan* (çev. Semih Lim). Yapı Kredi Yayınları.
- Hudson, W. (2008). Fables of sovereignty, re-envisioning sovereignty. Trudy Jacobsen, Charles Sampford, Ramesh Thakur (Eds.) içinde, *Re-envisioning sovereignty: The end of Westphalia?* (19-31). Routledge.
- Jackson, R. (1999). Introduction: Sovereignty at the Millennium. Robert Jackson (Eds.) içinde, *Sovereignty at the Millennium* (1-8). Blackwell Publishers.
- Jackson, J. H. (2002). Sovereignty, subsidiarity, and separation of powers: The high-wire balancing act of Globalization. Daniel L. M. Kennedy ve James D. Southwick (Eds.) içinde, *The political economy*

- of international trade law, *Essays in honor of Robert E. Hudec* (13-31). Cambridge University Press.
- Jensen, E. T. (2011). Sovereignty and neutrality in Cyber Conflict. *Fordham International Law Journal*, 35(3), 815-841.
- Jensen, E.T. (2015). Cyber Sovereignty: The way ahead. *Texas International Law Journal*, 50(2), 276-304.
- Kapani, M. (1983). *Politika bilimine giriş*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- Kelsen, H. (1989). *Pure theory of law*. Peter Smith.
- Keohane, R. O. ve Krasner, S. (2013). Subversive Realist. Martha Finnemore ve Judith Goldstein (Eds.) içinde, *Back to basics: State power in a contemporary world* (23-52). Oxford University Press.
- Klimburg, A. (2018). *The darkening web: The war for Cyberspace*. Penguin.
- Koçak, M. (2006). *Batı'da ve Türkiye'de egemenlik anlayışının değişimi; Devlet ve egemenlik (eski kavramlar-yeni anlamlar)*. Seçkin.
- Krasner, S. D. (1995-1996). Compromising Westphalia. *International Security*, 20(3), 115-151.
- Krasner, S. D. (1999). *Sovereignty: Organized hypocrisy*. Princeton University Press.
- Krasner, S. D. (2001). Problematic sovereignty. *Problematic sovereignty, contested rules and political possibilities*, Ed. Stephen D. Krasner, Columbia University Press, 1-23.
- Krasner, S. D. (2002). Realist Views of International Law. *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)*, 96, 265-268.
- Krasner, S. D. (2004). Sharing sovereignty: New institutions for collapsed and failing states. *International Security*, 29(2), 85-120.
- Krasner, S. D. (2005). Building Democracy after conflict: The case for shared sovereignty. *Journal of Democracy*, 16(1), 69-83.
- Kuehl, D. T. (2009). From Cyberspace to Cyberpower: Defining the Problem. Franklin D. Kramer, Stuart H. Starr, and Larry K. Wentz (Eds.) içinde, *Cyberpower and National Security* (24-42). Potomac Books.
- Küçük, A. (2015). Egemenlik (Hâkimiyet), halk egemenliği ve milli egemenlik tartışmaları ve egemenlik anlayışında esaslı dönüşüm. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 6, 311-361.
- Laski, H. J. (1921). *The foundations of sovereignty, and other essays*. Harcourt, Brace and Company.
- Leiner, B. M. vd. (1997). Brief history of the Internet. *Internet Society*. https://www.internetsociety.org/wp-content/uploads/2017/09/ISOC-History-of-the-Internet_1997.pdf
- Lewis, M., Sampford, C. ve Thakur, R. (2008). Introduction. Trudy Jacobsen, Charles Sampford, Ramesh Thakur, (Eds.) içinde, *Re-envisioning sovereignty: The end of Westphalia?* (1-15). Routledge.
- Lloyd, H. A. (1991). Sovereignty: Bodin, Hobbes, Rousseau. *Reveu Internationale de Philosophie*, 45(179), 353-379.
- Lotrionte, C. (2013). State sovereignty and self-defense in Cyberspace: A normative framework for balancing legal rights. *Emory Internstional Law Review*, 26(2), 825-919.
- March, A. F. (2013). Genealogies of sovereignty in Islamic Political Theology. *Social Research: An International Quarterly*, 80(1), 293-320.
- Mack, E. (2019). The Internet was born 50 years ago with a nonsense message. *CNET*. <https://www.cnet.com/science/the-internet-was-born-50-years-ago-with-a-nonsense-message/>
- Martynov, A.Ş. (1982). *Orta ve Doğu Asya ülkelerinde Budizm ve toplum: Orta Çağ'da Orta ve Doğu Asya ülkelerinde Budizm, devlet ve toplum*. Moskova.
- McDowall, M. (2015). How a simple 'hello' became the first message sent via the Internet. *PBS News*. <https://www.pbs.org/newshour/science/internet-got-started-simple-hello>
- Merriam, Jr., C. E. (1900). *History of the Theory of Sovereignty since Rousseau*. Columbia University Press.
- Moore, T. (2009). Violations of sovereignty and regime engineering: A critique of the state theory of Stephen Krasner. *Australian Journal of Political Science*, 44(3), 497-511.

- Nagan, W. P. ve Haddad, A. M. (2012). Sovereignty in theory and practice. *San Diego Internatioinal Law Journal*, 13, 429-520.
- Nakashima, E. (2019). U.S. Cyber Command operation disrupted Internet access of Russian troll factory on day of 2018 midterms. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/national-security/us-cyber-command-operation-disrupted-internet-access-of-russian-troll-factory-on-day-of-2018-midterms/2019/02/26/1827fc9e-36d6-11e9-af5b-b51b7ff322e9_story.html?noredirect=on
- Nicaso, A. ve Danesi, M. (2023). *The dark mafia organized crime in the age of the Internet*. Routledge.
- Okandan R. G. (1968). *Umumi Amme Hukuku*. İstanbul Üniversitesi Yayınları (Fakülteler Matbaası).
- Onuf, N. G. (1991) Sovereignty: Outline of a conceptual history. *Alternatives* 16, 425-446.
- Özay, İ. H. (1980). XVI. yüzyıl ve sonrası Batı Avrupa ülkeleri kamu yönetimi tarihine ilişkin notlar-çağrışımlar. *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi (İHİD)*, 1(2), 73-90.
- Özer, A. (2005). *Anayasa Hukuku*. Turhan Kitabevi.
- Qutb, S. (2006). *Milestones: Ma'allim fi'l-tareeq*. Islamic Book Service.
- Paris, R. (2020). The right to dominate: How old ideas about sovereignty pose new challenges for world order. *International Organization*, 74(3), 453-489.
- Parker, D. (1981). Law, society and the state in the thought of Jean Bodin. *History of Political Thought*, 2(2), 253-285.
- Pettit, H. (2019). Russia will disconnect itself from internet this week in world-first test to defend against US cyberattack. *The Sun*. <https://www.thesun.co.uk/tech/10228293/russia-disconnect-internet-us-cyberattack/>
- Post, G. (1964) *Studies in medieval legal thought: Public Law and the State 1100-1322*. Princeton University Press.
- Pufendorf, Samuel Baron. (1703). *Of the Law of Nature and Nations* (Translated by Basil Kennett.). L. Lichfield.
- Rolbiecki, J. J. (1923). Dante's views on the Sovereignty of the State. *The Catholic Historical Review*, 9(1), 91-102.
- Russett, B. M. (1995). *Grasping the democratic peace: Principles for a Post-Cold War World*. Princeton University Press.
- Salmon, J. H. M. (1996). The legacy of Jean Bodin: Absolutism, populism or Constitutionalism. *History of Political Thought* 17(4), 500-522.
- Sampford, C. ve Palmer, M. (2005). The theory of collective response. Morton H. Halperin and Mirna Galic (Eds.) içinde, *Protecting Democracy: International Response* (23-62). Lexington Books.
- Savin, L. (2019). Nomos, Siber Uzay ve egemen internet. *Geopolitika*. <https://www.geopolitika.ru/article/nomos-kiberprostranstva-i-suverenyy-internet>
- Savin, L. (2020). Egemenliklerin dönüşümü. *Geopolitika*. <https://www.geopolitika.ru/article/transformaciya-suverenitetov>
- Savin, L. (2021). Egemenliğin ortaya çıkışı ve yorumlanması. *Geopolitika*. <https://www.geopolitika.ru/article/poyavlenie-suvereniteta-i-ego-interpretacii#sdfootnote1sym>
- Shelley, L. I. (2003). Organized crime, terrorism and cybercrime. Alan Bryden ve Philipp Fluri (Eds.) içinde, *Security Sector reform: Institutions, society and good governance* (303-312). Nomos Verlagsgesellschaft.
- Schmitt, K. (2000). *Siyasi teoloji*. Kanon Press.
- Schmitt, K. (2005). *Diktatörlük: Modern egemenlik fikrinin kökenlerinden proleter sınıf mücadelesine kadar*. Nauka.
- Simon, H. A. (1971). Designing organizations for an information-rich world. M. Greenberger (Ed.) içinde, *Computers, Communications, and the Public Interest* (37-72). The Johns Hopkins Press.
- Shepard, M. A. (1930). Sovereignty at crossroads: A study of Bodin. *Political Science Quarterly*, 45(4), 1930, 580-603.
- Schindler, D. (1950). *Verfassungsrecht und soziale strüktür*. Huber.

- Stahn, C. (2007). Responsibility to Protect: Political rhetoric or emerging legal norm?. *The American Journal of International Law*, 101(1), 99-120.
- Şenel, A. (1982). *Siyasal düşünceler tarihi*. Sevinç Matbaası.
- Teziç, E. (2014). *Anayasa Hukuku*. Beta Yayınları.
- Tilly, C. (1990). *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*. Basil Blackwell.
- Torun, Z. (2017). The evolution of the Responsibility to Protect. *Avrasya Etüdüleri*, 51, 29-51.
- Tropina, T. (2010). Cyber Crimeand Organized Crime. *Freedom from Fear Magazine*, 7, 16-18.
- Tucker, P. (2019). Russia plans to cut off some internet access next week. *Defense One*. <https://www.defenseone.com/technology/2019/12/russia-plans-cut-some-internet-access-next-week/162028/>
- Wang, B. (2017). *Chinese visions of World Order: Tianxia, culture, and World Politics*. Duke University Press.
- Williams, B. A. (2017). *An introduction to Waliyic Islam: Sacred communities and their covenantal dispensations*. Lion of Najaf Publishers.
- Wilks, M. (1963) *The problem of sovereignty in the late Middle Ages*. Cambridge University Press.
- Viroli, M. (1992). *From politics to reason of state: The acquisition and transformation of the language of Politics 1250-1600*. Cambridge University Press.
- Yılmaz, S. (2017). “İstisna Hali” üzerinden bir Egemenlik kavramı tartışması: Schmitt ve Agamben’ın teorileri hakkında bir çalışma, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 132, 383-410.
- Zeybekoğlu, A. E. (2009). *Carl Schmitt’in 20. yüzyıl devlet ve siyaset kuramına katkısı* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Zhang, Y. (2008). Ambivalent sovereignty, China and re-imagining the Westphalian ideal. Trudy Jacobsen, Charles Sampford, Ramesh Thakur (Eds.) içinde, *Re-envisioning sovereignty: The end of Westphalia?* (101-105). Routledge.
- Zhao, T. (2019). *Redefining a philosophy for world governance, key concepts in Chinese thought and culture* (çev. Liqing Tao). Palgrave Pivot.
- Zhao, T. (2021). *All under heaven: The Tianxia system for a possible world order*. University of California Press.

Dijital Oyunlar ve Farkındalık: Oyun Okuryazarlık Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma

Digital Games and Awareness: A Study to Determine Game Literacy Levels

Oğuzcan AKGÖL¹, Burçin ATASEVEN DOĞRU², Ümit Engin TEKİN³, Makbule TAMKAŞ⁴

1. Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Kültür Üniversitesi, o.akgol@iku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5771-1810>
2. Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Kültür Üniversitesi, b.ataseven@iku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5206-8176>
3. Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Kültür Üniversitesi, u.tekin@iku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5846-3433>
4. Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Kültür Üniversitesi, m.tamkas@iku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0663-5130>

Makale Türü Araştırma Makalesi
Article Type ResearchArticle

Başvuru Tarihi/Application Date
20.08.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
08.10.2024

DOI
10.20875/makusobed.1536055

Öz

Araştırmanın amacı dijital oyunları içerik, görsel ve metin bazında değerlendirerek ilgili başlıklarla ilgili oyun oynayan kişilerin farkındalık derecelerini ölçmek ve oyun okuryazarlık derecelerini puan bazında ortaya çıkarmaktır. Çalışmanın örneklemini lise ve üniversite mezunu olan aynı zamanda dijital oyun oynayan kişilerden oluşmaktadır. Halihazırda geliştirilmiş olan oyun okuryazarlığı ölçeği incelenmiş, ilgili ölçek üzerinden kişilerin oyun okuryazarlık derecelerinin belirlenmesi planlanmıştır. Bu bağlamda ilgili ölçeğin oyun okuryazarlık farkındalığını ölçüp ölçmediği Rasch derecelendirme ölçeği modeliyle incelenmiş ve model sonunda elde edilen kişi yetenek değerleri kullanılarak kişilerin oyun okuryazarlığı farkındalık düzeyleri belirlenmiştir. Çalışma sonucunun gösterdiklerine göre her yaş grubu içerisinde farkındalık eşiği yüksek ve düşük kişiler bulunmaktadır. Farkındalıkların artması için hangi çalışmaların yapılması gerektiği hususu önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Oyun Okuryazarlığı, Beceri, Dijital Oyunlar, Farkındalık, Yeni Medya*

Abstract

The aim of the study is to evaluate digital games on the basis of content, visual and text to measure the degree of awareness of people who play games related to the relevant titles and to reveal the degree of game literacy on the basis of points. The sample of the study consists of high school and university graduate people who play digital games. The developed game literacy scale was examined, and it was planned to determine the degree of game literacy of people through the relevant scale. In this context, whether the relevant scale measures game literacy awareness was examined with the Rasch rating scale model, and the game literacy awareness levels of the individuals were determined by using the person ability values obtained at the end of the model. According to the results of the study, there are people with high and low awareness thresholds in each age group. It is important to determine which studies should be carried out to increase awareness.

Keywords: *Gaming Literacy, Skill, Digital Games, Awareness, New Media*

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Akgöl, O., Ataseven Doğru, B., Tekin, Ü.E. ve Tamkaş, M. (2024). Dijital oyunlar ve farkındalık: Oyun okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *MAKU SOBED*, (40), 150-162. 10.20875/makusobed.1536055

EXTENDED SUMMARY

In this study, it was aimed to determine the game literacy awareness levels of individuals by using the Game Literacy Scale developed by Akgöl (2023). For this purpose, whether the scale measures game literacy awareness, in other words, its unidimensionality, was examined with the Rasch rating scale model and the game literacy awareness levels of the individuals were determined by using the person ability values obtained at the end of the model.

Within the scope of the study, the data set used in the Game Literacy Scale developed by Akgöl (2023) was used, the data set in question was examined and prepared for data analysis. The data set includes the responses of high school and university graduate participants to the survey questions evaluating digital game literacy. These data were organized to include each participant's responses to all scale items. The responses to the game literacy scale were coded as "strongly disagree" (0) to "disagree" (1), "agree" (2), "neither agree nor disagree" (3), "strongly agree" (4). In this way, this limitation is overcome by transforming the original data in the ranking scale into an equal interval logit scale.

First of all, Rasch Rating Scale model analysis was conducted to examine the unidimensionality of the game literacy model. Principal component analysis (PCAR) was applied to the residuals obtained after this analysis and the degree of fit was examined. Accordingly, when the values in Table 4 are examined, it is concluded that the fit and non-fit values of the existing statements provide acceptable level of fit criteria. After this process, a study was conducted on the person awareness values and the results are detailed in Table 5. Based on these descriptive statistics, the awareness values of the participants were ranked from small to large with an estimation method, and three awareness levels emerged. This situation is also detailed in Table 4. The final version of the awareness ranges emerged by calculating the scores corresponding to the general measurement theory.

The Game Literacy Scale was administered to high school and university graduates who also played digital games. The survey questions uploaded to the digital environment were presented to the participants online. A trap question was asked to the participants in order to check whether they answered correctly and to obtain healthy data in the study. The answers of those who answered no to this question were considered invalid. A total of 295 people participated in the study, which was reduced to 291 people as a result of this process.

The study showed that there were people from all age groups with various levels of awareness. The previously developed game literacy scale provided a numerical response for determining awareness levels thanks to the studies conducted in this article. Determining the awareness ranges will enable more detailed measurements of game literacy across the country under various headings in the coming period.

The number of studies on the concept of game literacy is extremely limited. With the widespread use of digital games, the concept of game literacy has increased its importance and the need for in-depth research has emerged. In this context, the idea of measuring the game literacy levels of people who play games is an action that has not been realized before. In this study, game literacy awareness intervals were first determined numerically and then measured specifically for the selected sample. The study is innovative and original in this respect.

1. GİRİŞ

Dijitalleşmenin artmasıyla birlikte dijital oyunlar bir fenomen haline gelmeye başlamış, çeşitli yaş gruplarından insanlar hem eğlenmek hem iletişim kurmak hem de sosyalleşmek amacıyla çevrimiçi ortamlarda bir araya gelmeye başlamıştır. Dijital oyunların bu denli yaygınlaşmasındaki ana sebeplerden bir tanesini teknolojik imkanların her geçen gün biraz daha gelişmesidir. Öyle ki; güncel teknolojiye adapte olamamak toplumsal yaşama ayak uyduramamakla eş değer görülmektedir.

Birçok alanda değişimlerin önünü açan dijitalleşme kavramının en çok etkilediği alanların başında oyunlar gelmektedir. Oyunlar, dijitalleşmeyle beraber geleneksel oyun anlayışından farklılaşarak oynanış ve oynama araçları gibi konularda değişime uğramıştır. Özellikle oyun oynama alanının dijital ortamlara kaymasıyla birlikte kuşaklar arasında oyun oynama pratikleri noktasında büyük farklılıklar oluşmaya başlamıştır. Bu yeni oyun oynama pratikleri, iletişim kavramını her zamankinden daha değerli hale getirmiş, farklı kültürlerden insanların bir araya gelerek sosyalleşmesini sağlayan ve yalnızlık duygusunu minimuma indiren bir alan durumuna dönmüştür. Dijital oyun oynayan kişiler aynı anda hem oyun oynamakta hem sohbet etme imkânı bulmakta hem de birbirleriyle anlık paylaşımlar yapabilmektedir.

İletişimin bu denli yoğun olduğu dijital oyun ortamlarında siber zorbalık, nefret söylemi ve uygunsuz içeriklere yönlendirme gibi problemlerle karşılaşılma ihtimali bulunmaktadır. Bu yönüyle farkındalık eşiği düşük olan kişilerin çevrimiçi olarak oyun oynama davranışı sergilerken karşılaşabilecekleri risklere karşı okuryazar olma faaliyetinin önemi ön plana çıkmaktadır. Araştırmanın ortaya çıkmasını sağlayan tüm unsurlar aynı zamanda araştırmanın sorunsalını da oluşturmaktadır. Bu bağlamda; halihazırdaki okuryazarlık

ölçeklerinin oyun okuryazarlığını ölçme konusunda yetersiz kaldığından hareketle geliştirilen oyun okuryazarlığı ölçeği (Akgöl, 2023) baz alınarak aşağıdaki soruların araştırılması amaçlanmaktadır:

- 1) Lise ve üniversite mezunu olup dijital oyun oynayan kişilerin oyun okuryazarlık düzeyi nedir?
- 2) Oyun okuryazarlık düzeyi belirlenirken kullanılacak puan aralıkları nelerdir?

2. LİTERATÜR ÇALIŞMASI

Bu bölümde oyun okuryazarlığı kavramının ortaya çıkışında etkili olan faktörler alt başlık halinde verilecek ve dijital oyunlar ile risk kavramları detaylıca ifade edilecektir.

2.1. Oyun Kavramı

Oyunlar, tarihsel olarak 1200'lü yıllara dayanan bir geçmişe sahip olan hem eğlenme hem de vakit geçirmek için tercih edilen araçlar olarak bilinmektedir. Kavram açısından gelişim göz önüne alındığında ilk yıllarda avlanmak amacıyla kullanılan oyun kavramı, yıllar içerisinde futbol takımlarının stratejisini anlatmak ve medya sektörünün gelişmesiyle birlikte eğlence anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır (Fox, 2002, s. 2). Oyun kavramının yaşamış olduğu değişim aslında bu kavramın her döneme ait günlük yaşam pratiklerine uyum sağlama noktasında önemli bir işlev gördüğünü de bizlere göstermektedir.

Ortaya çıktığı andan itibaren bulunduğu dönemin koşullarını yansıtmakla beraber, kültürel açıdan da önemli bir taşıyıcıdır. Oyunların çoğunlukla bir rahatlama aracı olarak değerlendirilmesi ve günlük hayat rutini içerisinde sıkıntılardan arınma şansı sunması farklı bir gerçeklik alanının yaratılmasına önayak olduğu gibi, gerçeklik üzerinde de algı anlamında farklılıkların oluşmasını sağlamaktadır. Anchor, bu yönüyle oyunların ciddiyet kavramının karşısında olduğunu ifade etmektedir (Anchor, 1978, s. 70). Anchor'un bu fikrine Huizinga farklı bir örnek ile karşı çıkmaktadır. Huizinga'ya göre oyun şayet eğlendirici kimliğini kaybederse ciddi bir role bürünebilir, böylece oyunun oyun olma değeri azalacak ve ciddiyet ile oyun yüklenilen anlam noktasında yer değiştirmiş olacaktır (Huizinga, 2013, s. 26). Metin And ise, oyunların ciddiyet mi yoksa eğlence eksenli mi olduğuyla ilgili tartışmaya oyunların bir amaca varmadan deneyimlendiği dolayısı ile eğlence sınırlarının ötesine geçtiğini savunarak dahil olmuştur (And, 2016, s. 27-28). Ona göre oyunlar insanları gelecekteki zorluklara hazırlamakta, bu yönüyle bir nevi hazırlayıcı görevi görmektedir.

Oyunların değişimi noktasında en önemli belirleyici teknoloji olmuştur. Bilhassa çevrimiçi oynayabilme şansının doğması, oyun için görüntü ve ses kalitesinin artmaya başlaması oyunların gerçekçiliğinin artmasını ve içeriklerin zenginleşmesini sağlamıştır. Bu durum aynı zamanda dünya üzerindeki farklı yerlerde yer alan kişilerle aktif bir biçimde iletişim kurmanın olanağını da sağlamış ve oyunların yeniden tanımlanmasının önünü açmıştır. Geleneksel oyun pratiklerinin değişerek; daha çok etkileşim, çeşitlilik ve yeni medya ile ilintili kavramlarla açıklanabilecek hale gelmesi oyunların günümüzdeki formatına gelmesinin önünü açmıştır. Bu noktada Kerr, bahsi geçen nedenlerden ötürü dijital oyun teriminin şemsiye bir kavram olarak kullanılmasının daha doğru olacağı iddiasında bulunmuştur (Kerr, 2006, s. 3). Bu şekilde bakıldığında oyunlar sosyalleşmeye olanak sağladığı için bireyler adına önemli bir olgudur. Birey, oyunlar aracılığı ile sosyal çevreye uyum sağlamanın yanı sıra, toplumsallaşmanın gereği olan edinimleri de bu vasıta ile elde etmiş olur. Birey, oyun oynama süresi boyunca farklı kültürlerden insanlarla tanışarak farkındalık eşliğini artırırken, diğer bir açıdan baktığımızda da yaşadığı toplumun kültürel kazanımlarını da özümsemiş olur.

Oyun çalışmaları ekseninde ana sorun her zaman için oyun kavramının ne şekilde ele alınacağı noktasında yaşanmıştır. Oyun kavramına dair farklı görüşlerin olması bu noktada çeşitli ayrışmaların yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Ancak bu farklı yaklaşımlar aynı zamanda alana dair yön veren fikirlerin ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Huizinga'nın ortaya atılmış olduğu Homo Ludens kavramı tam olarak bu amaç etrafında şekillenmiştir. Oyunlar psikolojik ve eğitim boyutu ile ele alınırken, Huizinga oyunları biçimsel anlamda işlevselliğin ötesindeki bir yaklaşımla ele almıştır (Huizinga, 2013). Bu kavramla anlatılmak istenen asıl unsur insanın hayatı boyunca yaptığı işleri, bireyler arası oluşturulan ilişkileri ve yaşamla ilgili her şeyi oyunsallaştırdığıdır.

Huizinga'ya göre oyunlar hem kültür hem günlük yaşam rutini hem de medeniyetle iç içe olduğundan toplumsal bir kurum olarak değerlendirilmelidir. Oyunlar, halihazırda kültürlerin içerisinde şekillenerek onlarla daha farklı bir forma dönüşebilirken, sahip olduğu özellikler sayesinde kültürler üzerinde dönüştürücü bir özelliği sahip olduğunu söylemek de mümkündür. Oyunların gündelik yaşamla ilişkisi bilinse de bağımsız bir alana sahip olup gündelik yaşam pratiklerinden bu noktada ayrılmaktadır (Huizinga, 2013, s. 21). Huizinga'nın bu savına Caillois da destek vererek oyunların alan olarak bağımsız olduğunu ifade etmiştir (Caillois, 2001, s. 62). Ona göre oyunlar günlük yaşam ile paralel bir alana sahip olsa da özünde bağımsızdır.

2.2. Dijital Oyunlar ve Risk Kavramı

Dijital oyunlar yapısı gereği yalnızca çevrimiçi ortamlarda oynanan oyunlar olarak görülmemelidir. Dijital oyunlar çeşit olarak her geçen gün artmakta ve bu çeşitli türdeki oyunların farklı araçlar aracılığıyla oynanmasının önü açılmaktadır. Yüksek rağbet gören ve tercih edilen dijital oyunları oynamak için her zaman internet bağlantısı gerekmemektedir. Buna karşın, etkileşim ve oyunda geçirilen süreyi arttırmak için birçok oyun sağlanan imkanlar sayesinde çevrimiçi de oynanabilmektedir. Çevrimiçi oynanan oyunlar etkileşim ve iletişim unsurlarını bünyesinde barındırdığı için hem oyun türü hem de oyun oynayan kişiye bağlı olmak kaydıyla birtakım riskler barındırır. Buradaki en önemli belirleyici kişilerin farkındalık seviyesidir. Zira oyunlar ve risk unsuru ele alınırken riski belirleyen en önemli nokta oyun oynanan ortamlardan ziyade kişilerin algılama derecelerinin ne olduğudur. Oyunları bu yönüyle insanların duygu ve düşüncelerinden ayrı olarak değerlendirilemez. Her oyun, kişinin sahip olduğu ruh hali, karakteri ve yapısına göre farklı etkilere sebep olabilir. Bilhassa oyuncuların yaşı ve zihinsel olarak ne kadar kuvvetli olduğu oyunların etki gücü noktasında direkt belirleyicidir (Anderson, 2004, s. 113). Etkileşimin yoğun olduğu oyunlarda ortaya konan sözlü taciz ve hakaretler oyun oynayan kişiler üzerinde olumsuz etkiler bırakabilir. Bu yüzden; oyun oynayan kişilerin farkındalıkları üzerine çalışma yapmak bu duruma dair engelleyici özellik taşıyabilir (Bayındır vd., 2009, s. 608).

Oyun içi riskler söz konusu olduğunda belirleyici unsurlardan bir tanesi oyunların sahip olduğu özendirici roldür. Oyun karakterlerini rol model alan düşük yaş grubuna mensup oyuncular, oyun karakterinin sahip olduğu olumsuz özellikleri sanal alandan gerçek hayata taşıyabilmektedir. Buna ek olarak; oyun içerisinde sağlanan iletişim kurma imkânı kimi kullanıcılar tarafından şifreli mesajlaşma alanı olarak görülmekte, bu durum zararlı faaliyetler içerisinde bulunmak isteyen kişilerin kayıt altına alınmayan ve pek fazla dikkat çekmeyen konuşmaları oyunlar üzerinden yapmalarının fırsatını da kendilerine sunmaktadır (Gercke ve Thelesklaf, 2010). Bu noktada risk unsurunu en fazla taşıyan grup alt yaş kategorisindeki oyunculardır. Özellikle teknoloji kullanımının yaygınlaşması ve teknoloji tabanlı araçlara ulaşımın kolaylaşmasıyla birlikte etkileşim son derece fazlalaşmış, birbirini tanımayan insanlar aynı sosyal mecralarda bir araya gelmeye başlamıştır. Kontrolün sağlanmasının zor olduğu alanlardan olan dijital ortamlar, farkındalık eşiği düşük olan oyuncuların zararlı içeriklere karşı daha fazla korunmasız kalmasına yol açmaktadır. Aynı zamanda dijital ortamların anonim ve sahte kimlik kullanımına izin verir yapısı, bu hususta en önemli tehlikelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Demirel vd., 2012, s. 57).

2.3. Oyun Okuryazarlığının Gelişimi

Teknoloji sahip olduğu dinamik yapı düşünüldüğünde toplumlar nezdinde dönüştürücü bir etkiye sahiptir. Her yeni icat yeni düşünceleri de beraberinde getirmekte, mevcut kavramların da güncellenmesini ya da yeniden yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında okuryazarlık kavramının da yıllar içerisinde dönüştüğünü, özellikle yeni okuryazarlık türlerinin ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte kavrama yönelik değerlendirmelerin daha da derinleştiğini belirtmek yerinde olacaktır. Öyle ki; okuryazarlık faaliyeti artık yalnızca anlamlandırma süreciyle ifade edilmemekte, aynı zamanda teknik becerilerin de değerlendirme sürecinde aktif rol oynadığı bütünlüğü bir yapıya dönüşmektedir.

Okuryazarlık kavramının geçirdiği süreç incelendiğinde ilk karşılaşılan beceri basit anlamda metinlerin ve içeriklerin yorumlanmasıdır. Bununla birlikte okuryazarlık faaliyeti tek başına bir yorumlama davranışıyla açıklanamamakta, aynı zamanda iletiler içerisine kodlanmış olan mesajları çözümleme ve anlamları kendi içerisinde değerlendirme farkındalığını da beraberinde getirmektedir (Burn ve Durran, 2007, s. 2). Bu açıdan bakıldığında çevrimiçi iletişimi ön plana alan, etkileşimin üst boyutta olduğu dijital oyunlar özelinde kullanılan metin, içerik ve görseller de bu dinamik süreçten etkilenmekte, güncel teknolojik

olanaklar neticesinde form değiştirmektedir (Frasca, 2001, s. 1). Bu sebepten; dijital oyunlarda yer alan bu unsurların analiz edilmesi için ayrı bir okuryazarlık faaliyetinin yerine getirilmesi gerektiği açıktır.

Tüm bu farklılıklar ışığında güncel oyun dinamiklerini anlayabilmek, oyuncuların farkındalık seviyelerini ölçebilmek için bir oyun okuryazarlığı ölçeği geliştirilmiştir (Akgöl, 2023). Bu ölçek, muadil bir oyun okuryazarlığı ölçeği olmadığı için referans alınabilecek bir ölçüt durumundadır ve yine buradan hareketle oyun oynayan kişilerin oyun okuryazarlık farkındalık düzeylerinin ölçülmesi fikri doğmuştur. Çalışmanın diğer bölümlerinde bu süreç ayrıntılı biçimde incelenecektir.

3. ETİK ONAY

Araştırmanın yürütülebilmesi için 09.07.2024 tarih 08 Karar Sayı ile İstanbul Kültür Üniversitesi Etik Komisyonu'nun toplantısında gerekli etik kurul izni alınmıştır.

4. YÖNTEM VE VERİ SETİ

Likert tipi ölçek gibi derecelendirme ölçeği ile elde edilen verileri analiz etmek için kullanılan geleneksel yaklaşım, anketlerdeki tüm maddelerin aynı zorluk seviyesine sahip olduğu ve bir kategorideki her adımın artan birimlerinin eşit değere sahip olduğu görüşüne dayanır (Bond ve Fox, 2015; Boone, 2020; DiStefano ve Jiang, 2020). Örneğin, beş basamaklı bir Likert ölçeğinde genellikle "kesinlikle katılmıyorum" (1), "katılmıyorum" (2), "kararsızım" (3), "katılıyorum" (4) ve "kesinlikle katılıyorum" (5) ifadeleri kullanılmaktadır. Araştırmacılar, likert ölçeğinde önceden kodlanmış kategorilere verilen cevapları toplayarak toplam ölçek puanı hesaplarlar. Bu da doğası gereği sıralayıcı ölçme düzeyinde oluşturulmuş bir ölçek aracılığıyla elde edilen verileri eşit aralıklı veri olarak analiz etmelerine neden olur (Boone, 2020). Boone (2020) tarafından vurgulandığı gibi, Likert tipi ölçek gibi derecelendirme ölçeklerinde her kategorinin eşit birimlere sahip olduğu varsayılamaz ve bir anketteki her madde aynı zorluk seviyesinde değildir. Derecelendirme ölçeği verilerini analiz etmek için kullanılan bu geleneksel yaklaşım, ölçeğin doğası hakkında gerekçesiz varsayımlar yaparak verilerin öznelliğini göz ardı etmektedir (Bond ve Fox, 2015; Boone vd., 2014).

Rasch modeli, madde tepki kuramı kapsamındaki tek parametrelili bir modeldir. Bu model sadece madde zorluk parametresini içerir ve başlangıçta doğru/yanlış olarak puanlanan iki kategorili maddeler için tasarlanmıştır (Haiyang, 2010). Andrich (1978), Rasch modelini genişleterek Derecelendirme Ölçeği Modelini (Rating Scale Model-RSM) geliştirmiş ve böylece Likert tipi ölçek verilerinin analizinde de kullanılmasını sağlamıştır. Likert tipi ölçeklerde Rasch modelinin uygulanması, klasik test kuramına dayalı yaklaşımların çeşitli sınırlamalarının üstesinden gelmeye yardımcı olur. Rasch derecelendirme ölçeği modeli, sıralama ölçeğindeki orijinal verileri eşit aralıklı logit ölçeğine dönüştürerek bu sınırlılığın aşılmasını sağlar. Rasch derecelendirme ölçeği modelinde, maddeler zorluk derecesine göre kategorize edilir ve her anket maddesinin kendine özgü bir zorluk seviyesi vardır. Bu seviyeler farklılık gösterir; bir anketteki bazı maddelere katılmak daha kolay, diğerlerine katılmak ise daha zor olabilir. Örneğin, beş maddeli bir ankette, katılımcıların birinci maddeye katılma zorluğu, beşinci maddeye katılma zorluğundan farklıdır (Chong vd., 2021). Rasch derecelendirme ölçeği modeli, kategorilerin her adımını gerçekçi bir temelde belirler (Bond ve Fox, 2015). Örneğin, bir Likert ölçeğinde, Rasch derecelendirme ölçeği modeli, "kesinlikle katılmıyorum" (1) ile "katılmıyorum" (2) arasında artan değerlerin, "katılıyorum" (4) ile "kesinlikle katılıyorum" (5) arasında artan değerlerle aynı olmadığını kabul eder. Likert ölçeğindeki "kesinlikle katılmıyorum", "katılmıyorum", "kararsızım", "katılıyorum" ve "kesinlikle katılıyorum" gibi kategoriler sıralı adımları belirtmek için 1, 2, 3, 4 ve 5 olarak kodlanır, ancak toplam bir puan elde etmek için kullanılmaz (Bond ve Fox, 2015; Boone, 2020). Bond ve Fox (2015) ile Boone (2020) tarafından vurgulandığı gibi, derecelendirme ölçeğiyle toplanan veriler her zaman sıralı olmuştur ve kodlar derecelendirme ölçeğindeki sıralamayı gösterir. Rasch derecelendirme ölçeği modeli, kişi konumlarını (ability) ve madde zorlukları (difficulty) değerlerini tek bir aralıklı ölçekte tahmin ederek derecelendirme ölçeğindeki sıralı verileri analiz eder (Mokshin vd., 2019). Birim değerlere logits denir, bu terim "olasılıkların logaritması" anlamına gelir. Ayrıca, Rasch derecelendirme ölçeği modeli derecelendirme ölçeğindeki kategorilerin her bir adımı arasındaki genişliği gösteren eşik değerini tahmin eder. Bu eşiğin sayısı, adım kategorilerinin toplamından bir eksik olarak hesaplanır (DiStefano ve Jiang, 2020). Örneğin, beş basamaklı bir Likert ölçeğinde dört eşik bulunurken, dört basamaklı bir derecelendirme ölçeğinde üç eşik vardır. Her bir kategorinin kendi zorluk seviyesi bulunur (Abd-El-Fattah, 2015). Bu nedenle, Rasch derecelendirme ölçeği modelinin derecelendirme ölçeğine yaklaşımı, matematiksel olarak daha mantıklı ve geleneksel yaklaşımdan daha doğal bir yöntemdir

(Bond ve Fox, 2015). Rasch derecelendirme ölçeği modeli, derecelendirme ölçeğindeki sıralı verileri güvenilir istatistiksel kanıtlara dayalı olarak aralıklı verilere dönüştürmenin en etkili yoludur.

Tablo 1. Cinsiyet

Katılımcı	Kişi	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
Kadın	46	15,8	15,8	15,8
Erkek	245	84,2	84,2	100,0
Total	291	100,0	100,0	

Tablo 2. Yaş

Katılımcı	Kişi	Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
0-17	35	12,0	12,0	12,0
18-24	178	61,2	61,2	73,2
25-34	59	20,3	20,3	93,5
35-44	14	4,8	4,8	98,3
45 ve üzeri	5	1,7	1,7	100,0
Total	291	100,0	100,0	

4.1. Verilerin Toplanması ve Analizi

Rasch Derecelendirme Ölçeği Modeli (RSM; bazen Polytomous Rasch modeli olarak da adlandırılır) Andrich (1978) tarafından çok kategorili (≥ 2 sıralı kategoriye sahip) veriler için geliştirilmiştir. Bu model, a) kişi konumlarını, b) madde zorluklarını ve c) maddeler arasında sabit olan genel bir eşik setini tahmin eder. Derecelendirme Ölçeği Modeli aşağıdaki eşitlik yardımıyla tahmin değerleri üretir:

$$\ln \left[\frac{P_{n_i(x=k)}}{P_{n_i(x=k-1)}} \right] = \theta_n - \delta_i - \tau_k \quad (1)$$

İlgili eşitlikte θ kişinin yeteneğini, δ maddenin zorluk seviyesini, τ ise tüm madde seti için ampirik olarak tahmin edilen eşik değerlerini ifade eder. Rasch Derecelendirme Ölçeği Modeli, eşik yapısının maddeler arasında sabit olduğunu varsayar. Eşikler arasındaki göreceli mesafe maddeler arasında aynıdır, ancak maddelerin zorluk seviyeleri farklıdır. Eşikler sadece logit ölçeğinde yukarı ya da aşağı kayar (Wind ve Hua, 2021).

Mevcut veri seti incelenmiş ve veri analizi için hazırlanmıştır. Veri seti, lise ve üniversite mezunu katılımcıların dijital oyun okuryazarlığını değerlendiren anket sorularına verdikleri yanıtları içermektedir. Bu veriler, her bir katılımcının tüm ölçek maddelerine verdikleri yanıtları içerecek şekilde düzenlenmiştir. Oyun okuryazarlık ölçeğine verilen cevaplar “kesinlikle katılmıyorum” (0) ile “katılmıyorum” (1), “katılıyorum” (2), “ne katılıyorum ne de katılmıyorum” (3), “kesinlikle katılıyorum” (4) olarak kodlanmıştır.

Rasch modeli, kişilerin belirli bir ölçek üzerindeki yetkinliklerini veya yeteneklerini tahmin eden bir ölçme modeli olduğundan, bu tahminler oyun okuryazarlık farkındalık düzeylerini belirlemek için oldukça uygundur. Bu çalışmada öncelikle, oyun okuryazarlığı ölçeğinin tek boyutluluğu Rasch derecelendirme ölçeği modeli ile değerlendirilmiştir.

Rasch modeli analizi yapmak için R programlama dili ve eRm paketi kullanılmıştır (Mair vd., 2023). İlk adımda, veri seti CSV formatında R ortamına yüklenmiş ve Rasch Rating Scale Modeli ile analiz edilmiştir. Bu analiz, ölçeğin maddelerinin tek bir boyutta yer aldığı doğrulamak için yapılmıştır. Rasch modeli, her bir madde ve katılımcının yetenek seviyesi arasında ilişki kurarak, ölçek maddelerinin tek boyutluluğunu değerlendirmek için kullanılmıştır (Bond ve Fox, 2015).

Rasch ölçme teorisinde, model-veri uyumu analizleri, ölçek maddeleri, kişiler ve değerlendirme içeriğinin diğer unsurlarıyla (örneğin, değerlendiriciler) ilişkili gözlemlenen yanıt desenlerini model gereksinimlerine uygunlukları bakımından değerlendirir (Rasch, 1960). Bu çalışmada da, gözlemlenen madde yanıtları ile model tahminlerine dayalı beklenen yanıtlar arasındaki kalıntılar (residuals) incelenmiştir. Kalıntı analizleri, belirli maddeler veya katılımcılarla ilgili yanıtların model beklentilerine ne ölçüde uyduğunu anlamaya yardımcı olmuştur. Örneğin, kullanılan ölçekte yer alan belirli bir maddeye

beklenmeyen yanıtlar veren katılımcılar var ise bu katılımcılar belirlenebilmekte ve bu yanıtların içeriği daha derinlemesine incelenebilmektedir (Wright ve Masters, 1982).

Bir sonraki adımda, Rasch Derecelendirme Ölçeği Modeli uygulandıktan sonra hesaplanan artıklara (residuals) Temel Bileşenler Analizi (principal component analysis) uygulanmıştır. Bu analizde, Rasch modeline göre beklenen değerlerden gözlemlenen yanıtların çıkarılmasıyla hesaplanan artık değerler kullanılmıştır. Eğer tek boyutluluk (unidimensionality) geçerliyse, elde edilen tüm bileşenler gürültü seviyesinde olmalıdır. Bu prosedürün uygulanmasıyla, temel bileşenler analizi sonucunda çıkarılan temel bileşenin hesapladığı varyans miktarı incelenerek oyun okuryazarlık ölçeğinin boyutsallığı belirlenir. Bir IRT modeli (madde tepki teorisi modeli) olan Rasch derecelendirme ölçeği modelinin oyun okuryazarlık ölçeğinin madde düzeyindeki yanıt verilerini analiz etmek için kullanılmasının ana gerekçesi, en azından operasyonel olarak, ölçeğin tek boyutlu olduğu varsayımdır. Aksi takdirde, ölçüm için tek boyutluluğu gerektiren bir modeli seçmenin geçerli bir anlamı olmazdı (Boone vd., 2014).

Son olarak, Rasch modeli ile elde edilen person estimates (kişi tahminleri) kullanılarak, katılımcıların oyun okuryazarlık farkındalık seviyeleri belirlenmiştir. Bu tahminler, katılımcıların ölçek maddelerine verdikleri yanıtlar doğrultusunda hesaplanmış ve üç seviyede sınıflandırılmıştır: *düşük*, *orta* ve *yüksek*. Kişi tahminleri, logit birimlerinde ifade edilmiştir ve düşük, orta ve yüksek seviyeler, sırasıyla en düşük %33, %33 ile %66 arası ve en yüksek %33'lük dilimlere bölünerek belirlenmiştir (Wright ve Masters, 1982). Bu sınıflandırma, katılımcıların oyun okuryazarlık farkındalık seviyelerinin, tek boyutlu bir ölçekte güvenilir bir şekilde değerlendirilebileceğini göstermiştir.

4.2. Araştırma Bulgularının Değerlendirilmesi

Bu bölümde, araştırmadan elde edilen bulgulara yer verilmiştir. İlk olarak Klasik Ölçüm Teorisine göre her bir katılımcının ölçekten aldığı toplam puanlara ilişkin betimleyici istatistikler hesaplanmış ve Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Betimleyici İstatistikler

n	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum	Ranj
291	43,43	7,45	21	68	4,00

Oyun Okuryazarlığı Ölçeğinin tek boyutluluğunu incelenmek amacıyla Rasch derecelendirme ölçeği model analizi gerçekleştirilmiştir. Linacre (2002), Rasch modeli için ilk olarak tek boyutluluğun araştırılması gerektiğini belirtmiştir. Bu nedenle ilk olarak oyun okuryazarlık ölçeğinin tek boyutluluğu R Studio ile incelenmiştir. Oyun okuryazarlık ölçeğinin tek boyutluluğunu değerlendirmek için Rasch derecelendirme ölçeği modeli sonucunda elde edilen artıklara temel bileşenler analizi (PCAR) uygulanmış ve uyum istatistikleri hesaplanmıştır. PCAR kullanıldığında, ilk faktörün (temel bileşenler analizi ile elde edilen artıkların korelasyon matrisindeki ilk bileşeni) büyüklüğüne bakılır. İlk faktörün öz değeri 3'ten küçükse, bu faktör yalnızca rassal bir gürültüdür. Eğer 3'ten büyükse, ilgili faktörün yükleme desenleri ikinci bir boyutun varlığını gösterebilir. Uyum istatistikleri (infit ve outfit ortalama kareler), verilerin Rasch modeline uyumunu incelemek için kullanılır. Tüm değerler 0,5 ile 1,5 arasında ise, oyun okuryazarlığı ölçeğinin tek boyutluluğu desteklenmiş olur (Boone vd., 2014).

Tablo 4. Oyun Okuryazarlık Ölçeğine İlişkin Madde Uyum İstatistikleri

Alt Boyut	İfade	Ölçümler	Standart Hata	Uyum İçi	Uyum Dışı
Söylem $\alpha=0,673$	1) Dijital oyunlarda cinsiyetçi yaklaşımlar mevcuttur	-0,299	0,052	1,021	1,012
	2) Dijital oyun içeriklerinde ayrımcı yaklaşımlar yer alır	-0,380	0,052	0,869	0,888
	3) Oyunlar bazı kimlikleri dışlarken, bazılarını ön plana çıkarır	-0,242	0,051	0,871	0,873
	4) Dijital oyunlarda bulunan şiddet içerikleri şiddet unsurunun sıradanlaşmasına sebep olur	0,370	0,052	1,052	1,038
	5) Dijital oyunlar içerisinde farklı gruplara yönelik ötekileştirme yapılır	-0,162	0,050	0,811	0,817
	6) Oyunlar cinsiyetlere göre ayrı olarak tasarlanmaktadır	0,038	0,050	1,452	1,455
Farkındalık $\alpha=0,673$	7) Zihinsel gelişime fayda sağlayan oyunlarla; şiddet, cinsellik içeren oyunlar içerik olarak ayırt edilebilir	-0,468	0,054	1,053	1,103
	8) Oyun tasarımlarında tercih edilen grafik, görsel ve metinler bir	-0,974	0,065	0,958	1,037

	amaç doğrultusunda belirlenir				
	9) Dijital oyunlardaki nefret söylemi oyun oynayanları olumsuz etkiler	-0,802	0,060	1,223	1,221
	10) Oyun oynamak farklı kültürlerden insanlarla iletişim kurmayı sağlar	-1,582	0,087	0,877	0,855
İletişim $\alpha=0,49$	11) Oyun oynamak sosyal ilişkilerin aksamasına sebep olur	0,405	0,052	0,879	0,879
	12) Dijital oyunlar ticari bir kaygı ile üretilmektedir	-0,798	0,060	0,878	0,878
	13) Oyun oynarken diğer oyuncularla fiziksel olarak aynı ortamda bulunmak yerine dijital iletişim kurmak tercih edilir	-0,575	0,055	0,815	0,843
	14) Oyun oynamak kişiyi bireyselleştirir	-0,019	0,050	0,914	0,915
Güvenlik $\alpha=0,60$	15) Günlük hayattakine benzer şekilde dijital oyun ortamlarında da kişisel veya yasal haklar devam eder	-0,529	0,055	1,175	1,186
	16) Sahip olunan oyun içi karakter ve kimliğin başkaları tarafından ele geçirilmesi suçtur	-1,224	0,073	1,248	1,203
	17) Oyunlarda meydana gelen siber zorba (aşağılama, küfür, hakaret vb.) davranışların etik ve yasal sorumlulukları vardır	-0,603	0,056	1,063	1,095

Tablo 4'e göre; oyun okuryazarlık ölçeği ile toplanan veriler üzerinden gerçekleştirilen ilk analizde maddelere ilişkin madde zorlukları -1,582 değeri ile 0,405 arasında sıralanmaktadır. F10 (*Oyun oynamak farklı kültürlerden insanlarla iletişim kurmayı sağlar*) ifadesi için hesaplanan -1,582 değeri, ilgili ifadenin katılmak için en kolay ifade olduğunu, İ11 (*Oyun oynamak sosyal ilişkilerin aksamasına sebep olur*) ifadesi için hesaplanan 0,405 değeri ise ilgili ifadenin katılmak için en zor ifade olduğunu göstermektedir. İfadelere ilişkin uyum içi istatistikleri 0,811 ile 1,452 arasında sıralanmakta, uyum dışı istatistikleri ise 0,817 ile 1,455 arasında değişmektedir. Uyum istatistiklerine dair değerler 0 ile ∞ arasında değişebilmektedir fakat uyum istatistikleri söz konusu olduğunda olması uygun görülen değer 1,00 olarak ifade edilmektedir (Eckes, 2009). Bu değerın yakalandığı durumlarda model ve veri arasındaki uyum mükemmel olarak değerlendirilir. Öte yandan gerçek zamanlı ölçüm durumları söz konusu olduğunda model ile veri arasında mükemmel yakın uyum bulunma olasılığı azdır (Brentari ve Golia, 2008). Bu sebeple uyum istatistiklerine ilişkin kabul edilebilir aralığın ne olduğu sorusunun yanıtlanması gerekir. Wright ve Linacre (1994) uyum istatistikleri için ölçüt olarak alınması gereken aralıkları; yüksek risk içeren sınavlarda ,80 ile 1,20, Likert tipi ölçeklerde ,60 ile 1,40 ve klinik gözlemlerde ,50 ile 1,70 olarak belirtmiştir. Yapmış oldukları çalışmalar ve analiz tecrübelerinden hareketle ,50 ile 1,50 arasındaki uyum istatistiklerinin kabul edilebilir uyuma; bu aralığın dışında kalan değerlerin ise zayıf uyuma işaret ettiği şeklinde genel bir değerlendirme yapmışlardır (İlan ve Güler, 2018). Bu genel değerlendirme dikkate alınarak araştırmada uyum istatistikleri için ,50 ile 1,50 arasındaki değerler kabul edilebilir uyum ölçütü olarak yorumlanmıştır. Tablo 4'teki değerlere bakıldığında, tüm ifadelerle ilişkin uyum içi ve uyum dışı değerleri kabul edilebilir uyum ölçütü sınırları içerisinde yer almaktadır.

İlgili çalışmada, temel bileşenler analizi, boyutsallığı değerlendirmede kullanılan başka bir yöntem olarak uygulanmıştır. Eğer veriler Rasch modeline uyuyorsa, verilerdeki tüm değişkenlik (varyans), istatistiklere yönelik tutumların gizli faktörü tarafından açıklanır ve verilerde kalan, yani artan kısım sadece rassal gürültüdür. Ancak, TBA kullanılarak önemli bir boyut tespit edilirse, bu boyut için ayrı bir ölçüm oluşturulmalı ve Rasch analizi bu boyut için ayrı ayrı yapılmalıdır (Linacre, 2022). Uygulanan temel bileşenler analizi sonucunda ilk faktörün öz değeri 1,68 değeri ile 2'nin altında kalmıştır, bu da bize oyun okuryazarlık ölçeğindeki tüm ifadelerin tek bir soyut değişkeni açıkladığını göstermektedir (Wind ve Hua, 2021).

Oyun okuryazarlık ölçeğinin tek boyutluluğu sınırdan sonra Rasch derecelendirme ölçeği modeli analizi sonunda hesaplanan kişi farkındalık (person abilities) değerlerine ilişkin betimleyici istatistikler Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Rasch Derecelendirme Ölçeği Modeli Sonrası Kişi Farkındalık Değerleri

N	291
Aritmetik ortalama	,01269
Medyan	-,05500

Mod		-,055
Standart sapma		,482481
Varyans		,233
Aralık		5,191
Minimum		-1,094
Maksimum		4,097
Toplam		3,692
Kartiller	25	-,29100
	50	-,05500
	75	,20600

Tablo 3'te verilen betimleyici istatistikler göz önünde tutularak tüm katılımcılara ait tahminlenen farkındalık değerleri küçükten büyüğe doğru sıralandığında üç farkındalık düzeyi belirlemek amacıyla oluşturulan aralık değerleri Tablo 6'da "*Rasch Modeli Farkındalık Aralıkları*" başlığında verilmiştir. Tablo 6'da aynı zamanda klasik ölçüm teorisine göre karşılık gelen toplam skor bakımından hesaplanan farkındalık aralıkları verilmiştir.

Tablo 6. Oyun Okuryazarlık Ölçeği Farkındalık Düzeylerinin Belirlenmesi

Farkındalık Düzeyi	Rasch Modeli Farkındalık Aralıkları	Klasik Ölçüm Teorisi Farkındalık Aralıkları
Düşük	[-1,10 - -0,16)	0-40
Orta	[-0,16 - 0,10)	41-46
Yüksek	[0,10 - 5,00]	47-68

Çalışmanın ikinci araştırma sorusunu yanıtlayabilmek için, Tablo 6'da belirtilen Rasch modeli farkındalık aralık değerlerine göre her bir katılımcının oyun okuryazarlık farkındalık düzeyleri belirlenmiştir. Yeni oluşturulan oyun okuryazarlık farkındalık düzeyi değişkeninin frekans değerleri Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7. Katılımcıların Oyun Okuryazarlık Farkındalık Düzeylerinin Frekans Dağılımı

Farkındalık Düzeyleri	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Düşük	97	33,3	33,3
Orta	97	33,3	66,7
Yüksek	97	33,3	100,0
Toplam	291	100,0	

Oyun okuryazarlık ölçeğini cevaplayan katılımcıların yaş aralıkları ile oyun okuryazarlık farkındalık düzeyleri arasındaki ilişkiyi test etmek amacıyla gerçekleştirilen Pearson Ki Kare testi sonucu elde edilen çapraz tablo gözlemlenen ve beklenen frekanslar ile aşağıdaki gibi verilmiştir. Pearson Ki Kare testi sonucuna göre 5% anlamlılık düzeyinde katılımcıların oyun okuryazarlık farkındalık düzeyleri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık gözlemlenmemiştir ($\chi^2 = 3,870$; $p = 0,694 > 0,05$)

Tablo 8: Oyun Okuryazarlık Farkındalık Düzeyi ile Yaş Değişkeni Arasındaki İlişki Analizi

		FARKINDALIK DÜZEYİ			Toplam	
		Düşük	Orta	Yüksek		
YAŞ	0-17	Gözlemlenen	14	11	10	35
		Beklenen	11,7	11,7	11,7	35,0

18-24	Gözlemlenen	60	57	61	178
	Beklenen	59,3	59,3	59,3	178,0
25-34	Gözlemlenen	20	20	19	59
	Beklenen	19,7	19,7	19,7	59,0
35 ve üzeri	Gözlemlenen	3	9	7	19
	Beklenen	6,3	6,3	6,3	19,0
Toplam		97	97	97	291

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Oyun okuryazarlığı kavram olarak önemi anlaşılmaya başlanan ancak ölçek nezdinde yeterli çalışmaların yapılmadığı bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmanın gerçekleştirilmesindeki temel amaç halihazırda geliştirilmiş oyun okuryazarlığı ölçeğinden hareketle oyun okuryazarlığına dair farkındalık düzeylerinin belirlenmesidir. Bu maksatla ilgili ölçeğin oyun okuryazarlığı ekseninde farkındalık oluşturup oluşturmadığı Rasch Derecelendirme Ölçeği Modeli ile incelenerek, yetenek değerleri kullanılan kişilerin oyun okuryazarlığına yönelik farkındalık düzeyleri belirlenmiştir. Bunun gerçekleşmesindeki ana amaç; oyunların yıllar içerisinde teknolojik yeniliklerden yararlanarak biçim ve içerik yönünden kendini geliştirmesi olmuştur. Bu durum mevcut dijital okuryazarlık ölçekleri kullanılarak bir değerlendirilme yapılmasının yeterli olmadığı fikrinden hareketle buna alternatif olarak yeni bir ölçek geliştirilmesini ve farkındalık düzeyi hesaplamasının yapılmasını zorunlu kılmıştır.

Oyun okuryazarlık ölçeğinin tek boyutluluğunu değerlendirmek için Rasch derecelendirme ölçeği modeli sonucunda elde edilen artıklara temel bileşenler analizi (PCAR) uygulanmış ve uyum istatistikleri hesaplanmıştır. Buna göre; ilk faktörün öz değerinin 1,68 ile 2'nin altında kalmasından hareketle; oyun okuryazarlık ölçeğini oluşturan tüm ifadelerin tek bir soyut değişkeni açıkladığı sonucuna varılmasını sağlamıştır. Çalışmadan da görüleceği üzere dijital oyun okuryazarlığı, oyunların içeriklerinde yer alan tüm metin, görsel ve içeriklere dair kişilerin farkındalıklarını arttırma konusunda önemli bir belirleyici olabilir.

Oyunlar söz konusu olduğunda olumsuz durumlardan ziyade sağlamış olduğu eğlenme hissinden kaynaklı olumlu durumlar çok daha ön plandadır. Bu yüzden; oyunlar ve sosyal ilişkiler ikilisi arasındaki korelasyon her zaman tartışmaya açık olmuştur. Çalışma sonuçlarında karşımıza çıkan toplanan verilerden elde edilmiş maddelere ilişkin zorluklar tablosu incelendiğinde bu durum tekrar karşımıza çıkmaktadır. Tablo 4'te paylaşılan madde uyum istatistiklerinde maddelere ilişkin madde zorlukları -1,582 değeri ile 0,405 arasında sıralanmaktadır. F10 (*Oyun oynamak farklı kültürlerden insanlarla iletişim kurmayı sağlar*) ifadesi için hesaplanan -1,582 değeri, ilgili ifadenin katılmak için en kolay ifade olduğunu, İ11 (*Oyun oynamak sosyal ilişkilerin aksamasına sebep olur*) ifadesi için hesaplanan 0,405 değeri ise ilgili ifadenin katılmak için en zor ifade olduğunu göstermektedir. Bu açıkça göstermektedir ki; oyunlar ve sosyal ilişkiler arasındaki ilişki negatif anlamda kafa karıştıran bir pozisyonudur. Zira oyunların sosyal ilişkileri aksatmaya neden olduğuna dair düşünce katılımcılar tarafından katılmanın zor olduğu bir önerme olarak değerlendirilmiştir. Yine aynı şekilde "*Oyun tasarımlarında tercih edilen grafik, görsel ve metinler bir amaç doğrultusunda belirlenir*" -0974 değeriyle ifadesi dijital oyunların belirli amaçlar doğrultusunda üretildiğine yönelik katılımcıların kolay katıldıkları bir diğer başlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer şekilde "*Sahip olunan oyun içi karakter ve kimliğin başkaları tarafından ele geçirilmesi suçtur*" ifadesi -1224 değeriyle katılımcıların en çok kolay katıldığı söylemlerden birisi olarak belirlenmiştir. Bu başlıklar almış oldukları değerlerle farkındalıkların oluşması noktasında önemli yer tutmaktadır.

Çalışma kapsamında belirlenen araştırma sorularının ilkinde çalışmanın örneklemini oluşturan lise ve üniversite mezunu dijital oyun oynayan kişilerin oyun okuryazarlık düzeylerinin ortaya çıkartılması bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili genel düşünce kanımızca şudur; oyuncuların yaş aralığı arttıkça oyunlar içerisinde yer alan metin, görsel ve içeriklere karşı farkındalık eşiği artacaktır. Analiz sonrasında ortaya çıkan tablo ise bu fikri pek de doğrulamamaktadır. Pearson Ki Kare test sonucunda göre dijital oyuncuların yaş aralıklarıyla farkındalıkları arasında anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir. Özellikle bu hususta en dikkat çekici verilerden bir tanesi 18-24 ve 24-35 yaşları arasındaki oyuncuların farkındalık düzeylerine yönelik gözlemlenen ve beklenen değerlerinin birbirine yakın çıkmasıdır. Bu noktada farkı yaratan nokta çalışmaya katılan 35 yaş ve üzeri kişilerin farkındalık düzeylerinin öngörülenden düşük olmasıdır.

Bu bağlamda, özellikle dijital oyun oynama alışkanlıklarının sadece yaşla sınırlı kalmadığını ve bireylerin teknolojiye erişim düzeyleri, oyun oynama sıklıkları, oyun türleri tercihleri gibi diğer faktörlerin

de farkındalık seviyeleri üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca, 35 yaş ve üzeri bireylerin farkındalık düzeylerinin düşük çıkmasının arkasındaki nedenler, bu yaş grubunun dijital oyunlara daha az maruz kalması ya da oyunları daha çok eğlence ve stres atma amaçlı kullanmaları olabilir. Elde edilen bu sonuçlar, oyun okuryazarlığının geliştirilmesi için yaşa dayalı bir genelleme yapmanın yanıltıcı olabileceğini ve farkındalığı artırmaya yönelik çalışmaların yaş gruplarına göre farklı stratejiler içermesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Çalışmanın ikinci araştırma sorusunda yer alan kişilerin oyun okuryazarlıklarını ölçmeye yönelik bir analizin yapılması gerekliliği de bu çalışmayla sağlanmıştır. Bu aynı zamanda ilerleyen dönemlerde yerel ve bölgesel bazda, farklı başlıklar üzerinden dijital oyun okuryazarlığı farkındalık analizlerinin yapılabilmesinin önünü açacak ve buna yönelik olarak atılacak adımların belirlenmesi noktasında önemli bir yer teşkil edecektir. Bu bağlamda ölçekte yer alan ifadeler içinde katılımın en kolay olduğu ifadenin “oyun oynamak farklı kültürlerden insanlarla iletişim kurmayı sağlar” olduğu görülmektedir. Dijitalleşmeyle birlikte fiziksel anlamda sınırların ortadan kalkması ve sanal mecralar aracılığıyla kitlelerin birbirleriyle iletişim kurabilme şansını bulması, çeşitli kültürlerin birbirleriyle entegre olmasının önünü açmıştır. Etkileşimin en fazla görüldüğü yerlerden bir tanesi olan dijital oyun ortamları bu yönüyle ön plana çıkmaktadır.

Farklı kuşaklara mensup olan kişiler kendi dönemlerinin koşullarıyla yetişmiş, o dönemin kültürel yapısıyla gelişimlerini sağlamıştır. Bu sebepten; dönemin koşulları olaylara bakış açılarını direkt etkilemekte, bu durum dijital oyunlardaki içeriklerin algılanış konusunu ön plana çıkarmaktadır. Bu yönüyle yalnızca iyi bir oyunsever olmak oyun içeriklerine hâkim olma konusunda yeterli bir birikim sunmamaktadır. Oyun okuryazarlığı bu sebepten önemli bir misyonu da üstlenmektedir. Yapılan çalışma oyun okuryazarlığına yönelik farkındalık seviyesini artırma ve kişilerin oyun okuryazarlık seviyesini belirleme noktasında alana önemli bir katkı verecektir.

Ayrıca, oyun okuryazarlığının sadece farkındalık düzeyiyle sınırlı kalmaması, bireylerin oyunlardaki temsiller, ideolojiler ve içeriklerin nasıl şekillendiğini de anlayabilmelerini sağlaması önemlidir. Özellikle genç oyuncuların, dijital oyunların sunduğu mesajların ve değerlerin farkında olması, eleştirel bir bakış açısı geliştirmelerini mümkün kılacaktır. Bu eleştirel farkındalık, sadece bireysel gelişimi değil, aynı zamanda oyunların sosyo-kültürel etkilerinin daha iyi anlaşılmasına da katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda, gelecekte yapılacak olan çalışmaların, oyun okuryazarlığını artırmaya yönelik eğitim programları ve stratejiler geliştirilmesine odaklanması hem yerel hem de küresel ölçekte dijital oyun farkındalığını güçlendirmek adına önemli bir rol oynayacaktır.

Çalışmadan da görüleceği üzere her yaş grubu içerisinde farkındalık eşiği yüksek ve düşük olan kişiler bulunmaktadır. Önemli olan nokta bu kişilerin farkındalıklarının artırılabilmesi için hangi çalışmaların yapılması gerektiğidir. Bu noktada ilgili eğitimleri vermek için eğitimcilerin de bu yönde bir eğitim alması gerekebilir. Buna ek olarak hem ilkökul ve ortaokul eğitimlerinde hem de üniversite bünyelerinde oyun okuryazarlığına yönelik eğitimler tasarlanmalı ve yine buradan hareketle geniş çaplı bir oyun okuryazarlığı modelinin geliştirilmesi bu alanda çalışan herkes için önerilmektedir.

Bu çalışmanın teknolojik gelişmeler ve onların doğuracağı sonuçlarla doğrudan ilişkili olduğu düşünülmektedir. Zira dijital oyunlar günümüzde tasarım, organizasyon, kodlama, iletişim, psikoloji ve eğitim gibi birçok farklı disiplinin bir arada olduğu bir çalışma ortamında var olmaktadır. Dolayısıyla oyunlardaki farkındalık ve okuryazarlık düzeyine ilişkin yapılan bu çalışma ile teknolojik ilerlemelerin ve toplum nezdindeki sonuçlarının sosyal bilimlere bakış açısıyla toplum üzerinde yarattığı sonuçlara yönelik kapsamlı verilerin elde edilmesine olanak sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmayı yürütmek için İstanbul Kültür Üniversitesi Etik Komisyonundan 09.07.2024 tarih ve 08 sayılı kararla etik kurul onayı alınmıştır.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Makale ile ilgili notlar

Araştırmanın 1. yazarı konunun belirlenmesi, teorik süreç ve makalenin planlanmasında görev almıştır. Makalenin 2. yazarı araştırma safhasında istatistik verilerin yorumlanması ve bulguların analizinde görev almıştır. Makalenin 3. ve 4. yazarları makaleye dair araştırma yöntemini bulmuş ve istatistik sürecin temelini atmıştır.

KAYNAKÇA

- Abd-El-Fattah, S. M. (2015). Rasch rating scale analysis of the arabic version of the physical activity self-efficacy scale for adolescents: A social cognitive perspective. *Psychology*, 06(16), 2161–2180. <https://doi.org/10.4236/psych.2015.616213>
- Akgöl, O. (2023). Dijital oyunlarda içerik ve nesil farklılığı bağlamında gelişen riskler: Türkiye’de oyun okuryazarlığı kavramı üzerine bir inceleme. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 137-159.
- Anderson, C. A. (2004). An update on the effects of playing violent video games. *Journal of Adolescence*, 27(2004), 113–122.
- And, M. (2016). *Oyun ve Bugü: Türk kültüründe oyun kavramı*. Yapı Kredi Yayınları.
- Andrich, D. (1978). A rating formulation for ordered response categories. *Psychometrika*, 43(4), 561–573. <https://doi.org/10.1007/BF02293814>.
- Anchor, R. (1978). History and play: Johan Huizinga and his critics. *History and Theory*, 17(1), 63-93. <https://doi.org/10.2307/2504901>.
- Bayındır, M., Tamer, O. ve Vural, Y. (2009). Anayurt güvenliğinin sağlanmasında bilgi sistemleri güvenliğinin önemi. M. Akgül (Eds) içinde, *XI. Akademik Bilişim Konferansı Bildiriler* (Cilt 2, ss. 607-612). Akademik Bilişim.
- Bond, T. ve Fox, C. M. (2015). *Applying the rasch model: Fundamental measurement in the human sciences* (Third Edition). Routledge.
- Boone, W. J. (2020). Rasch Basics for the Novice. M.S. Khine (Eds.) içinde, *Rasch Measurement* (1. baskı, ss. 9-30). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-15-1800-3_2
- Boone, W. J., Staver, J. R. ve Yale, M. S. (2014). *Rasch analysis in the human sciences*. Springer <https://doi.org/10.1007/978-94-007-6857-4>
- Brentari, E. ve Golia, S. (2008). Measuring job satisfaction in the social services sector with the Rasch model. *Journal of Applied Measurement*, 9(1), 45-56.
- Burn, A. ve Durran, J. (2007). *Media literacy in schools: Practice, production, progression*. Paul Chapman.
- Caillois, R. (2001). *Man, play and games*. University of Illinois Press.
- Chong, J., Mokshein, S. ve Mustapha, R. (2021). Applying the rasch rating scale model (RSM) to investigate the rating scales function in survey research instrument. *Jurnal Cakrawala Pendidikan*, 41(1), 97-111. <https://doi.org/10.21831/cp.v41i1.39130>
- Demirel, Y., Yörük, M. ve Özkan, O. (2012). Çocuklar için güvenli internet hizmeti ve ebeveyn görüşleri üzerine bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 54-68.
- DiStefano, C. ve Jiang, N. (2020). Applying the rasch rating scale method to questionnaire data. M.S. Khine (Eds.) içinde, *Rasch measurement* (1. baskı, ss. 31-46). Springer. https://doi.org/10.1007/978-981-15-1800-3_3.
- Eckes, T. (2009). Reference supplement to the manual for relating language examinations to the common european framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. S. Tkala (Eds.) içinde, *Many-facet rasch measurement*. Council of Europe/Language Policy Division. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680667a23>
- Fox, D. ve Verhovsek, R. (2002). *Micro java game development*. Addison-Wesley Professional.
- Frasca, G. (2001). *Simulation 101: Simulation versus representation*. <https://ludology.typepad.com/weblog/>
- Gercke, M. ve Thelesklaf, D. (2010). Terrorist use of the internet and legal response. *Freedom from Fear*, 2010(7), 18-21. <https://doi.org/10.18356/f86ccdca-en>

- Haiyang, S. (2010). An application of classical test theory and many facet Rasch measurement in analyzing the reliability of an English test for non-English major graduates. *Chinese Journal of Applied Linguistics*, 33(2), 87-102.
- Huizinga, J. (2013). *Homo ludens: Oyunun toplumsal işlevi üzerine bir deneme*. Ayrıntı Yayınları
- İlhan, M. ve Güler, N. (2018). Likert tipi ölçeklerde rasch modelinin kullanımı: Olumsuz değerlendirilme korkusu ölçeği-öğrenci formu (ODKÖ-ÖF) üzerinde bir uygulama. *Trakya Journal of Education*, 756-775. <https://doi.org/10.24315/trkefd.357367>
- Kerr, A. (2006). *The business and culture of digital games, game work and game play*. Sage Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446211410>
- Linacre, J. M. (2002). Understanding rasch measurement: Optimizing rating scale category effectiveness. *Journal of Applied Measurement*, 3(1), 85-106.
- Mair, P., Hatzinger, R. ve Maier, M. (2023). *Extended rasch modeling: The r package eRm*. <https://CRAN.R-project.org/package=eRm>
- Mokshein, S., Ishak, H. ve Ahmad, H. (2019). The use of rasch measurement model in english testing. *Jurnal Cakrawala Pendidikan*, 38(1), 16-32. <https://doi.org/10.21831/cp.v38i1.22750>
- Wind, S. ve Hua, C. (2021). *Rasch measurement theory analysis in R: Illustrations and practical guidance for researchers and practitioners*. https://bookdown.org/chua/new_rasch_demo2/
- Wright, B. D. ve Masters, G. N. (1982). *Rating Scale Analysis*. MESA Press.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Şekerin Serüveni

The Adventure of Sugar in Evliya Çelebi's Travel Book

Gülistan KEIKHA SHAHINPOUR¹

Öz

Ünlü Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin (d. 1611-ö. 1685) gözlemlerine dayanan bu çalışmada, Anadolu ve Akdeniz kıyılarında şeker kamışının yetiştirildiği yerler, lüks bir meta olan şekerin kullanıldığı tatlılar ve şekerle ilgili esnaflar ele alınmaktadır. Şekerin önemi 17. yüzyıldan önce de pahalı ve sosyo-ekonomik hayatı etkileyen bir ürün olmasından kaynaklanmaktadır. Şekerin mutfakta ve toplumsal yaşantıda nasıl bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Yiyecek-içecek kültürünün yanı sıra sosyal statü ve güç göstergesi olarak görülen şeker hediye olarak da verilmekteydi. Bunun yanı sıra 17. yüzyılda Mısır'da kullanılan şeker değirmenlerine rastlanmaktadır. Ayrıca Mısır'da şekerin tarihinin milattan sonra 7. yüzyıldan öncesine tarihlenebileceği ileri sürülmektedir. Nitekim bu değerlendirmeye literatüre bir katkı sağlamak amaçlanmaktadır. Şekerle ilgili bilgilere dayanarak sosyal hayata dair genel bir çerçeve çizilmektedir. Veriler, içerik analiziyle değerlendirilmektedir ve literatürle desteklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Evliya Çelebi, Şeker, Osmanlı Devleti ve Mısır.

Abstract

In this study, based on the observations of the famous Ottoman traveler Evliya Çelebi (b. 1611-d. 1685), the places where sugar cane was grown on the Anatolian and Mediterranean coasts, the desserts used in sugar, which was a luxury commodity, and the tradesmen related to sugar are discussed. The importance of sugar is due to the fact that it was an expensive product that had an impact on socio-economic life even before the 17th century. The role of sugar in cooking and social life is emphasised. In addition to the food and beverage culture, sugar, which was seen as a sign of social status and power, was also given as a gift. There are also references to sugar mills in Egypt in the 17th century. It has also been suggested that the history of sugar in Egypt dates back to before the A. D. 7th century. Indeed, this evaluation aims to contribute to the literature. A general framework of social life is drawn from the information on sugar. The data is evaluated by content analysis and supported by the literature. The data are evaluated by content analysis and supported by the literature.

Keywords: History, Evliya Çelebi, Sugar, Ottoman Empire and Egypt.

1. Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi,
gulistanunal@sakarya.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-3258-8019>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
24.08.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
21.10.2024

DOI
10.20875/makusobed.1538033

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Keikha Shahinpour, G. (2024). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde şekerin serüveni. *MAKU SOBED*, (40), 163-174.
<https://doi.org/10.20875/makusobed.1538033>

EXTENDED SUMMARY

The aim of this study is to investigate the regions where sugar cane was grown in the Ottoman Empire, the use of sugar as a luxury commodity, and the artisan groups associated with this commodity, based on the observations of the 17th century Ottoman traveler Evliya Çelebi (b. 1611-d. 1685). The study provides a new perspective on the history of sugar use in Egypt. It also focuses on the types of mills used in sugar production during the period. In addition, observations of the combined use of coffee and sugar are examined. The role of sugar in the life of Ottoman society is evaluated. Evliya Çelebi visited various regions of the Ottoman Empire and collected his observations in his work. His travels are valuable sources for understanding the economic, cultural and social structures of 17th century Ottoman society. Sugar was a luxury consumer product in Ottoman society in the 17th century. Sugar reached an important level as a sign of social status and culinary culture. Egypt was at the forefront as the sugar production center of the Ottoman Empire. However, it is known that sugar cane was also grown in places such as Adana, Antalya and Antakya in Anatolia. It is said that sugar cane was planted especially in the regions bordering the Mediterranean. In addition to the sugar products of the Ottoman geography, sugar from Europe is also found. This sugar is called Frengistan sugar. It can be said that sugar-related tradesmen groups also played an important role in the social and economic structure. The aim of the study is to examine the role and effects of sugar in the Ottoman Empire from a new perspective by analyzing Evliya Çelebi's observations.

The method used in this study is content analysis, which is a qualitative research method. In this context, the information that Evliya Çelebi discussed in his work about sugar is examined. The data about sugar in the travelogue was scanned comprehensively and the main themes were determined. Within the framework of certain themes, it enables a comprehensive examination of the economic, social and cultural aspects of sugar in Ottoman society. In addition, topics such as the use of sugar in Egypt, milling technologies and the use of coffee and sugar together are also examined. In addition to those mentioned above, new ideas emerge when these data are compared with the literature published thus far. Based on Evliya Çelebi's narratives, it is understood that sugar played an important role as a luxury consumer product in the Ottoman Empire in the 17th century.

The study examines the role of sugar-related craftsmen in society and shows their effects on sugar production and trade, especially in Egypt. It can be said that sugar making developed in important Ottoman cities such as Istanbul and Egypt and that there were craftsmen interested in this business. It reveals the technological developments of that period in the types of mills and how these developments were used in sugar production. In addition, the use of coffee and sugar together in Ottoman culture shows that they were considered as a pair of products that complemented each other and how they took place in daily life.

The results of the study, based on the observations of Evliya Çelebi, comprehensively demonstrate the place of sugar in social and economic life in the 17th century Ottoman Empire. The differences between social classes in sugar as a luxury consumer product and its reflections on social life are determined. Other important results of the study include that the use of sugar in Egypt can be traced back to earlier dates than the 7th century A.D. It can be argued that this evaluation, which takes into account the observations of Evliya Çelebi, offers different perspectives to the literature. In addition, the types of mills used in sugar production are mentioned. The use of coffee and sugar together reveals how these two products came together in Ottoman culture and how they found a place in social life. This study offers new perspectives on the cultural and economic importance of sugar in the Ottoman Empire through Evliya Çelebi's travelogue.

1. GİRİŞ

Evliya Çelebi (d. 1611-ö. 1685), 10 ciltten oluşan seyahatnamesinde kendi gözünden okuyuculara farklı bir dünya sergilemiştir. 17. yüzyılda gezdiği gördüğü yerleri ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Seyahatnamesi sosyal hayattan yiyecek kültürüne kadar geniş bir yelpaze sunarak çeşitli konulara değinmektedir. Bu çalışmada seyyahın gözünden şeker ve ürünleri hakkında verdiği bilgiler üzerinde durulmaktadır. Maddenin üretim kaynağı olan şeker kamışının yetiştiği yerler, şeker türleri ve esnafilar hakkında ayrıntılı bilgilere de yer verilmektedir.

Seyyahın verdiği bilgileri anlayabilmek için şeker kamışının tarihsel evrimine bakmak gerekmektedir. Bitkinin kökenine bakıldığında Hindistan ve Güneydoğu Asya'ya özgü olduğu bilinmektedir (Sato, 2015, s. 15). Şeker kamışının kökeni hakkında görüş ileri süren araştırmacılardan Gillian Eggleston'a göre gövdeleri tatlı ve yabani bir bitki olan şeker kamışı, Saccharum cinsinin birkaç uzun ömürlü ot (poaceae) türünü oluşturmaktadır. Bu tür Avustralya'nın hemen kuzeyinde Yeni Gine olarak bilinen adaya kadar izlenmiştir. Şeker kamışı MÖ yaklaşık 9000 ila 8000 yılları arasında (Eggleston, 2019, s. 64) ilk olarak Yeni Gine'de melezleştirildi ve oradan kuzeye Asya'ya, özellikle Hindistan'a yayıldı. Aynı zamanda, Polinezyalı denizciler şeker kamışını, MS yaklaşık 1100 yılında Pasifik boyunca adadan adaya, Havai'ye

varana kadar götürmüşlerdir (Aranson-Budhos, 2010, s. 10-11; Eggleston, 2019, s. 64). Fakat şekerin ilk yazılı kaydına dini ritüel ve büyüsel törenlerde adak olarak kullanılan Hindistan'da rastlanmaktadır (Aranson-Budhos, 2010, s. 11). Genel görüşe göre şeker, Araplar aracılığıyla 7. yüzyılın ilk yarısında Suriye, Filistin ve Mısır gibi yerlere gelmiştir. Ekimin Nil deltası ve vadisinde, Doğu Akdeniz kıyılarında, Ürdün vadisi boyunca ve su bulunan diğer iç kesimlerde ekilmeye başlandığı ifade edilmektedir. 7. yüzyılın ikinci yarısında Araplar Kuzey Afrika'yı geçerek 682'de Fas'a ulaştılar. Deerr ve von Lippmann, "şekerin Kuran'ı takip ettiği" sözüne uygun olarak, fetihten sonraki birkaç yıl içinde Batı Akdeniz'e şekerin geldiğini bildirmektedir. 11. yüzyılda Sicilya'nın Normanlar tarafından fethi ve Haçlı Seferleri, Kuzey Avrupalıların Araplarla daha fazla etkileşime girmesine yol açtı ve şeker üreten topraklarla daha fazla temasa geçirdi (Galloway, 1977, s. 180).

Şeker üretiminin doruk noktasının ise 12. ile 13. yüzyıllar olduğu bilinmektedir (Sato, 2015, s. 62). Ancak şeker bu denli talep gören bir ürün haline gelmesine rağmen 14. yüzyılda bile sıradan insanların mutfağında yer bulacak bir üretim düzeyine ulaşamamıştı. Bundan dolayı şeker bu dönem için elit ve zengin insanların tüketebileceği lüks sayılabilecek bir gıda maddesi olmaya devam etti. Bir taraftan da şekerin pahalı ve zor bulunan bir ürün olması siyasî iktidarlar açısından bir güç sembolü olarak algılanmasına sebep oldu (Mintz, 1997, s. 149). Tarih boyunca iktidarların otoritelerini göstermek için sıklıkla şeker ve tatlı ikram ettiği bilinmektedir. Mesela Fatımiler Dönemi'nde şeker festivallerde sergilenmekteydi. Padişahlar bu dönemde siyasî güçlerini ve zenginliklerini sergilemek adına halka şeker ve tatlı dağıtırlardı (Sato, 2015, s. 114). Eyyubi ve Memlük sultanları da Fatımilerdeki bu geleneği sürdürerek özellikle Ramazan aylarında halka şeker ikram ederlerdi. Söz konusu dönemde sultanların ve emirlerin mutasavvıflara şeker armağan etmeleri, çeşitli törenlerde halka şeker dağıtılmaları ve özel günlerde ulema ve sufilere tatlı ve şeker sunmaları dönemin en bilindik adetlerinden biri haline gelmiştir (Sato, 2015, s. 133).

Şekerin Osmanlı Devleti için de önemli olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Kıbrıs, Suriye ve özellikle Mısır gibi yerlerden Osmanlı Devleti'nin merkezi olan İstanbul'a şeker gönderilmektedir. Mısır'ın 1517 yılında Memlük Devleti'nin hakimiyetinden alınmasıyla birlikte şeker ticaretinin kontrolü de Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Anadolu ve Mısır'ın karşılıklı ticaret bağları mevcuttu. Söz konusu maddenin Osmanlı saray mutfağı tarafından her sene belirli miktarlarda talep edildiği bilinmektedir. Öncelikle sarayın ihtiyacı karşılanmalıydı ve daha sonra şeker piyasaya satışa çıkarılırdı (Hanna, 2006, s. 127). Bu araştırma, Evliya Çelebi seyahatnamesinde şekerle ilgili bilgilere odaklanarak elde edilen verileri analiz etmektedir. 1611 yılında İstanbul'da doğan (İlgürel, 1995, s. 529) seyyahın, yaklaşık olarak 1630 yılında İstanbul'dan başladığı seyahatleri 1681 yılına kadar devam etmiştir. 10 ciltten oluşan eseri, Osmanlı Devleti topraklarında ve komşu ülkelerde yaptığı seyahatleri kapsamaktadır (Tezcan, 2009, s. 16). Eserin tüm ciltlerinde şeker ve esnafı hakkında bilgilere rastlanmıştır.

2. ŞEKER KAMIŞININ YETİŞTİĞİ YERLER

Seyahatnamede 17. yüzyılda şeker kamışının yetiştiği yerler olarak zikredilen şehirlerden bir tanesi İran'ın güneyinde yer alan Bender Abbas şehridir. Burası başta şeker kamışı olmak üzere pirinç, limon, turunç, nar, zeytin ve inciri ile meşhurdur (Evliya Çelebi, 4/2, 2010, s. 663). İran'daki şeker serüveni Sasaniler dönemine kadar tarihlenebilir (Macinnis, 2002, s. 4).

Çelebi'nin Anadolu'da şeker kamışının yetiştiğini belirttiği diğer yerler ise sırasıyla Alanya, Antalya, Silifke, Tarsus, Adana, Payas, Antakya, Halep, Şam, Sayda, Beyrut ve Trablusşam'dır (Evliya Çelebi, 1/2, 2008, s. 510). Suriye'de Lazkiye'ye (Latikiyye) ait meşhur şeker kamışından da bahsedilmektedir (Evliya Çelebi, 9/1, 2011, s. 417). Girit Adası'nda bir liman olan Kav Doloz burnu da şeker kamışıyla meşhur olan bir yerdir (Evliya Çelebi, 8/2, 2011, s. 520). Ayrıca şunu belirtmek gerekir ise seyahatnamede yukarıda belirtilen yerlerle ilgili şeker kamışı üretildiğine dair bilgilerin dışında yeterli düzeyde veri bulunmamaktadır. Fakat 17. yüzyıl öncesinde de önemli bir şeker üretim merkezi olan Mısır hakkında daha ayrıntılı bilgilere ulaşılmaktadır.

Seyahatname de Mısır'da Beddavi kasabasına (Mellevi şehri) ait şeker kamışı ve bundan üretilen şeker türlerine değinmektedir. Bunlar arasında miad şekerini (sukker-i miad) ve mükerrer şekerini (sukker-i mükerrer) saymaktadır. Bu şehre ait şekerleri anlatırken burada nebat-ı Hamevî'nin (Hama/Suriye şekerini) Mısır'da bulunmadığını ve bunun sadece Şam'a ait bir şeker olduğunu belirtmektedir. Bostanlarda şeker kamışının üç insan boyunda olduğunu ve bir parça şeker kamışı kesilip emilse şerbetinin insana hayat verdiğini yani iyi geldiğini belirtmektedir (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 787). Yukarıda bahsi geçen "mi'ad şekerini" Arapça arıtılmış anlamına gelen "mun'âd"tan gelmektedir. Evliya Çelebi, Mısır'daki Mellevi şekerini

anlatırken en kaliteli şeker olarak bahsetmektedir (Yerasimos, 2014, s. 237). Seyyah, şeker kamışı tarlalarının nasıl sulandığıyla ilgili bilgiler vererek Mısır'da Kalyubiye (Kalubiyye) kasabasında şeker kamışlarını, bağları ve bostanları sulamak için sulama (sakıye) dolaplarının mevcut olduğunu anlatmaktadır (Evliya Çelebi, 10, 1938, ss. 772-773). Genel itibariyle Nil nehrinin çevresinde üretim yapılmaktaydı. Çünkü sulama işlemini kolaylaştırmanın yanı sıra düzlük alanlardan faydalanılmaktaydı. Arazilerin korunması amacıyla etrafa ağaçlar dikilmekteydi (Karademir, 2015, s. 187). Nil nehrinden tarlaların suyu sağlanmaktaydı. Fakat nehrin su seviyesi düştüğünde sulama kanallarının su tedarikini öküzlerin çektiği su değirmenleri üstlenmekteydi (Bosma, 2024, s. 45).

Şeker kamışının yetiştiği önemli bir yer olan Mısır, eski tarihlerden itibaren şeker üretim merkezi olmuştur. Fakat şekerin Mısır'daki ilk izlerine dair farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden bahsedilecek olursa Mısır'daki şeker kamışı ziraatinin İslam hükümdarı Ömer bin el-Hattab'ın önderliğinde yapılan İslam fetihleriyle başladığı ileri sürülmüştür (Abdelfettah, 2016, s. 570; Hamarneh, 1977-1978, s. 14). Bu görüşü tamamlayıcı nitelikte olan diğer bilgi ise Akdeniz'de şeker endüstrisine dair ilk referansların 7. yüzyılın ilk yarısında Araplar tarafından işgal edilen Suriye, Filistin ve Mısır gibi yerlere ait olduğuyla ilgilidir. Şeker kamışı ekimi Nil deltası ve vadisinde, Doğu Akdeniz kıyılarında, Ürdün vadisi boyunca ve su bulunan diğer iç kesimlerde yayıldı (Galloway, 1977, s. 180). Başka bir görüşe göre ise Mısır'daki şeker üretimine dair ilk veriler MS 8. yüzyılın ortalarına ait bir papirüste belgelenmektedir (Watson, 1983, s. 28). Yukarıda değinilen görüşlerin yanı sıra Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde hikâye başlığı altında bahsedilen bir anlatıdan yola çıkılarak Mısır'da şekerin izleri daha eski tarihlere götürülebilir. Buna göre; İslam hükümdarı Ömer'in hilafetinde Amr İbnül As'ın Mısır'ı aldığı sene Nil nehri taşmaz. Mısır halkı da Amr'a bizim adet-i kadimimiz üzere Nil nehri her sene taşmadan bir gün evvel temiz ve güzel genç bir kız, bin kantardan fazla kelle şekerini (Evliya Çelebi, 1/2, 2008, s. 581), hububat, ekmek ve peksimeti Nil Nehrine bırakırız ve ertesi gün Nil taşmaya başlar demişlerdir. Amr ise onlara bunun bir kafir ayini ve bunun israf olduğunu söyleyerek bunun dinde yerinin olmadığı cevabını vermiştir (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 320). Anekdotan yola çıkarak halkın adet-i kadimden beri nice bin kantar kelle şekerinin Nil Nehrine bırakılması ritüeli dikkate alınır Mısır'da şekerin biliniyor olma tarihi daha erken bir tarihe götürülebilir. Tarihte Nil Nehrine genç bir kızın atıldığı ritüeli günümüzde Mısırlılar tarafından tarihsel bir bilgi olarak kabul görmektedir. Hatta 2021 yılında Nil Nehrinin kenarındaki yürüyüş yolunda arusu'n-Nil (Nil'in gelini) denilen bir heykel yapılmıştır. Böylelikle farklı sorular gündeme gelmektedir: Nil Nehrine bıraktıkları şekeri kendileri mi üretmektedir ya da ithal mi edilmektedir? Kendileri üretiyorsa şeker kamışı ziraatinin yapıldığı yerler tam olarak neresidir? Şekerin tarladan piyasalara ve sofralara intikal süreci nasıldır? Bu soruların cevabı ayrı bir çalışma konusunu oluşturmaktadır.

3. ŞEKERLE İLİŞKİLİ ESNAF GRUPLARI

Evliya Çelebi, 17. yüzyılda şeker ve şeker içerikli ürünlerin satışını yapan esnaflara değinmektedir. Esnaf alaylarından bahsederken Akdeniz kaptanlarının serdarı olan Karamanlı Ali Paşa'nın geçişini de anlatmaktadır. Her sene Sarayburnu'nda her gemi kırkar ve ellışer tane top atıp gülbang-i Muhammedî (Uzun, 1996, s. 233) çekerek Mısır'a giderek altı ay sonra İstanbul'a şeker, keten, kına, pirinç, mercimek ve çeşitli yiyecek-ıçeceklerle dönmektedirler. Serdar Karamanlı Ali Paşa, padişaha Habeşi harem ağaları (tavaşiler) ve Mısır'ın para keselerini hediye olarak getirirdi (Evliya Çelebi, 1/2, 2008, s. 509). Osmanlı Devleti'nin kılar-ı amiresi için her sene Dimyat'tan, Fereskur'dan ve Reşit'ten pirinç, şeker, kahve ve mercimek talep ediliyordu. Bu mallar Reşit'e getirilip daha sonra İskenderiye limanına gönderiliyordu (Evliya Çelebi, 10, 1938, ss. 130-131, 453). İstanbul'dan Mısır'a zahire sevkıyatı için giden gemilerin battığı da bilinmektedir. Bunun sebebi bazen bilinmemekle birlikte yangın, fırtına ve korsanlık faaliyetleri ön plana çıkabilmektedir. 1058 hicri / 1648/1649 miladi yılında yola çıkan alay gemilerinden Karamanlı Ali'nin gemisinin Kıbrıs'taki Limason (Limasol) adası tarafında karaya çıktığı fakat içinde bulunan insanlara ve eşyaya bir zarar gelmediğine ilişkin bilgilere belgelerde rastlanmaktadır (BOA, TS.MA.e, nr. 795/105). Başka bir seferde ise 1061 h. / 1650/1651 m. yılında Karamanlı Ali Paşa'nın kalyonu bilinmeyen bir sebepten dolayı batmıştır. Taşdığı mallar arasında pirinç, nohut, şeker, demirhindi, fülful ve zencefil bulunmaktaydı (Aslan, 2017, s. 64). Evliya Çelebi'nin bu anlatımından yola çıkarak İstanbul'a getirilen mal çeşidi ve Mısır'ın burada oynadığı rol görülebilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde yapılan saray düğünlerinde çeşitli eğlenceler ve farklı organizasyonlar düzenlenmekteydi. Bu tarz organizasyonlardan bir tanesi de esnaf alaylarının geçişidir (Aslan, 1991, s. 27). İstanbul'daki esnaf alaylarının bir tanesinde Mısır'ın tacirlerinden, pirinç ve ketenci esnafından, hasırcılarından ve şekercilerinden bahseden Evliya Çelebi, esnafların padişah huzuruna çıktıklarından

bahsetmektedir. Kasapçılar alayı geçtiği sırada Mısırlı esnafın da padişahın yanına gidip kalyonlarımız İstanbul'a hububat sağlar ve kasapçılar esnafı ise kanlı bir iş yapar diye anlatmışlardır. Söz konusu diyalog kasapların da Mısır tüccarlarının metalarına olumsuz sözler söylemesiyle sürüp gitmiştir: Padişah şeker istediği zaman Alanya, Antalya, Silifke, Tarsus, Adana, Antakya, Halep, Şam, Sayda ve Beyrut ve Trablusşam'da yüz bin kantar şeker gönderilebileceğini anlatmışlardır. Mısır'ın şekerine ihtiyaç olmadığını ifade etmişlerdir. Mısırlı tüccarlar da şöyle devam etmektedirler: Ama Anadolu'nun şeker ve ketene ihtiyacı yoktur. Frengistân şekeri (Bilgin, 2010, s. 285) dahi hâstır. Kasap tâifesinin hiç kimseye bir faydası yoktur (Evliya Çelebi, 1/2, 2008, ss. 509-511). Yukarıda da anlatıldığı üzere Osmanlı piyasasına Frengistan şekeri de girmiştir.

İstanbul'daki şekerciler esnafına ait 70 dükkan ve 100 çalışan vardır. Bu işin ilk zanaatkarının Hüseyin bin Nusayr olduğuna inanılmaktadır. Şekercilerin ve helvacıların silsilesi ona çıkmaktadır. Mezarı Basra şehrinde olduğundan dolayı Basra hulviyyatı (tatlılar) meşhurdur. Dükkanlarını çeşitli ve renkli misk kokulu (mümessek) şekerle süsleyip halka nebat (<https://rch.ac.ir/Madkhal/Paging>, 2024) vererek geçerler (Evliya Çelebi, 1/2, 2008, s. 513). Helvahâne-i hassa, Osmanlı sarayında şeker ve şekerleme üretimi görevini üstlenirken; dışarıda ise akîde-şekerci, şerbetçi ve attar esnafı bu görevi yerine getirirdi (Özlu, 2011, s. 172). Şekerleme türlerinden biri olan akîde şekerini satan İstanbul'daki akîdeciyan esnafına ait 70 dükkan ve 200 çalışan vardır. Bunların en iyisi Ayasofya çarşısında Akîdeci Fenâyî ve Unkapamı'nda Mevlevî Ahmet Çelebi ve Kasımpaşa'da Dede Beğ ve Üsküdar'da Safi Çelebi'dir. Akîdeleri beş sene dursa şekerlenmez yani taze bir şekilde kalır. Dükkanları süsleyen akîde şekerleri sokaklarda da büyük ve yaygın geniş ağızlı kaplar (badya) içerisinde halka dağıtılırdı. Evliya Çelebi'nin ele aldığı bir diğer İstanbul esnafı Galata şekercileridir. Dükkanlar badem şekeri, fıstık şekeri ve zencebîl şekeri olmak üzere çeşitli türde şekerlerle donatılmaktadır. Bunlara ispeçerân taifesi (attar, baharatçı ve eczacı) denilmektedir ve bu grup Sakız Rumları ve Frenklerdir. Tıp ilminde de yetenekleri vardır. Çalışan sayısı 500 ve kârhâneleri de yaklaşık olarak 60-70 arasındadır. Kasımpaşa'da, Eyüp'te, İstanbul'da ve Hocapaşa semtinde ve Yahudi mahallesinde çok fazla dükkana sahip olduklarını ve iyi kazandıklarını anlatmaktadır. Evliya Çelebi bu esnafın alayıyla ilgili şu bilgileri vermektedir: Bunların alayında şekerden selviler vardır. Bunlardan sonra Hünkâr helvacıbaşı ve şehrin şekercibaşısı askeri beyaz sivri külahlar ve silahlarıyla geçiş yaparlardı (Evliya Çelebi, 1/2, 2008, ss. 537-538). Galata şehrinin dükkanlarını betimleyen Evliya Çelebi, burada 3080 dükkan ve içerisinde haffafhane (Gürbüz, 2017, s. 39) ve sükker çarşısı, yağbazarı ve attarların olduğundan bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 1/2, 2008, s. 392).

Subyacıyan esnafı şekeri kullanan bir diğer gruptur. Mısır'dan (Yerasimos, 2014, s. 98) İstanbul'a gelen bu gruba ait iki dükkan ve 10 çalışan vardır. Bir dükkan Ayasofya hamamının karşısında diğeri ise Karaman-ı Kebîr'dedir. Bunlar subyaları topraktan yapılan testi biçimindeki cerre ve küplerde saklayıp satarlardı. Pirinci değirmenden çekip temiz ve ince bir şekilde eleyip mayalandıktan sonra fırında pişirlerdi. Ardından şurup haline getirip (cüllâb edip) eleklerden süzerek içine miad şekeri koyulurdu. Bir gece bırakıp sabah da kâse kâse satarken üzerine tarçın eklenirdi. İstanbul'daki Pâlûdeciyan esnafının, 10 dükkanı ve 55 çalışanı vardır. Bunlar dükkanlarında şekerli (sukkerî) pâlûde satarlardı. İstanbul'daki sa'lebciyan esnafı da 200 çalışana sahiptir. Sa'leb bitkisi kurutulup havanda öğütülüp şeker eklendikten sonra pâlûde gibi bakır ibriklerin içinde pişirilip satılmaktadır. İstanbul'daki şerbetçi esnafı gül-limon, demir-hindi ve dut şarabı gibi çeşitli şerbetler satmaktadır. Dükkanlarını bu renkli şerbetlerle süslemektedirler. Sokaklarda satış yapanlar da halka şeker şerbetleri dağıtarak geçerlermiş. İstanbul'daki şeker şerbetçileri gibi sabah erkenden sokakları dolaşan bir diğer esnaf grubu südciyân-ı sühteyan esnafıdır. Onlar da ateş üstünde gezdirdikleri bakır kovalarla (bakraç) şekerli sütüm vücuda kuvvet verir (Kuvâ-yı beden verir şekerli südüm, cânım südüm) diye bağırarak sütlerini satmaya çalışırlarmış (Evliya Çelebi, 1/2, 2008, s. 659, ss. 530-532). Sattığı ürüne şeker ekleyen bir diğer esnaf grubu da mahlebciyan esnafıdır. Mahleb isimli bir bitkiyi havanda dövüp şeker veya bal (asel-i halis) ekleyip satmaktadırlar. Şekerin bazı bitkilere katılıp satıldığı burada görülmektedir (Evliya Çelebi, 1/2, 2008, s. 532; Bilgin, 2015, s.185). Osmanlılarla birlikte şerbet kültürünün önemli bir seviyeye gelmesinin yanı sıra Osmanlı saraylarının da bu kültürün temsilcisi olduğu ifade edilmektedir (Bilgin, 2020, s. 51). Bunun dışında Osmanlı halkı, süreklilik arz etmese de kendi mutfaklarında şerbet ihtiyaçlarını gidermekteydi (Bilgin, 2012, s. 50).

Seyyah, Mısır'ı anlattığı 10. ciltte subyacı esnafının 40 dükkana ve 70 nefere (çalışan) sahip olduğunu anlatmaktadır. Subya tabir ettikleri Dimyat, Fereskur ve Menzile şehirlerinin pirincinden beyaz süt gibi boza yapıp içine tarçın, karanfil, sıcak yerlerde yetişen bir ağacın yemişi olan cevz-i bevva ve daha sonra da şeker koyuluyormuş. Sa'leb şerbeti içine de şeker ve bal eklenmektedir (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 360). Seyyah, Hazret-i Yusuf adında bir ambardan bahseden Çelebi, buğday, bakla ve şeir gibi malların

Circe'den (Yukarı Mısır) geldiğini vurgulamaktadır. Hububat açısından Reşit ve Dimyat'ın katkısı olmadığını ve sadece buralardaki ürünlerin şeker, kına, pamuk (pembe), keten ve pirinç olduğundan bahsetmektedir (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 313).

4. SEYAHATNAMEYE GÖRE ŞEKERİN KULLANIM YERLERİ

Evliya Çelebi'nin gezdiği yerlerde kendisine verilen ziyafetlerde şekerli tatlılar ve yemekler mevcuttur. İlk olarak Anadolu'da gittiği şehirlerde önüne gelen yemeklerin ve tatlıların neler olduğuna bakılabilir. Erzurum'daki defterdarzade Mehmet Paşa, Evliya Çelebi ve yanındakilere ziyafet verdiğinde “sükkerî ter ü taze ta'amlar” yani şekerli ve taze yemekler ikram etmiştir (Evliya Çelebi, 2/2, 2008, s. 428). Seyyahın anne tarafından defterdarzade Mehmet Paşa ve Osmanlı veziriazamı Melek Ahmet Paşa ile akrabalık ilişkileri mevcuttu (İlgürel, 1995, s. 529). Erzurum'da sözünü ettiği bir diğer kişi Osmanlı sadrazamı Tabaniyassı Mehmet Paşa'nın mutfağıdır. Diğerinin aksine mutfağına bal ve mi'âd şekerini girdirmeyip Şam'ın şekerini (nebat-ı Hamavî-Hama şehrinin şeker kamışı) (Yerasimos, 2014, s. 33) kullanmaktadır. Zülbiyyâtı, hulviyyâtı, baklavası, pâlûdesi ve muhallebisi Şam'ın şekerinden yapılmaktadır (Evliya Çelebi, 2/2, 2008, s. 439). Nebat şekerî (nöbet şekerî), arıtılmış ve beyaz kristalize şeker olarak bilinmektedir. 1640 yılına ait narh defterinde “mükerrer” ve “ham şeker”den pahalı olduğu tespit edilmektedir: “Çifte arıtılmış beyaz şeker olan sükker-i mükerrer okkası 60 akçeyken; beyaz ve iri taneli nebat sükkerinin 4 dirhemi (13 gr) 1 akçeydi; bu demek oluyor ki okkası 100 akçeydi (1 okka=400 dirhem)” (Yerasimos, 2014, s. 236).

Şekerden yapılan tatlılar hediye olarak da verilirdi. Evliya Çelebi, Muş'taki Malazgirt kalesinde kış mevsiminde Bitlis hanı tarafından Melek Ahmet Paşa'ya 6 tane at ve iki sepet eşya, 4 tane köleleri için 10'ar altın yol harçlığı ve birer tane elbise ve 200 guruş ve 2 kızıl katır yüküyle şeker işi tatlı ve yiyecekler gönderildiğini anlatmaktadır (Evliya Çelebi, 5/1, 2010, s. 65). Sivas'taki bir medreseyi (darü't-tedris) tavsif ederken bu medresenin imaretinde yapılan ziyafette tüm talebelere ikişer kez “sukkeri katr-ı nebat-ı mümessek ta'am” dağıtılmıştır (Evliya Çelebi, 3/1, 2006, s. 273).

Gezdiği yerlerde tanık olduğu diğer bir ziyafet sofrası Melek Ahmet Paşa'nın Kırım Hanı Muhammed Giray Han'a Akkirman'da (Ukrayna sınırlarında) verdiği ziyafettir. Sabah yemeğinde (tahtel futur) külbe şeker (gülbeşeker) ve katr-ı nebat-ı Hamavî vardır (Evliya Çelebi, 5/1, 2010, s. 231-233). Belgrat'ta pirinç, kahve ve şekerin pahalı olduğunu belirtmektedir fakat fiyat vermemektedir (Evliya Çelebi, 5/2, 2010, s. 521). Buradan şekerin hala lüks olma özelliğini koruduğu anlaşılabilir. Ayrıca 17. yüzyıla ait gıda fiyatlarıyla ilgili yapılan bir çalışmada şekerin pahalı bir emtia olduğu görülmektedir (Pamuk, 2000, ss. 109-124).

Romanya'daki Praşo (Braşov) kalesine geldikleri zaman kendilerine getirilen tayinat (erzak) arasında şeker, pirinç ve kahveyi de saymaktadır (Evliya Çelebi, 6/1, 2010, s. 100). Erdel kralının yanına da gittikleri zaman Evliya Çelebi ve maiyetine tayinat olarak şeker, tarçın ve karanfil gibi mallar vermişlerdir (Evliya Çelebi, 7/1, 2011, s. 367).

Seyyah, Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda olan Pirevadi (Pravadi) halkının misafirlerine ve civar komşularına verdiği ziyafetlerinde güzel yemeklerinin ve şekerli renkli hoşaflarının (ni'met-i nefiseleri ve sukkeri elvan hoşablari) meşhur olduğunu anlatmaktadır (Evliya Çelebi, 3/2, 2006, s. 401). Başka bir anlatımında Tuna'dan iki saat uzaklığında olan Ac köyünden bahsetmektedir. Burada da verilen ziyafette yemeklerin şekerli ve güzel kokulu olduğunu ifade etmektedir (Evliya Çelebi, 7/1, 2011, s. 179). Evliya, 1062 h. / 1651/1652 m. yılında Özi'deki (Ukrayna sınırlarında) köylere ve kasabalara gittiklerinde Silistre halkı ve önde gelenlerin de bulunduğu ziyafette şekerli ve ballı şerbetler olduğunu nakletmektedir (Evliya Çelebi, 3/2, 2006, s. 449).

İspilet (Split-Hırvatistan) kalesini ziyaret eden Evliya ve yanındakilere bu kalede yemek vermişlerdir. Evliya bu yemeklerin çoğunun şekerli olduğunu ifade etmektedir. İspilet şehrinde bir konakta kaldıklarını ifade eden Evliya'ya ve yanındakilere yirmi adet tepsi şekerli ve güzel kokulu yemekler getirilmiştir (Evliya Çelebi, 5/2, 2010, s. 674, 677).

Evliya Çelebi, Avusturya'daki (Nemse) Çasar (kayser) tarafından kendilerine büyük ziyafet verildiğini anlatır hatta bu ziyafetten atları da payını almıştır. Onlara da şekerli yiyecekler (şeker işi ni'met-i nefiseler) vermişlerdir. Bec (Viyana/Avusturya)kalesinde de kendilerine çeşitli içecekler, meyveler ve şekerli macun (sukkeri ma'acin) sunulmuştur (Evliya Çelebi, 7/1, 2011, s. 195, 212).

Seyyahın Mısır'da hangi şeker türlerini yediğinden bahsedilecek olursa Mısır uleması, imamları, hatipleri ve şeyhleri cuma geceleri Ummu'l-Kıyas camisinde toplandıklarında mevlid okunurken nebat-ı Hamavî ve nebat-ı akide ve şeker şerbetleri dağıtılmış (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 316). Mısır'da yapımı ilginç olan bir akrep macunu vardır ve bunun içine de şeker eklenmektedir (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 380). Kahire yakınlarındaki Adiliyye'de üç gün üç gece halka ziyafet verilmiş ve ziyafeti padişah üstlenir ve bunun Selim Han (muhtemelen I. Selim) kanunu olduğu belirtilmektedir. İkrâm edilenlerin tümü şekerli olup üç gün boyunca insanlar su içmez onun yerine şeker şerbeti içermiş. Mısır halkı bu üç gün boyunca eğlenmiş (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 398; Efeoğlu, 2021, s. 71).

Şeker, dinî ritüellerde de kullanılan bir ürün haline gelmiştir. Mesela Evliya, Hüseyin bin Ali için okunan mevlitten bahsetmektedir. 1091 h. / 1680/1681 m. senesinde Çelebi Abdurrahman Paşa Mısır valisi iken Mısır uleması ve Ezher camiinin fuzalası Abdurrahman Paşa'nın huzuruna gelip Hüseyin'in mezarında aşure gününde üç gün boyunca gül kokusunu hissettiklerini söylemiştir. Bundan dolayı paşa da Haremeyn-i Muhteremeyn'den (Mekke-Medine) her sene muharrem ayında Hüseyin için on kazan aşure pişirilip fukaraya dağıtılmasını emretmiştir. Kendi malından bir kantar mükerrer şekeri vs. bazı malları vakfedip aşure ayının on ikinci gecesi Hüseyin için mevlit düzenlenmesini istemiştir (Evliya Çelebi, 4/1, 2010, ss. 19-20).

Batı İran'daki şehirleri anlatan Evliya buradaki kahvehanelerden ve içeceklerden bahsetmektedir. Yemen kahvesinden başka çay, badyan, sa'leb, mahleb, şeker şerbeti ve leben-i halis pişirmektedirler (Evliya Çelebi, 4/1, 2010, s. 410). Evliya Çelebi'nin çağdaşı bir diğer Fransız seyyah Tavernier de seyahatnamesinde 1668 yılında İran'daki Culfa şehrine yakın ve Ermeniler tarafından inşa edilen Surp Stepanos manastırına gittiklerini ve orada iki piskopos ve keşişin onları karşıladıklarını anlatmaktadır. Yemekten önce iştahlarının açılması için kendilerine badem şekerleri, portakal ve limon reçeli sunulmuştur (Tavernier, 2006, s. 83). Bu seyyahın İran'da gittiği bir diğer şehir Sneirne'de (Senendec/Sine/Sehneh) kendilerine akşam yemeğinde bol et, bir şerbet, buzlu nar suyu ve talep edenler için şeker ikram edilmiştir. Türkler şekerin nar suyunun sebep olduğu gazı giderdiğine dair bir görüşe sahipmiş (Tavernier, 2006, ss. 215-216). Nar şerbeti ayrıca ilaç tedavisinde de kullanılmaktaydı (Kemikli, 2007, s. 30; Ceyhun Sezgin-Durmaz, 2019, s. 1508).

Yunanistan yakınlarındaki Aynaroz'da (bîmedh-i papasistân) bulunan kiliselere misafirler, satıcılar ve dilenciler geldiği zaman sükkerî ve katr-ı nebat-ı Hamavî ve çeşitli Hindistân reçelleri vs ikram edilmiş (Evliya Çelebi, 8/1, 2011, s. 100). Seyyah ayrıca iki yüz haneli olarak tarif ettiği Yunanistan'da Yanya'daki Kaçka köyünde 71 adet çiftlik olduğuna değinmektedir. Bu Yanya paşalarına, beylerine ve ayanlarına ait çiftliklerdir. Bu köylerden ve çiftliklerden yaklaşık yılda bir kere Yanya şehrindeki paşaların mutfaklarına yirmişer otuzar bin adet tavuk ve beşer onar bin kaz ve güvercin ve bin araba odun ve yüz kantar Venedik şekeri götürülmektedir (Evliya Çelebi, 8/2, 2011, ss. 634-635). Yunanistan'daki Esed kalesi diğer adıyla Kelemerye kalesinde Mısır çarşısı olarak bilinen ve Mısır'dan gelen keten, hına, şeker, pirinç ve kahve gibi malların satışının yapıldığı beş yüz adet dükkanın olduğu bir sük-ı sultâni mevcuttur (Evliya Çelebi, 8/1, 2011, s. 148). Girit'teki Aya Kudin limanında Ortodoks bir kiliseden bahseden Evliya, buraya gelen Osmanlı Devleti'ndeki askerlerin ruhbanlar tarafından şeker şerbeti (Sarıoğlu-Cevizkaya, 2016, s. 238) içirilmeden gönderilmediğini ifade etmektedir. Hastanesinde olan Müslümanlara da hurma pekmezi (şîr-i hurma) ve katr-ı nebat yedirirlermiş (Evliya Çelebi, 8/2, 2011, s. 526; Morrison, 2023, ss. 48-49). Evliya, ziyaret ettiği Medine kalesinde yetmiş sebilhane olduğunu ve bazı sebillerin vakıfları tarafından hacılara asel şerbeti ve şeker şerbeti dağıtıldığını ifade etmektedir (Evliya Çelebi, 9/2, 2011, ss. 696-697).

Mısır'da Kahire'de bulunan Mu'izziyye'de Hazret-i Şeyh İbrahim Tekkesinde ziyaretçilere şeker şerbeti dağıtılmaktadır (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 244). Mısır'da şekerci esnafının (esnaf-ı şekerciyân) 150 dükkana ve 200 çalışana sahip olduğu anlatılmaktadır (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 367). Ayrıca, Mısır'dan İstanbul'daki saray mutfagına (matbah-ı sultaniye) ve kılar-ı hassaya (tedarik edilen erzakın konulduğu yer) yiyecek ve içecek gitmektedir. Bunlar arasında Mısır'daki Fereskur kazasından ve Menzil şehrinde ve Dimyat'tan ve Birimbâl kazasından ve Reşit'ten yüz bin erdeb pirinç ve iki bin kafes miad şekeri ve üç yüz ferde kahve ve iki yüz bin erdeb mercimek ve iki yüz bin erdeb nohud ve yüz katma kına ve beş yüz zenbil hurma vardır. Elde edilen bu mallar Reşit şehrinde bulunan büyük miri mahzenlere götürülmektedir. Osmanlı Devleti tarafından helvane-i hassadan bir görevli gelip Mısır divanında padişahın emrini ibraz edip yüz kantar mümessek miad şekeriyle macunlar, reçeller ve şerbetlerle İstanbul'a dönerlerdi (Evliya Çelebi, 10, 1938, ss. 452-453). Mısır'da rebiülevvel ayının on ikinci gecesi pazartesi gecesi şeyh Bekrizade adına Özbekiyye gölünün yanında mevlit yapılmış ve bu mevlit sırasında oradaki insanlara tepsi tepsi şeker ve nebat-ı Hamavî ikram edilmiş (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 466). 1656 yılında İstanbul'da bulunan seyyah Jean Thevenot da burada mevlit kandili ile ilgili kutlamaları betimlemektedir. Minareler kandillerle

aydınlatılır ve padişah sabah kalkıp Sultan Ahmet Camiine gitmektedir. Oradaki insanlara sabah namazından sonra saraydan getirilen şerbetler ve şekerlemeler dağıtılmaktadır (Thevenot, 2014, s. 90). Mısır'da Garbiye kaşifi (es-Seyyid, 2022, ss. 16-18) Hasan Ağa'nın Mısır divanına çavuş kethüdalığı (Köprülü, 1993, s. 236) yaptığı haberini kendilerine de ilettiğini anlatmıştır. Hasan Ağa onlara yiyecek-içecekten başka yüz vukıyye kahve ve üç kantar şeker ve yüz şem'-i asel (bal mumu) vermiştir (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 591). Kahire'ye yakın olan Mit Gamr şehrini betimlerken Evliya Çelebi, buranın şekerinin meşhur olduğundan bahseder ve buranın iltizamının Mısır beylerinden Ebusseyf Ahmet Bey'in hükmünde olduğunu anlatmaktadır (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 597).

Evliya, Mısır'da 40 tane mirî şekerhane işletmesi (kârhâne-i şekerhane) ve 300 tane çalışanın da olduğunu açıklamaktadır. Burada miad şekerleri işlenip İstanbul'daki saray mutfağına gönderilmektedir. Evliya Çelebi, şeker kamışının öz suyunun çıkarıldığı değirmenlere sadece Mısır'da değinmektedir. Mısır'da Garbiye'deki Mahallet Merhum kasabasından bahsederken şeker kamışı değirmenleriyle ilgili çok önemli bilgiler aktarmaktadır:

"... Bu şehir içinde kaşif sarayının ardında bir seng-i sommaki-i müdevver vardır, yine bir havuz-misal bir sommaki havz-ı azimin ta ortasında durur, yuz çift camus cekemez bir mudevver değirmen taşıdır. Ortasında mil deliği var. Zaman-ı kadimde şehzade Merhum'un sukkerhane değirmeni imiş. Hala anı iki yuz çift camus cevirmeğe kadir değildir. Amma hala sukker değirmenleri eyle taş ile değildir, bir san'at ile cerh etmişlerdir. Bir sığır carhı çevirdikçe bir adem durup hem sığıra hay der, hem şeker kamışın carhın ağzına koyup carh deveran etdikce sukker şerbeti cereyan edup andan alup azim kazganlarda kaynadup amel-i kesir ile sukker ederler, tafsile muhtacdır" (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 367, 629).

Çelebi'nin bu anlatımından yola çıkarak Mısır'daki taş değirmenin hem görkemi hem de yapısı gereği diğer değirmenlerden daha farklı olduğu ifade edilebilir. Akdeniz'de şeker kamışının preslenmesi ve şeker üretimi için MS. 7-16. yüzyıllar arasında iki tipte değirmen kullanılmıştır. Birincisi "sabit bir taşın üzerinde ikinci bir taşın döndürülmesiyle kamış parçaları ezilirdi". Bu değirmenlerin çalışmasını sağlayan faktör su kaynağıdır. Diğer değirmen türü ise "kenarları çıkıntılı dairesel taş bir taban üzerine yerleştirilmiş dikey değirmen taşının, insan ya da hayvan gücüyle döndürülmesiyle çalışırdı. Tabana yerleştirilen kamışlar, dikey değirmen taşı altında ezilirdi. Bu değirmen türü yabancı çalışmalarda "edge runner" olarak geçmektedir. 17. yüzyılda ise "üç dikey silindiri" şeker değirmeninin buluşu önem arz etmektedir. Nerede ve ne zaman bulunduğu noktasında farklı görüşler mevcuttur. Fakat bu değirmenlerde işgücüne daha az ihtiyaç duyulmaktaydı: "Öğütme işleminden önce kamış saplarının küçük parçalara ayrılması ve kalan posanın ikinci kez ezilmesi gerekmemektedir" (Demirel-Akdeniz, 2019, s. 124, 128). Mısır'da 17. yüzyılda "üç dikey silindiri" şeker değirmeninin kullanılıp/kullanılmadığıyla ilgili ayrıntılı bir çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca Evliya Çelebi'nin anlatımından anlaşıldığı üzere Mısır'da ikinci tip değirmenin varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. 17. yüzyılda yaşayan Mısırlı tüccar Ebu Takiyye'nin hayatı üzerinden Mısır'ın sosyo-ekonomik bir çerçevesini çizen Nelly Hanna da Mısır'da "şeker kamışının birbirine zıt yönlerde dönen ve birbiri üzerine bindirilmiş iki tekerlek arasına yerleştirildiğini" ifade etmektedir (Hanna, 2006, s. 119).

Evliya Çelebi'nin anlatımına göre Mısır'da Reşit şehrine ve Nil kıyısına yakın Mutubis (Mutubas) kasabasının pirinç ve şeker meşhurdur ve Dimyat'taki insanlar kazançlarını balık, pirinç ve şeker ticaretiyle sağlamaktadır. Mısır'da Circe şehrinden paşa kethüdasına senelik şeker, kahve ve ades (mercimek) verilmektedir. Ayrıca, Mısır'da Muharrem ayının on ikinci günü aşure gününde yaklaşık yüz kazgan şeker ve bal içeren aşure pişirilip ziyaretçilere, zengine, fakire ve genç yaşlı herkese ikram edilmiştir. Aynı zamanda Hüseyin adına okutulan mevlitte de şekerli ve misk kokulu şerbetler (sukkeri eşribe-i mümessek) dağıtılmış (Evliya Çelebi, 10, 1938, s. 718, 743, ss. 803-804, 992, 1046).

Şeker ve kahvenin bir arada kullanımıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Evliya Çelebi, İstanbul'daki büyük gümrükteki alayın geçişinden bahsederken orada olan insanlara şekerli ve misk kokulu kahve, çay ve saleb gibi içecekler ikram edildiğini yazmaktadır (Evliya Çelebi, 1/2, 2008, s. 553). Evliya Çelebi'nin bu anlatısından yola çıkıldığında 17. yüzyılda kahvede şeker kullanımından bahsedilebilir. Ayrıca 17. yüzyılda Ermenistan'daki Becni'yi (Bicni) ziyaret eden seyyah Jean Chardin, burada bir manastırda kalmıştır. Kendisine şekerle pişirilmiş kahve ikram edilmiştir (Chardin, 2014, s. 256). 1657 yılında Mısır'ı ziyaret eden Jean Thevenot'un da kahvenin içimiyle ilgili verdiği bilgiler dikkat çekmektedir. Mısırlıların kendi misafirlerine kahve ikram ederken şerbet de sunulmaktadır. Seyyahın söylediğine göre şeker, limon suyu, misk, gri amber veya gül suyuyla yapılan çeşitli şerbetler mevcuttu (Thevenot, 2014, s. 70).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesindeki bilgiler ışığında 17. yüzyılda şekerin üretim, tüketim, kültürel ve ticari bağlantısı takip edildiğinde şekerin elit bir emtia olma özelliğini koruduğu ifade edilebilir. 10 ciltlik eseri, siyasi olaylara ve sosyo-ekonomik hayata dair ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. 17. yüzyıl boyunca önemini koruyan şeker ürünü de seyyahın eserine konu olmuştur. 10 cildin tümünde İran coğrafyasından Balkanlara ve Akdeniz kıyılarındaki bölgelerde şeker ve şekerden yapılan ürünler bulunmaktadır. Şekerin genellikle elit tabakada tüketildiği dikkate alındığında merkezden taşraya bir yayılım içerisinde olduğu görülmektedir. Bir diğer deyişle halk şekerin tadını bilse de onların sofraları için lüks bir maddedir. Elde edilen bir diğer sonuç ise seyahatnamede şeker kullanımı açısından önem taşıyan çeşitli tatlıların adları ve toplumsal önemiyle ilgilidir. Şeker üzerinden Osmanlı coğrafyasındaki yeme-içme kültürünün çerçevesi çizilmektedir. Yeme-içme kültürünü şekillendiren şeker, sosyal hayatta da hediyelik meta olarak önemli bir üründü. Şeker kamışı tarladan toplandıktan sonra suyu çıkarılmak üzere masaralara götürülmektedir. Bunu takiben şekerhanelerde ürün haline getirilip daha sonra sokaklarda sergilenip sofralarda yer bulmaktadır. Şekerin bu kadar önem kazanmasının sebebi ise sosyal hayatın birçok farklı alanında kendine yer bulabilmesidir. Maddenin elde edildiği bitkinin yani şeker kamışının ziraatinin yapıldığı yerlerden bahsedilmektedir. Seyyah, Mısır'daki şeker kamışı tarlaları ve bu tarlaların Osmanlı ekonomisindeki rolü hakkında bilgiler vermektedir. Özellikle Akdeniz'e kıyısı olan bölgelerde şekerin nasıl tanınır olduğu konusuna değinilmektedir. Çelebi'nin eserinde yer alan bir anekdot doğrultusunda Mısır'da şekerin izleri MS 7. yüzyıl öncesine kadar tarihlenebilir. Bahsi geçen bilgiyle literatüre katkı sağlamak hedeflenmektedir. Çünkü literatürde genel olarak Mısır'da şeker üretiminin başlangıcı MS 7. yüzyıla veya 8. yüzyıla götürülmektedir. Şeker kamışı, tarlalardan toplandıktan sonra değirmenlere götürülüp öz suyu çıkarıldıktan sonra suyu kaynatılmaktadır. Seyahatnamede 17. yüzyılda Mısır'da kullanılan değirmenler hakkında bilgi bulunmaktadır. Dönemin değirmenlerinin nasıl çalıştığı ve yapısı anlatılmaktadır. Mısır'da hem su değirmeninin hem de şili değirmeninin (edge runner) kullanıldığı ifade edilebilir. Fakat bu daha ayrıntılı bir çalışma konusuna ihtiyaç duymaktadır.

Öneriler aşağıda yer almaktadır:

-Ders planlarına (Özellikle Gastronomi, Ziraat Fakülteleri ve Tarih Bölümleri) Akdeniz'de Şekerin Serüveni adlı bir dersin eklenmesi. Akdeniz bölgesinin sosyo-ekonomik yapısını bir ürün üzerinden değerlendirmek amaçlanmaktadır.

- Mısır'daki şeker üretim merkezleriyle iş birliği yapılarak Türkiye'de ziraate uygun olan yerlere şeker kamışının ekilmesi.

- 18-19. yüzyıllarda Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden seyyahların gözlemlerinden yola çıkarak şekerin izini takip etmek ve değişim-dönüşümü değerlendirmek: Bu konu hakkında bir proje yapılması.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmanın tüm süreci, çalışmanın beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdelfettah, S. A. (2016). es-Sukker ve matabihuhu fi Mısır zaman selatini'l-el-Memalik (648 h-923 h/1250-1517 m). *Havliyet Adab Ayn Şems*, 44, 567-614. 10.21608/aafu.2016.9381
- Aronson, M., Budhos, M. (2010). *Sugar changed the world: A story of magic, spice, slavery, freedom, and science*. Clarion Books.
- Aslan, E. (2017). *Mısır'dan Osmanlı Sarayı'na zahire sevkıyatı (1650-1700)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi.
- Aslan, M. (1991). Osmanlı Saray düğünlerinde esnaf alayları. *Milli Folklor*, (12), 27-31.
- Atik Gürbüz, İ. (2017). Klasik Türk Edebiyatı metinlerinde ayakkabıcılar. *Turkish Studies*, 12(5), 33-60. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.11350>
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TS.MA.e, nr. 795/105.
- Bilgin, A. (2010). Osmanlı Sarayında bal ve şekerin tedarik, tüketim ve rekabeti. Nilhan Aras (haz.), içinde, *Ballı yazılar* (ss. 277-289), Metro Kültür Yayınları.
- Bilgin, A. (2012). Osmanlılarda şerbet kültürü ve Tatlıhâne-i Âmire'de üretilen şerbetler. *Yemek ve Kültür*, (29), 49-57.
- Bilgin, A. (2015). XVII. yüzyılın ortalarında İstanbul'daki gıda esnafı. *Antik Çağdan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (4/181-189).
- Bilgin, A. (2020). Osmanlı kültüründe şerbet. *Toplumsal Tarih*, (317), 50-57.
- Bosma, U. (2024). Şekerin tarihi-bu tatlı madde 2000 yıl boyunca politikalarımızı, sağlığımızı ve çevremizi nasıl değiştirdi? (1. Baskı). trc. Yavuz Alogan, Say Yayınları.
- Ceyhun Sezgin, A., Durmaz, P. (2019). Osmanlı mutfak kültüründe şerbetlerin yeri ve tüketimi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(2), 1499-1518. <https://doi.org/10.21325/jotags.2019.432>
- Demirel, D., Akdeniz, M. G. (2019). Sanayileşme öncesinde geleneksel şeker üretim yöntemleri ve değirmenlerin gelişimi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 122-141.
- Efeoğlu, Z. (2021). *Evliya Çelebi'ye göre Mısır Beylerbeyleri'nin Mısır'a geliş ve gidişleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi.
- Eggleston, G. (2019). History of sugar and sweeteners. *Chemistry's role in food production and sustainability: past and present* (Cilt 1314, ss. 63-74), Mary Virginia Orna, Gillian Eggleston and Alvin F. Bopp (eds.) içinde, American Chemical Society.
- Es-Seyyid, S. M. (2022). Kâşiflik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (25/16-18, TDV Yayınları).
- Evliya Ç. (1938). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Mısır, Sudan, Habeş (1672-1680)* (Cilt: 10), Devlet Basımevi.
- Evliya Ç. (2006). *Evliya Çelebi, Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya, Kayseri, Antakya, Şam, Urfa, Maraş, Sivas, Gazze, Sofya, Edirne* (Cilt: 3/1) (1. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Ç. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman, Belgrad, Gelibolu, Manastır, Özü, Saraybosna, Slovenya, Tokat, Üsküp* (Cilt: 5/2) (1. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Ç. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Akkirman, Belgrad, Gelibolu, Manastır, Özü, Saraybosna, Slovenya, Tokat, Üsküp* (Cilt: 5/1) (1. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları.

- Evliya Ç. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit* (Cilt: 2/2) (2. Baskı)., haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Ç. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad, Basra, Bitlis, Diyarbakır, İsfahan, Malatya, Mardin, Musul, Tebriz, Van* (Cilt: 4/1) (1. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Ç. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad, Basra, Bitlis, Diyarbakır, İsfahan, Malatya, Mardin, Musul-Tebriz-Van* (Cilt: 4/2) (1. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Ç. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Eğri, Hatvan, Yanık, Viyana, Çanad, Eflak, Boğdan, Bükreş, Ukrayna, Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Ejderhan, Kalmukistan, Saray, Moskova* (Cilt: 7/1) (1. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Ç. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Gümölcine, Kavala, Selânik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı* (Cilt: 8/1) (1. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Ç. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Gümölcine, Kavala, Selânik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı* (Cilt: 8/2) (1. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Ç. (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul* (Cilt: 1/2) (5. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Ç. (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya, Kayseri, Antakya, Şam, Urfa, Maraş, Sivas, Gazze, Sofya, Edirne* (Cilt: 3/2) (1. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Ç. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine* (Cilt: 9/2) (1. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Ç. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine* (Cilt: 9/1) (1. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları.
- Evliya Ç. (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Podgoriçe, İştib, Vidin, Peçoy, Budin, Üstürgon (Estergon), Çiğerdelen, Macaristan, Öziçe, Taşlıca, Dobra, Venedik, Mostar, Kanije* Cilt: 6/1) (1. Baskı). haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları.
- Galloway, J. H. (1977). The Mediterranean sugar industry. *Geographical Review*, 67(2), 177-194. <https://doi.org/10.2307/214019>
- Hamarneh, S. (1977-1978). Ziraatu kasab es-sukker ve sınaatıhi inde el-Arab el-Muslimin. *Havliyetu Daireti'l-el-Asar el-Amme, essani ve elişrin*, 12-19.
- Hanna, N. (2006). *Osmanlı Kahire'sinde tüccar olmak* (1. Basım). trc. Deniz Öktem, Küre Yayınları.
- <https://rch.ac.ir/Madkhal/Paging> (18.08.2024)
- İlgürel, M. (1995). Evliya Çelebi (ö. 1095/1684[?]). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (11/529-533, TDV Yayınları).
- Jean C. (2014). *Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673* (1. Basım). ed. Stefan Yerasimos, Kitap Yayınevi.
- Jean T. (2014). *Thevenot Seyahatnamesi* (2. Baskı). trc. Ali Berkday, Kitap Yayınevi.

- Jean B. T. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi* (1. Basım). trc. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi.
- Karademir, Z. (2015). Osmanlı İmparatorluğu'nda şeker üretim ve tüketimi (1500-1700). *OTAM*, (37), 181-218.
- Kemikli, B. (2007). Divan şiirinde hastalık ve tedavi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 16(1), 19-36.
- Köprülü, O. F. (1993). Çavuş. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (8/236-238, TDV Yayınları).
- Macinnis, P. (2002). *Bittersweet, the history of sugar*. Allen&Unwin.
- Mintz, S. W. (1997). *Şeker ve güç: şekerin modern tarihteki yeri* (1. Basım). trc: Şükrü Alpagut, Kabalcı Yayınevi.
- Morrison, J. C. (2023). *Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâmesi'ne göre Girit: sosyal ve kültürel hayat* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Özlu, Z. (2011). Osmanlı saray şekerleme ve şekerlemecileri ile ilgili notlar. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (58), 171-190.
- Pamuk, Ş. (2000). *İstanbul ve diğer kentlerde 500 yıllık fiyatlar ve ücretler 1469-1998*. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Sarioğlan, M., Cevizkaya, G. (2016). Türk mutfak kültürü: şerbetler. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 6(14). 237-250.
- Sato, T. (2015). *Sugar in the social life of Medieval Islam* (English Revised Edition). Brill.
- Tezcan, N. (2009). Seyahatnâme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (37/16-19, TDV Yayınları).
- Uzun, M. İ. (1996). Gülbank. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (14/232-235, TDV Yayınları).
- Watson, A. M. (1983). *Agricultural innovation in the early Islamic world*. Cambridge University Press.
- Yerasimos, M. (2014). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde yemek kültürü, yorumlar ve sistematik dizin* (2. Baskı). Kitap Yayınevi.